

Bibliotheca Comeniana
VIII.

**MŰVELŐDÉSÜNK
MÚLTJÁBÓL**

Bibliotheca Comeniana
VIII.

I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna reliefe
(Vaszary László alkotása)

Bibliotheca Comeniana
VIII.

Művelődésünk múltjából

COMENIUS, I. RÁKÓCZI GYÖRGY
ÉS MÁS TANULMÁNYOK

Sárospatak
1999

Szerkesztőbizottság:

CSORBA CSABA

FÖLDY FERENC

és

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

szerkesztő

Technikai szerkesztő:

KOVÁTS DÁNIEL

A címlapon:

CZINKE FERENC

Comenius-portréja

Kiadta a

MAGYAR COMENIUS TÁRSASÁG

ISSN 0237-6024

Előszó

Amikor Comenius 1650-ben Sárospatakra jött, olyan nagyfényű iskoláról álmodott, „mely belül fénnel teljes, kívül pedig a fényt messze szóró”. Olyan iskola kialakítására törekedett, amelyben „mindenki, aki embernek születik, megtanul emberként élni”, amely „az emberiség műhelye”. S négy év múlva búcsúbeszédében annak a kívánságának adott hangot, hogy „vajha téged, Pataki Iskolám, úgy felvirágozni látnálak, hogy örömmnek és koronámnak nevezhetnélek”.

S története azt mutatja, hogy – bár kicsinyes emberi gyarlóságok miatt olykor esetleg csökkent nemes szolgálatának hatása, értéke, s bár sokszor volt nehéz helyzetben és kellett élet-halál harcot folytatnia a fennmaradásért – Comenius álma és kívánsága valóra vált: a pataki iskola az emberi művelődés igazi műhelye, a bölcsesség aranybányája, az egész magyar nemzet kulturális kincse lett. A pataki kollégium története fontos része nemzetünk történetének. Élete, tevékenysége összeforrt a magyar függetlenségi törekvésekkel, a nemzeti és vallási szabadságharcokkal, a magyar nép kulturális felemelésére irányuló küzdelmekkel. Hitvallása, tudománya, munkája, következetes és bátor harca következtében fénye nemcsak a közvetlen környezetében világított, hatott, hanem az innen kikerült lelkészek, tanítók, jogászok és más világi művelt emberek segítségével kisugárzó hatása érezhető volt az ország távoli vidékein, sőt a csehországi és moldovai református gyülekezetekben, sok távoli ország életében, továbbá Comenius révén a világ haladó pedagógiai mozgalmaiban is.

Azt, hogy az iskola teljesíthette küldetését, valóra válhatott felelősségteljes törekvése, megvalósulhatott értékes szolgálata, érvényesülhetett építő hatása, nagymértékben köszönhető a Rákóczi családnak, elsősorban I. Rákóczi Györgynek, feleségének, Lorántffy Zsuzsannának és fiaiknak, Rákóczi Zsigmondnak és II. Rákóczi Györgynek, továbbá dédunokájuknak, II. Rákóczi Ferencnek. Az ő tördésük, áldozatvállalásuk és segítségük révén az iskola sokat fejlődött, korszerű, nagy hatású nevelő intézetté vált, szellemében, szervezetében megerősödött. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Kollégium az 1671-ben bekövetkezett három évtizedes száműzetés, üldöztetés, bujdosás idején is megmaradt, s 1703-ban visszatérve újra „pataki iskolaként” folytathatta munkáját, teljesíthette hivatását.

A *Magyar Comenius Társaság* könyvsorozata, a *Bibliotheca Comeniana* a Rákóczi család által a kollégium korszerűsítése céljából Patakra hívott nagy pedagógus, Comenius eszméinek terjesztésére, továbbá a magyar nevelés múltja, története tanulságainak ismertetésére, ezek hasznosítására törekszik. Ennek megfelelően jelen kötetünkben Dezső Lajos fordításában közöljük Comenius

alábbi munkáit: a *Didactica Magná*ból a családi iskola és az anyanyelvi iskola eszméjével kapcsolatos fejtegetéseit, sárospataki munkásságából pedig a könyvekről, az értelmi képzés eme fő eszközeiről tartott előadását és a távozásakor mondott búcsúbeszédét. Annak érzékeltetésére, hogy mennyire tisztelte Comenius és mennyire hálás volt a pataki iskola fejlesztésével kapcsolatos tevékenységéért a Rákóczi család, ismertetjük Comenius sárospataki javadalmazását. Ezen kívül két Comenius-kutató munkásságának vázolásával ízelítőt adunk a magyar Comenius-kutatásokból is

Könyvünk tartalmazza az 1998. november 4-én Sárospatakon tartott felolvasó ülésen elhangzott előadások anyagát is. Ezek elsősorban *I. Rákóczi Györggyel* kapcsolatosak, másrészt pedig *pedagógusok munkásságát, iskolák s egy gyermekintézmény* tevékenységének alakulását vázolják. Ezenkívül tájékoztatást adunk a *Magyar Comenius Társaság* munkájáról, melynek során a Társaság megalapításával kapcsolatos információi miatt pótlólag közzé tesszük az alakulás alkalmával mondott megnyitó beszéd szövegét is.

Kötetünkben közöljük végül a Bibliotheca Comeniana eddig megjelent I-VIII. kötete anyagának jegyzékét, *bibliográfiáját* is. Bizonyos mértékben számadás ez Társaságunknak 1986-ban történt megalakulása óta végzett munkájáról. A bibliográfia tájékoztatást nyújt arról, hogy Társaságunknak hogyan sikerült a tagságát kutatásra ösztönöznie, mit tettek tagjai Comenius eszméinek feltárásáért, terjesztéséért, és hogyan segítettek mindezzel, továbbá a magyar nevelés múltjának, egy-egy részelemének, munkálója életművének feltárásával, vizsgálatával, a tanulások publikálásával nevelésügyünk fejlődését. A kötetekben közzétett anyag nemcsak azt mutatja meg, hogy Társaságunk közreműködésével, segítségével az elmúlt tizenkét év alatt hogyan alakult tagtársainknak Comenius-szal és a magyar neveléstörténettel kapcsolatos kutatómunkája, hanem azt is, hogy könyvsorozatunkban eddig milyen tanulmányok és egyéb anyagok megörökítésére került sor. S az eredmények alapján örömmel állapítható meg, hogy a Magyar Comenius Társaság a nehéz körülmények közepette is teljesítette vállalt küldetését.

Kötetünk megjelentetését a Művelődési és Közoktatási Minisztérium (ma: Oktatási Minisztérium) anyagi támogatása tette lehetővé. A kapott segítségért ez alkalommal is köszönetet mondok.

Ködböcz József

I.

Comenius

COMENIUS A. J.
MAGYARORSZÁGON.

1650–1654.

IRTA

DEZSŐ LAJOS.

a
229.

SÁROSPATAK.

Szomlotta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.

1883.

COMENIUS

A családi iskola eszméje

(Comenius A. J. *Didactica magnajának* XXVIII. fejezete)¹

Fordította: Dezső Lajos

1. *A fontosabb dolgokra első sorban kell törekedni.* A hajtásokat, melyekből egykor a fa sudarai lesznek, már az első évben bocsátja a fa az ő törzséből úgy, hogy aztán csak ezeknek kell gyarapodniuk. Így mindazt, amivel az embert egész életében leendő használatra ellátni akarjuk, már ezen első iskolában belé kell oltani. Hogy az lehetséges, ki fog tűnni, ha a tudományköröket átvizsgáljuk.

2. *Az itt tanítandó ismeretek jegyzéke.* Már itt meg kell kezdeni az ú. n. *metafizikát*. A kisdetek előtt minden csak általánosságban s homályos körvonalakban tűnik fel először; mindazt, amit látnak, hallanak, ízlelnek, tapintanak, csak mint valamit veszik észre; hogy micsoda közelebből, azt csak később különböztetik meg. Kezdjék hát az általános (metafizikai) alapfogalmak megértésével: valami, semmi, van, nincs, így, másképp, hol, mikor, hasonló, különböző stb.

3. *A természettudományban* oda vihető a gyermek az első hat év alatt, hogy megismerje, mi a víz, föld, levegő, tűz, eső, hó, jég, kő, vas, fa, fű, madár, hal, ökr. Aztán a test külső részeinek nevét és hasznát. Ezt már ezen korban is megtanulhatja, s ezzel természettudományi ismereteinek veti meg alapját.

4. *Az optika* (fénytan) kezdését úgy nyeri a gyermek, hogy kezd különbséget tenni a világosság, sötétség és árnyék között; megkülönbözteti a főbb színeket: fehér, fekete, vörös.

5. *A csillagászat* kezdete abból álland, hogy megismeri a gyermek, mi az ég, nap, föld, csillagok, s megjegyzi, hogy azok naponta fölkelnek és lenyugszanak.

¹ Tudvalevő dolog, miszerint Comenius az ő *Didactica magnajában* négyféle iskolát különböztet meg: 1. Családi iskolát (schola materna), a 6 éven alul levő gyermekek számára; 2. Nemzeti népiskolát (schola vernacula = anyanyelvi iskola), a 6-12 éves gyermekek számára; 3. Latin iskolát (schola latina), a 12-18 éves serdülő ifjak számára; és 4. Akadémiát vagy egyetemet a szakpályákra készülő ifjak számára. Igen kevesen vannak azonban azok között is, kik ezeket a dolgokat ismerik, akik azt is tudnák, miféle berendezéssel tervezte Comenius a nevezett iskolákat; pedig – úgy hiszem – ebben rejlik az igazi tanulság, s nézetem szerint, hogy e tanulság alapos legyen, szükséges, hogy magához a forráshoz menjünk, s abból merítsük a tanulságot. Részemről megelégszem most e forrásnak közlésével, máskorra hagyván, vagy másoknak hagyván az elemzést. D. L.

6. A földrajzba való bevezetés lesz az, ha ismerni tanulja, mi az a hegy, völgy, mező, folyó, falu, vár, város, azon helység szerint, melyben nevelkedik.

7. Az időszámítás alapját úgy rakja le a gyermek, ha megtanulja, hogy mit neveznek óra, nap, hét, év, nyár, télnek; továbbá: mi a ma, holnap, délelőtt stb.

8. A történet kezdete abból álland, ha visszaemlékezik, s el tudja mondani, mi történt a minap, miként viselte magát ez vagy az, emez vagy amaz dologban; de ez csak gyermeteg dolog legyen.

9. A számtan első gyökerei akkor hajtanak, ha a gyermek megérti, mi az a sok, kevés, és számlálni tud vagy tízig, tudja, hogy 3 több mint 2, és $3 + 1 = 4$ stb.

10. A mértan elemeit elsajátítja, ha megérti, hogy mit nevezünk nagynak, kicsinynek, hosszúnak, szélesnek, rövidnek, szűknek, vastagnak, vékonynak, hogy mit hívunk vonalnak, keresztnek, körnek, s látja, hogy mérek ölel, röffel stb.

11. A nyugtan (statica) kezdetét is megismeri, ha lát mérni mérlegen, s maga is mérésről kezein, könnyű-e vagy nehéz valamely tárgy.

12. A gépies ügyességek elemeit úgy nyerik, ha arra indítatnak, hogy mindig műveljenek valamit; vigyenek egyes dolgokat ide vagy oda, rendezzék így vagy úgy, építsenek, rontsanak, kötözgessenek és bontsanak, amit a kisdedek örömmel tesznek, ez semmi egyéb, mint a mozgékony természet törekvése különféle dolgok létesítésére, melyet nemcsak akadályozni nem kell, sőt elősegíteni s észélyesen irányozni.

13. A dialektika (gondolkodástan) is sarjadzani kezd, midőn a gyermek észre veszi a kérdések- és feleletekben való beszélgetést, s maga is megszokja egymást kérdezni s a kérdésre felelni. Csak arra kell tanítani, hogy helyesen kérdezzen, s a kérdésre helyesen feleljen, s hogy megszokja a fölített kérdésre figyelni.

14. A kisdedek nyelvtana az anyanyelv helyes hangoztatásában áll, továbbá a hangok, szavak, szótagok érthető kimondásában.

15. Az ékes beszéd kezdete az lesz, hogy a házi beszélgetésben előforduló képes kifejezéseket a gyermekek utánozzák. Főleg a beszélgetéshez alkalmazott taglejtésben, s a beszéd minőségéhez illő hanglejtésben, hogy t. i. a kérdés végén levő szótagot fölemeljék, a felelet végén lenyomják; ilyenekre maga a természet tanítja a gyermekeket, s ésszerű utasítással a netalán előforduló hibákat könnyen ki lehet javítani.

16. A költészet ízelítőjeül már e korban tanulhatnak a gyermekek néhány kis erkölcsi tartalmú verset, már akár rímes, akár mértékes legyen az, az illető nyelv természetéről szerint.

17. A zene kezdete néhány könnyebb zsoltár s vallásos énekek betanulásából álland, melyek a házi ájtatosságban naponként gyakoroltatnak.

18. A háztartástan (ökonómia) állni fog a családtagok neveinek megtanulásából: ki az apa, anya, szolga, szolgáló, zsellér; a ház részei: tornác, konyha, hálószóba, istálló; házi eszközök: asztal, kanál, kés, seprő; ezek használata.

19. A *politikából* keveset adhatni ízelítőül, mivel ezen kor felfogása alig terjedhet túl a család körén; de azért itt is lehet annyit észrevétni velők, hogy van városháza, ott vannak tanácsosok (hites emberek), azok között van bíró, kapitány, jegyző.

20. Az *erkölcstannak* is itt kell megvetni szilárdan az alapját, ha azt akarjuk, hogy a jól nevelt ifjúságnak természetévé váljék a szokás; és pedig a) a *mértéketlenség*, a gyermek ügyeljen gyomrának mértékére, ne egyék több edelt, mint mennyi éhének és szomjának csillapítására elégséges; b) *tisztaság* tartandó az étkezésnél, ruházatban, játékszerekben; c) *tisztelettel* viseltessék a gyermek a főlebbvalók iránt; d) *engedelmessé* a parancsnak gyors teljesítésében; e) lelkiismeretes *igazmondás* legyen minden beszédjében, még tréfából se engedjék meg a szülők a hazugságot és csalást, mert rossz tréfa komoly hibává fajulhat; f) *igazságosságot* tanulnak a gyermekek, ha semmi idegen vagyonhoz a tulajdonos engedelmé nélkül nem nyúlhatnak, azt el nem viszik, vissza nem tartják, el nem rejtik, senkit meg nem bántanak, senkire sem irigykednek, sőt szokjanak g) *szeretethez* is, hogy készek legyenek önként megosztani a magukét a szűkölködőkkel, mert ez ama Krisztus lelke által parancsolt szeretet, mely a világ mai öreg korában a szívek fölmelegítése végett az egyház udveért oly igen kívánatos; h) folytonos *munkához* és foglalatossághoz is kell szoktatni a kisdedeket, már akár játék, akár komoly munka legyen az, hogy ne tűnjék a téltlenséget; i) szokják meg a *hallgatást* is, ne fecsegenek mindig mindent, ami ajkukra jő; különösen ha más beszél, vagy tisztességes ember jelenlétében, midőn oly dolgokról van szó, amihez nem értenek; k) különösen kell képezni őket a *türelemre*, mely az egész életében szükséges, hogy a szenvedélyek kiirtassanak, mielőtt gyökeret vernének, s a gyermekek megszokják értelmüket, nem pedig indulatukat követni, a haragot elnyomni, nem pedig szabad menetére hagyni; l) a *szolgálatkészség*, előzékenység főkésség az ifjúkorban, sőt az egész életben. Ebben tehát az első életkorban kell a kisdedeket gyakorolni, hogy minden alkalommal szerencsájüknök tartsák másokat szolgálni; m) de ehhez *illem* is járuljon, hogy ne ügyetlenül, hebehurgyán, hanem illő szerénységgel cselekedjenek. Ide tartoznak a nyájasság formái: köszönés, viszont köszöntés, illedelmes kérés, ha valamire szüksége van, az elvett jótétemény megköszönése, illedelmes térdhajtás, kézcsók stb.; n) végre *vallásosság és kegyességben* oda lehet vinni a hatéves gyermekeket, hogy a káté főbb részeit, a keresztyénség alapját betanulják, s amit koruknál fogva megértenek, azt gyakorolni is kezdjék; nevezetesen, hogy Istent, mint mindenütt jelenvalót tekintvén, őt mint a rossznak igazi bosszulóját féljék, és semmi rosszat el ne kövessenek, sőt mint a jók jutalmazóját, szeressék, tiszteljék, segítségül hívják, dicsőítsék, tőle életükben s halálukban könyörületet várván, semmi jót, amiről hiszik, hogy neki tetszik, el nem mulasztanak; hogy így megszokják mintegy Isten szeme előtt élni, s mint az írás mondja: Istennel járni.

21. A *kisdetek ilyenén nevelésének haszna*. Így el lehetne mondani a keresztyén gyermekekről, amit Lukács evang. mondott Krisztusról: növekedett a bölcsességben, korban és isteni kegyelemben (II. 52.).

22. *Miért nem lehet itt részletesebben intézkedni.* Ez a családi iskola célja és feladata; ezt részletesebben kifejtteni, táblázatosan évekre, hónapokra beosztani (mint az elemi és latin iskolában javallám) nem lehetséges, két okból. Először, mert a szülőknek házi foglalatosság közben nem lehet a rendet oly pontosan megtartani, mint a nyilvános iskolákban, hol egyedül az ifjúság képzésére fordítatik minden gond. Másodszor, mivel az elme s tanulékonyság igen egyenlőtlenül fejlődnek a gyermekekben, egyikben előbb, másokban később, némelyik kétéves igen beszédes, s mindent örömmel tesz, mások ötéves korukban alig érnek odáig; így a kisdedkor eme zsenge képzését egyáltalán a szülők belátására kell bízni.

23. Két úton lehet azonban segíteni. *Először* írni kell egy vezérkönyvet (libellum monitorum) a szülők és dajkák számára, hogy ne legyen előttük ismeretlen az ő tisztük. Ebben pedig mindazt le kell írni rövid vonásokban, hogy mire kell a kisdedeket képezni, s mely időpontban kell mindent megkezdeni, a szavak és taglejtések mily módjával s mily alakjával kell becsepegtetni. Ily könyvet *Informatorium Scholae maternae* cím alatt magam fogok írni.

24. A *másik* gyakorló eszköz leend a családi iskolában a képes könyv (libellum imaginum), melyet a gyermekek kezeibe kell adni. Mivel ugyanis itt leginkább az érzékeket kell gyakorolni, a dolgokról jövő benyomások felfogásában; a látás pedig legkitűnőbb az érzékek között: helyesen cselekszünk, ha ez előtt tárjuk fel a fizika, optika, asztronómia, geometria elemeit, talán azon rendben, amint előbb leírtuk. Lefesthető lenne itt: hegy, völgy, fa, madár, hal, ló, ökör, juh, ember különböző korban és állásban. Továbbá világosság és sötétség, ég és nap, hold és csillagok, felleg, a fűszínek; a házi és műszerek, fazekak, tálak, korsók, kalapácsolok, fogók. Azután a méltóságok ábrázolása: a király a királyi pélcával és koronával. A katona fegyverekkel, a szántóvető ekével, kocsis a szekérrel, a postakocsi stb. Mindenik fölibe felírandó, hogy micsoda mindegyik: ló, ökör, kutya, fa stb.

25. *E könyv haszna háromféle*, ú. m. 1. Elősegíti a dolgok benyomását, mint már említém. 2. Arra édesgeti a gyöngye gyermeki elmét, hogy minden könyvben gyönyörűségét keresse. 3. A betűk olvasásának megtanulását megkönnyíti. Mert a dolgok képmásai fölött azok nevei vannak, könnyű lesz a betűk ismerését megkezdeni.²

² Közlésünk forrása: *Nemzeti Nőnevelés* VII. kötet, 1883. január-május. Bp. 417-421. o. – *Dezső Lajos* fordításait eredeti stílusjegyeinek megőrzésével, de mai helyesírással közöljük újra.

COMENIUS

Az anyanyelvi iskola, vagyis népiskola eszméje

(Comenius *Didactica magna*jának XXIX. fejezete)

Fordította: Dezső Lajos

1. *A népiskolák a latin iskolák elé tennődök.* Azt mondtam fennebb (a IX. fejezetben), hogy mindkét nem levő összes ifjúság nyilvános iskolába küldendő; most hozzá teszem, hogy az egész ifjúságot először népiskolába kell küldeni. Ez ellentétben áll némelyek véleményével. Zepper (Lib. I. Polit. Eccl. Caput 7.) és Alstedius (Scholastica 6. K.) csak azon fiúkat és leányokat tanácsolják népiskolába küldeni, kik majd mesterségre mennek; azon gyermekeket pedig, kik szüleik akarata szerint nagyobb szellemi műveltségre törekcszenek, nem a népiskolába, hanem egyenesen a latin iskolába küldik. Alsted hozzászi: jóllehet mások másként vélekednek, én javaslok azon utat és módot, melyet bár használnának azok, kiket minél jobb oktatásban óhajtanék részesíteni. Már engemet (Comenist) didaktikai elveim más véleményre vezetnek.

2. Mert a) én mindazoknak, kik emberekül születtek, minden emberi dologban való általános kiképzésére töreksem. Együtt kell tehát őket vezetni, míg együtt vezethetők, hogy egymást kölcsönösen lelkesítsék, felindítsák, sarkallják. b) Mindnyájukat minden erényre akarom képezni: a szerénységre, egyetértésre, kölcsönös előzékenységre is. Nem kell tehát oly hamar külön választani őket, nem kell némelyeknek alkalmat adni arra, hogy magokat a többenél többre becsüljék, a többit lenézzék. c) A hatéves korban elhatározni, hogy mely pályára alkalmas a gyermek, tudományos pályára-e vagy mesterségre, elsietett dolog; mert akkor még nem eléggé tűnnek ki az értelmi erők, vagy a lélek hajlamai; míg ellenben később jobban kitűnik mindkettő, miként a vetemények között nem lehet fölismerni, hogy mely növényt kell kigyomlálni s melyeket meghagyni, míg azok igen gyengék, hanem csak mikor gyarapodásnak indulnak. d) Nem is pusztán a gazdagok és tisztviselőknék gyermekei születnek hasonló méltóságra, hogy csak azok előtt álljon nyitva a latin iskola s a többiek remény nélkül utasíttatnak vissza. A szél onnan fúj, ahonnan akar, s nem is mindig ugyanazon időben kezd fújni.

3. A negyedik ok, hogy az én egyetemes módszerem nemcsak a mind közönségesen kedvelt latin nyelvet óhajtja elérni, hanem minden nemzet anyanyelvénék tanulására nyit utat; e törekvést a népiskolának önkéntes átugrásával zavarni nem szabad.

4. Ötödször, a gyermeket idegen nyelvre tanítani akarni az anyanyelv ismerete előtt, annyi, mint őt lovagolni tanítani, mielőtt járt tudna. Miként Cicero mondta, hogy nem tudja beszélni tanítani azt, ki szólni nem tud, úgy az én módszerem sem képes a latin nyelvre tanítani azt, ki az anyanyelvet nem ismeri, mivel ez amannak vezetője.

5. Végre mivelhogy reális képzésre törekszem, igen könnyű lesz a gyermekeket annak mezején is tájékoztatni az anyanyelven írott oly könyvek segítségével, melyek a dolgok megnevezését is tartalmazzák. Ennek utána könnyebben tanulják a latin nyelvet, miután a dolgokat ismerik, csak az új megnevezéseket kell azokhoz alkalmazni, s a dolgok mivoltának ismeretéhez szép fokozatossággal fűzhető az azok okai fölötti elmélkedés.

6. *A népiskola köre és célja.* Az iskolák négy fokozat beosztása alapján, lássuk a népiskola leírását. A népiskola célja, hogy az összes 6-12 éves gyermekeknek megtanítsa mindazt, aminek egész életükben hasznát veszik. Tehát hogy a gyermekek:

I. Az anyanyelvükön írott és nyomtatott betűket folyékonyan olvassák.

II. Hogy elsőben tűrhetően, azután gyorsan, majd helyesen tudjanak írni az anyanyelv nyelvtanának törvényei szerint, s e végből azoknak népszerű előadására és azok szerinti gyakorlatok rendezésére is szükség lesz.

III. Hogy a szükséghez képest tudjanak számjegyekkel és kavicsokkal számolni.

IV. Hogy tudjanak helyesen mérni hosszúságot, távolságot, szélességet stb.

V. Hogy tudják énekelni a használtabb dallamú énekeket, sőt az ügyesebbek a figurális zene elemeit is.

VI. Hogy könyv nélkül betanulják az illető egyház használatosabb zsoltárait s egyházi énekeit, hogy Isten dicséretében növekedvén, miként az apostol mondta, zsoltárokkal, dicséretekkel, egyházi énekekkel építsék s intsék egymást szívről szívről.

VII. A kátén kívül pontosan tudják felmondani az egész szentírásban foglalt dolgokat és jelesebb mondásokat.

VIII. Hogy az erkölcsöt szabályokba foglalva s a gyermeki korhoz mért példákkal világosítva megtartsák, megértsék, gyakorolni kezdjék.

IX. A politikából csak annyit kell tudniuk, mennyi elégséges ahhoz, hogy megértsék, amit a községben és családban látnak.

X. Ismerniük kell a világ teremtésének, megromlásának, megigazulásának történetét, s Isten bölcsessége által való kormányzását.

XI. Tanulniuk kell a világismeret főbb vonásait; az égboltozatot, annak közepén függő föld gömbölyű voltát, a világítenger körületét, a tengerek, folyamok változatos kanyarulatait, a szárazföld nagyobb részeit. Európa főbb országait, főként a haza hegyeit, folyóit, városait, egyéb nevezetes dolgokat.

XII. Végre a mesterségek közül ismerjék a legfontosabbakat, részint azért, hogy ne legyenek járatlanok az emberek között történő dolgokban, részint hogy annál inkább kitűnjék, hogy kiben milyen a természeti hajlam.

7. *Miért szabok ily széles határt?* Ha mindezek helyesen rendeztetnek el a népiskolában, akkor el fogjuk érni, hogy nemcsak a latin iskolába lépő ifjak előtt, hanem a földművelésre, kereskedelemre, mesterségre vetődők előtt sem lesz semmi oly új, amit már itt ne ismertek volna; s mindaz, amit aztán kiki maga pályáján művelend, vagy a templomban vagy máshol halland, vagy könyvből olvasand, nem leend egyéb, mint a már azelőtt ismert dolgoknak bővebb világítása vagy részletesebb ismertetése, és tényleg mindazoknak helyes megértésére, cselekvésére s megítélésére alkalmasabbak lennének.

8. *Az ezen cél elérésére alkalmas eszközök:*

I. A népiskola hat évi tanfolyama 6 osztályra különítendő, ha lehetséges, külön tantermekkel, hogy egymást ne zavarják.

II. Az egyes osztályok számára külön könyvek készíttetnek, melyek az illető osztály összes tananyagát (a nyelvtan, erkölcs- és vallás tan stb. köréből) kimerítik, úgy hogy a növendékeknek semmi más könyvre nem lesz szükségük, s ezek segítségével csálhatatlanul a célhoz érnek, mert kell, hogy eme könyvek az egész anyanyelvet kimerítsék, t. i. a dolgoknak – melyeket a gyermeki értelem fölfoghat – megnevezését, a beszédnek főbb és használtabb alakjait.

9. Az osztálykönyvek anyaga ugyanaz, csak az alak különböző. Osztálykönyv tehát szám szerint hat lesz, melyek nem az anyagra, hanem az alakra különböznek egymástól. Mindegyikben minden tárgyalatik, de az elsőbbek az általánosabbakat, ismeretesebbeket, könnyebbeket tartalmazzák, a következők pedig a részletesebb, az ismeretlenebbre, nehezebbre vezetik az értelmet, vagy ugyanazon dolog új szempont szerint való fölfogását adják, ami az elméknek új gyönyörűséget nyújt.

10. *Minden a zsenge kor hajlamaihoz legyen alkalmazva.* Gondoskodni kell arról, hogy itt minden a gyermeki kedélyhez mért legyen, mely természeténél fogva vonzódik a kellemes, hasznos, mulattató dolgokhoz és elretten a komoly, szigorú dolgoktól; hogy tehát könnyen, szívesen tanulják a komoly dolgokat, melyek egykor komolyan hasznukra válnak, társítani kell a hasznost a kellemessel, hogy az elmék így e folytonos édesgetés által vonzattassanak oda, ahova akarjuk.

11. *A könyveket szép címekkel kell ékesíteni,* melyek az ifjúságot édesgetik, s egyúttal tartalmát találóan kifejtik. Ilyeneket a kertek neveitől kell kölcsönözni. Mivel ugyanis az iskola kerthez hasonlít, helyén való lesz az első osztályt *violagynak* (*violarium*), a másodikat *rózsacsoporthnak* (*rosarium*), a harmadikat *mulatókertnek* (*viridarium*) nevezni stb.

12. *Mindennemű kifejezés anyanyelvű legyen,* mivel a könyvek is anyanyelven íratnak, mert azt ajánlgatjuk az ifjúságnak, hogy mindent gyorsan fölfogjon, már pedig az idegen kifejezést először meg kell magyarázni, hogy megérthető legyen, s még akkor is nem megérti, hanem csak elhiszi a gyermek, hogy a szó azt jelenti, amit jelent; csak nehezen tartja meg emlékezetében; az anyanyelven pedig csak a szó által jelzett dolgokat kell megmagyarázni, hamar megértik s megtartják azt a gyermekek. Távolítsunk el tehát minden akadályt, hogy minden magától menjen (*omnia sponte fluant*). 2. Ezenfölül az anyanyelvet művelni is

akarjuk, nem kell hát úgy tennünk, mint a franciák, kik megtartják a latin és görög kifejezéseket, melyeket a nép nem ért, hanem fejezzünk ki mindent közérthető szókkal, miként azt Stevinus a belgáknak ajánlja, s Mathematikájában keresztül viszi.

13. *Három ellenvetés.* Szokásos ellenvetés, hogy nem minden nyelv bír oly nyelvkincssel, hogy elég szerencsével fejezné ki a latint vagy görögöt. Továbbá: még ha híven kifejezné is, a tudósok nem térnének el a megszokott kifejezésektől. Végre jobb, ha a gyermekek itt megkezdvén a latint, már itt hozzászoknak a tudósok nyelvéhez, mint hogy azután kelljen tanulni a műkifejezéseket.

14. *Felelet.* Nem a nyelvnek, hanem az embernek hibája, ha a nyelv oly homályos, csonka, hiányos a dolgok kifejezésére. A görögök és latinok épp így képezték eleinte a szavakat, s mikor azokat használatba vették, eleinte durváknak, homályosoknak találták, úgy hogy kétkedni kezdtek azok használhatóságán; miután azonban meggyökeresedtek, semmi sincs azoknál hívebben jelző. Áll ez p. o. e szavakról: ens (létező), essentia (lényeg), substantia (állag), accidens (járu-lék), qualitas (minőség), quidditas (miség) stb. Egy nyelv sem lesz tehát fogyatékos, ha az emberek kitartók.

15. *A második ellenvetésre azt mondjuk,* hogy hát tartsák meg a tudósok az ő kifejezéseiket, mivel mi a tanulatlanoknak adunk tanácsot az iránt, hogy miként lehet s szabad a művészetekben s tudományokban előmenetelt tenniük; nyilvánvaló, hogy nem idegen kifejezésekkel s nyelven szólunk hozzájuk.

16. *A harmadik ellenvetésre.* Akik a gyermekek közül később nyelveket tanulnak, igen kevés nehézséggel találkoznak, mivel a műkifejezéseket anyanyelvükön már ismerik, s mert előbb hívták Istent atyának anyanyelvükön mint latinon.

17. *Harmadik eszköz a jó módszer,* melyet a következő jegyzésbe foglalok:

a) A nyilvános tanításra naponként csak 4 óra fordíttassék; kettő délelőtt, kettő délután. A többi idő haszonnal fordítható házi foglalatosságra (különösen a szegényebbeknél) vagy tisztességes felüldülésre.

b) A délelőtti órákat az értelem- és emlékezetképzésre, a délutániakat a kéz és hang ügyességére lehet szentelni.

c) A délelőtti órán tehát a tanító az illető óra tananyagát a tanítványok figyelmeztetése közben előadja, ismétli, s ha valamit fejtegetni kell, a lehető legegyszerűbben kifejti, hogy mindnyájan megérthessék. Azután olvastatja rendben a gyermekekkel, s míg egy világosan, érthetően olvas, a többiek könyvből nézve rendesen követik. Midőn már félórát folytatták, akkor a jobbak kísérték meg a könyv nélkül való fölmondást, majd a gyöngébbek is. Mert az egyes órai tananyag igen rövid lesz az egy órai időköz rövidségéhez s a gyermekek képességéhez mérten.

d) Ezeket még inkább meg kell erősíteni a délutáni órákban, melyeken semmi újat nem kell tárgyalni, hanem a délelőttiakat ismételni, részint a nyomtatott könyvek lemásolása útján, részint a fölött való vetélkedés által, hogy ki fogja föl s mondja el az előbb tanultakat, vagy ki ír, ki számol, ki énekel biztosabban?

18. *Miért ajánlatos az osztálykönyveket a gyermekek által leíratni?* 1. Ez arra szolgál, hogy az emlékezetbe mindent még jobban bevésse, mivel az érzékek tovább foglalkoznak ugyanazon anyaggal. 2. Ezen naponkénti szép, helyes és gyorsírási gyakorlatokkal oly ügyességre tesznek szert, melynek egész életükben nagy hasznát veszik. 3. A szüléknek ez szolgálend legvilágosabb bizonyítékul arra nézve, hogy az iskola megteszi azt, amit tennie kell s a gyermekek előmeneteléről, melyben mintegy magukat múlják fölül, könnyen meggyőződhetnek.

19. *Az idegen nyelv tanulásának helye.* Ha némely gyermekeknek szükségük van a szomszéd nemzeti nyelvek valamelyikének megtanulására, az is itt történhetik a 10-12-ik év körül, t. i. a nép- és latiniskola között. És legalkalmasabban akként történik, hogy ha a gyermekeket oda küldik, hol nem az ő anyanyelvüket használják, hanem azt, melyet meg kell tanulniok. Továbbá, ha a népiskolai könyveket, melyek előttük tartalom tekintetében már ismeretesek, azon új nyelven olvassák, írják, emlézik, azokból vett gyakorlatokkal kezüket és nyelvüket képezik.¹

¹ Közlésünk forrása: *Nemzeti Nénevelés*, XI. kötet, 1885. január-július. Bp., 626-632.

COMENIUS, ÁMOS JÁNOS
NAGY OKTATÁSTANA.

LATINBÓL FORDITÁ:

DEZSŐ LAJOS.

SÁROSPATAK.
KIADJA: STEINFELD JENŐ.
1896.

COMENIUS

A könyvekről, az értelmi képzés eme főeszközeiről

(A pataki iskola nagyobbik tantermében a reform-munkára való készüllet közben
1650. nov. 28-án tartott beszéd)¹

Fordította: Dezső Lajos

Mélyen tisztelt hallgatók!

Ismeretes előttetek, hogy avégből hívtam hozzátok, miszerint nemes célú foglalatosságaitokban – amennyire Isten engedi – tanácsaimmal segítségetekre legyek. Íme tehát segélyül jövök! Íme ma kezdem meg! Hallgassátok intő szavaimat figyelemmel, szélnek ne bocsássátok, mert nektek óhajtok beszélni, nem a falaknak, mivel javatokra szolgálандó dolgokat akarok megbeszélni. A veletek töltött egy hónap alatt minden foglalatosságaitokban s azok sorjában körültekintvén, a haladás lassú voltának három valódi okát fedeztem föl. Először, hogy alkalmas könyvekkel – a tudományok ez emeltyűivel – nem vagytok eléggé ellátva. Aztán, hogy ha részben meg vannak is a nevelés eme tárházai, nem sokat használnak; mert az iskola könyvtárában úgy el vannak rejtve, hogy csak kevesen férhetnek hozzá, s van ugyan tudomásuk ama kincsekről, de azokban nem részesülnek. Végül, mivel úgy látom, hogy hiányzik a mód, mely szerint a tanítók és tanulók a fáradság alól magokat fölmentsék, s a terhek és munkák nagyobb részét a könyvekre, e néma mesterekre bízván, az igazi tudományos műveltség kincseivel meggazdagodni tudjanak. Mivel e hiányokat tapasztaltam, de helyes intézkedés által helyreépíthatóknak tartom; nem szabad hallgatnom. Egyébiránt ne gondoljátok, hogy e szemrehányás csak titeket illet: jelenleg általános az iskolák azon betegsége, mely szerint elvont, üres beszéddel foglalják el az elméket; a jó auktorokat vagy teljesen kizárják, vagy csak egyiket-másikat veszik föl, s mind a szerző, mint az elmék győtrelmére szolgáló módon tárgyalják. Gyógy-

¹ A XVII. század nagy pedagógusának, *Comenius Amos*nak egyik szép iskolai beszédét közöltük már folyóiratunkban (1881. I-II. f.) Dezső Lajos sárospataki tanítóképző intézeti igazgató úr szíveségéből; a most közöltet annylal inkább ajánljuk olvasóink figyelmébe, mivel nemcsak történeti érdeklél bír, hanem mindaz, amit a könyvek használatáról mond, aranyigazság ma is épp úgy, mint kétszáz évvel ezelőtt. E beszéd is most lát először napvilágot magyar nyelven. Szerk. [Az első megjelenés eredeti jegyzete.]

szerről kell hát gondoskodni. Midőn erről beszélek, kérem egy fél órára figyelemeteket, míg kimutatom, hogy:

I. A tanulónak a könyveket az aranynál, gyöngynél többre kell becsülni.

II: Éjjel-nappal forgatni.

III. Azokból a tudomány ékeiből virágait összegyűjteni és saját tudományosságának kaptárába hordani.

IV. A bölcsesség ezen mindenünnen összegyűjtött kincseinek nagy hasznát nem szabad félreismerni.

Ha ezeket előttem megmutattam, tanácsolni fogom az auktorok olvasásának Isten nevében azonnal való megkezdését. A hosszadalmasságtól ne féljete; nem szándékom mindent elmondani, mi a dologról mondható; most előljárójában a könyvek szeretetét törekszem bennetek felgerjeszteni; a részletezést magára a gyakorlatra tartom föl.

I. Mondám, hogy a bölcsességre igyekezőnek a könyveket arany és ezüsnél jobban kell szeretni; mert a könyvek vihetik őt vágyai tárgyához, nem pedig arany és ezüst; mit kívánjon tehát inkább? Az éhező bizonyára inkább óhajt kenyeret, mint aranyat; a vak inkább szemorvosságot, mint ezüstöt; a halálos beteg inkább gyógy-, mint fűszert. Hiába van a szántóföld, ha nincs mag; hiába vannak méhek, ha nincsenek kertek vagy rétek, hol mézet gyűjtsenek; hiába vannak a hangyák, ha nincsenek mezők, hol eledelüket keressék. Hiába vannak a szemek, ha nincsen látnivaló, az orr, ha nincs szagolni való, a fülek, ha nincsenek hangok. Hiábavaló tehát a lelki tehetség is, ha nincs szellemi táplálék, melyet a jó szabályokban, példákban, erkölcsben, törvényekben és vallásban bővelkedő könyvek szolgáltatnak; melyek hű barátokhoz hasonlóan szívesen társalognak velünk: s őszintén, nyíltan, tettetés nélkül beszélnek nekünk bármely dolgokról, tanítanak, oktatnak bennünket, intenek, vigasztalnak s a szem elől távol eső dolgokat is mint jelenlevőket állítják elébünk. Oh, csodás hatalmú és méltóságú isteni könyvek! Ha könyvek nem lennének, tudatlanok s tanulatlanok volnánk mindnyájan; nem volna emlékünkhöz a múlt dolgokról, semmi ismeretünk az isteni vagy emberi dolgokról nem volna. Vagy ha volna is, a változó szóhasználatok által ezerszer átalakított mese lenne. A könyv az emberi elmének engedett isteni ajándék, melynél az emlékezet és értelem életére fontosabb adomány nem lehet. A könyveket nem szeretni annyi, mint nem szeretni a bölcsességet s a bölcsességet nem szeretni annyi, mint elbutulni; ez pedig gyalázása a teremteteknek, ki azt akarja, hogy az ő képére hasonlítsunk. Vigyázzunk tehát. És mivelhogy a könyvek segítségével sokan lesznek tudóssá az iskolán kívül is; könyvek nélkül pedig senki sem lesz tudós még az iskolában sem: ha az iskolákat szeretjük, szeressük a könyveket, az iskolák lelkét is; mivelhogy akik a könyvek által nem lelkesítettek, azok holttestek.

II. Szóltam a könyvek becséről. De nem elég a könyveket az aranynál többre becsülni s kincsek gyanánt őrizni (mert mi haszna van az elrejtett kincseknek?) Olvasni is kell a könyveket, hogy a bölcsességnek ott elrejtett kincsei világosságra jussanak s használatba jöjjenek. Ha valaki jobban a dolog mélyére pillantván az emberek által írott könyvek helyett lelkünket s a mindenhatónak a világon kiter-

jesztett műveit, Isten írott ígését akarja a bölcsesség aranybányájául állítani, megengedem; csakhogy viszont ő is engedje meg, hogy az emberi szorgalommal bölcsen szerkesztett könyveket oly aranyhoz hasonlítsam, mely a bányából már kiásatott s tűzben és vízben vegyi műtéttel megtisztított, talán a nyilvános használatra fémjellel ellátott s már határozott értékét nyert, s így szemmel látható szolgálatot teszen. Miként a ládába helyezett arany bizonyosabbnak tekinthető, mint amely még a földalatti bányákban van elrejtve: így a könyvek rejtekeiben elrendezett bölcsesség is előbb felkutatható, mint a mely csírájában van. Azonkívül, miután sem nem volt, sem most nincs, sem ezután nem lesz oly szerencsés elme, mely mindent magából hozzon létre, miként a pók a pókhálósálakat; miért ne kölcsönöznénk másoktól, miért ne használjuk fel dolgainkban a mások fáradságát is? Nyilván méhekhez hasonlóak vagyunk, melyek nem magukból szívják, hanem a kertek, rétek s erdőkben repülve gyűjtik a virágport, s végre azokból készítik a mézet. A legtudósabb férfiak sem cselekedtek másképp. Cato, a rómaiak legbölcsebbike, Tullius által „könyvekben-telhetetlennek” neveztetett; mivel semmi sem kerülhetett kezéhez, mit azonnal kimerítőleg el ne olvasott volna. Pliniusról, ki minden tudásra érdemes dolgot ismert, írják, hogy nem látott könyvet anélkül, hogy el ne olvasta volna. Jeromos atyáról sokan bizonyítják, hogy szüntelen olvasgatott. Maga mondja, hogy többek közt egy szerzőtől, Origenestől hatszáz könyvet olvasott.

S mely könyveket alkalmas olvasni? Valamennyit. Ugyanis, Plinius tanúsága szerint: nincs oly rossz könyv, mely valami jót ne tartalmazzon. Ha nem lehet is minden könyvet olvasni (kivált a könyvek mostani özönében), mégis sokat lehet. Ha ez nem lehetséges, inkább a jobbakat, mint valamennyit; ha csak keveset lehet: akkor a legjobbakat kell olvasni. De micsoda választás szerint? Megmondom; ne vessétek meg tanácsomat. *Először* is javaslom, hogy inkább reál, mint nyelvészeti tartalmúakat olvassatok, t. i. olyanokat, melyek az életre hasznos dolgokat tárgyalnak, nem pedig amelyek cifra irállyal kérkednek. Tehát pusztán az irány kedvéért alig valamit szükség olvasni, vagy csak egyik-másikat. Ha t. i. egy bölcs író szép dolgokat szépen beszél el, egy munkával mindkettőt tanuljuk: miként a diót héjával, a bort tömlővel, kardot hüvelyével hordjuk. Mert miért különítsük el az együttlevőket? *Másodszor* inkább az anyagi, mint az alaki képzésre vonatkozó könyveket kell olvasni, azaz inkább azokat, melyek példákat s a dolgok gyakorlatát tanítják, mint amelyek a szabályok felett elmélkedni tanítanak. E tekintetben sok hibát követnek el az iskolák, elvont nyelvtani, gondolkodástani és szóноклатi szabályokkal kínozzván az elméket ahelyett, hogy helyes módszerrel a dolgok ismeretére vezetnék. Mert minek a kovácsnak a kalapács, ha nincs vasa. Minek a szabónak ezer tű, gyűszű, ollók, rőfök, ha nincs posztója, amiből ruhát csináljon. Pedig többnyire ilyenek lesznek a csupa szabályokkal megtömött növendékek: Ha dologra kerül a sor, némán állnak, akadoznak vagy értelem nélkül hadarnak, sívárok, szárazok, a dolgok igazi megértésében és gyakorlatában idegenek, szóval hitványak, hiábavalók. Az iskolák e megrögzött hibáját javítani kell, hogy a sok rendszeres szabály helyébe a szerzők műveinek olvasása lépjen. — Végre ügyelni kell arra, hogy a régi és új, egyetemes és szakkönyvek ne vá-

lasztassanak el. Ha néhány korunkbeli könyvet olvastál, olvasd a régieket is; azt mondja Salvator, hogy a régi bor jobb. Olvastál régieket? Ne vedd meg az újabbakat se, mert a régiek előtt ismeretlen megfigyeléseket tartalmaznak. Olvastál valami általánost, keresd azon dolgok részletes tárgyalását is. Láttad a dolgok részeit? Lásd, hogy miként jönnek összhangzásba. Szóval: a régiek tudománya a régiség miatt, az újabbaké a fokozódott világosság miatt becsülendő. Speciális könyveket azért kell olvasni, hogy terjedelmes és közvetlen szemléleten alapuló ismeretet nyújtanak; általános jellegűeket pedig azért, mert az értelmet általánosításokra vezetik, annak egységet s erőt kölcsönöznek.

III. Egyébiránt nem elég a könyveket olvasni, hanem *figyelmösen* kell olvasni, a nevezetesebbek *fől-* és *kijegyzése* végett. A főljegyzés a könyvben történhetik, ha az a magadé; kijegyezni vagy kilrni pedig úgy a magad, mint a más könyvből szükséges. A leghasznosabb dolgokat kiválasztani oly szükséges dolog, hogy senki se olvas haszonnal könyveket, ki nem jegyezget (mert hisz – nem a könyvek tesznek tanulttá, hanem a tanulmány). Az olvasásnak egyedüli maradandó gyümölcse, hogy aki valamit olvasott, magáévá tegye kiszemelés által. Mert egyedül ez az, ami az olvasó figyelmét élesíti, azt lekötve tartja, a megfigyelteket az emlékezetbe bevési, s az elmét mindig nagyobb világosságba helyezi. Ki semmit nem akar kiszemelni, az mindent elhanyagol, s ki a pusztá emlékezetre bíz, az a levegőbe ír, mivel emlékezetünk feledékeny, sokat főlvesz, mit ismét elfeled; elbocsátja, ami írás által meg nem szilárdított. Segíteni kell tehát a hasznos dolgok felfogásában, amiként lehet; nem lehet pedig jobban, mint hogy minden emlékezetre méltót kilrunk s jegyzőkönyvünkbe iktatunk; mivel innen kevés fáradsággal bármilyen használatra elővehetők. Ez azon út, melyen sok bámulatra méltó tudományú férfiú oda emelkedett, hogy álmélkodnak azok, kik nem tudják, minő úton kell odajutni. Pliniusról írva van: „Nem látott könyvet, melyet el nem olvasott volna; semmi ismeretre méltót nem olvasott, mit ki nem írt, és semmit sem írt ki, mit ismét (saját könyveiben) fel nem használt volna”. Gellius pedig önmagáról így szól: „Bármilyen könyvet vettem kezembe, görögöt vagy latint, különbség nélkül kijegyezgettem”. Lipsius pedig: „Nem gyűjtök (colligo), hanem kiszemelek (seligo)”, arra célozva, hogy nem terv nélkül jegyezget, hanem értelemmel, bár nem tagadja, hogy kilr. Innen egy valaki azt mondá róla, Lipsius saját gondolatait mondja el, de jó részben nem saját szavaival.

Kérdezed, hogy mit kell kiválasztani, kiszemelni? Felelet: előlött nem kell sokat gondolkodni. Írd ki, mi előtted új, eddig még ismeretlen, s azt véled, hogy neked valamikor hasznodra lesz; akár szó, akár kifejezés mód, akár jeles mondat, esemény és bármilyen, amit gyöngyhöz hasonlóan fényleni látsz. Némelyek a saját tanulmányaikra vonatkozókat tekintik, s csak azokat írják ki, s a többit elhanyagolják, s a legszebb könyvet is – melyről azt hiszik, hogy nem az ő malmukra hajtja a vizet – érintetlenül teszik le. Én pedig azt tanácsolom, hogy minden könyvből, melyet valaki kezébe vesz, minden emlékezetre méltót kiszemeljen s összegyűjtsön, mivelhogy általános műveltséget ajánlok.

Mi módon kell a kiszemelést eszközölni? – kérdi valaki. Különféleképpen tanácsolják a szemelvények könyvét berendezni; miután mindegyiket megbírálni

hosszas lenne, csak azt adom elő, hogy gyakorlat folytán mi látszott előttem helyesnek. Legegyszerűbb mód naplót használni; nevezetesen oly könyvet, melybe folyvást írsz, bármi jelest olvasol, vagy hallasz, vagy látsz napközben, vagy ha valami szép jut magadnak eszedbe. Így naplódát átnézvén, látni fogod, hogy naponként mennyit haladsz, s gyönyörködsz benne. De vedd eszedbe, hogy e naplót abc-s mutatóval kell ellátnod, mely megmutatja, ha keresed, hogy hol van feljegyezve, amire szükséged van, s a gyors megtalálásra segít. Mivel ugyanis e tárház lassankint egész rakásra növekszik, lehetetlen lesz visszaemlékezni, hogy mi hová jegyeztetett fel, hacsak mutatótáblát nem csatolsz e terjedelmes munkához. Ha azonban a mutatótáblát nélkülözni s mindamellett is munkáid szerit-számát tudni akarod, készíts jegyzéktárt (*Pandectas seu Digesta*), melybe valamely biztos, változatlan s előtted ismeretes rendben minden dolgok címei felírva legyenek, s melyek alá mind a szavakat, szólásmódokat és jeles mondásokat, mind a napi történeteket följegyezheted. (Ilyen könyv a „*Janua linguarum novissima*” [a nyelvek legújabb ajtaja] egész enciklopédiaszerű, vagy ilyen lesz Isten segítségével legközelebb. Ha ehhez elegendő papírt varrsz, bármit beleírhatasz. Erről azonban bővebben tanácskozhatunk, ha a részletekhez érünk.)

IV. Azon haszonra térek, melyet a klasszikus írók műveinek olvasásában s kiszemelésében töltött néhány évi kitaró munka hoz magával. *Első* lesz az értelemnek a dolgok ismeretében való világossága, mely készen vár, bárhova fordulsz, s nem akkor kell keresgélned vagy hozzáfognod, midőn valamit kigondolni, beszélni vagy cselekedni kell; ez igen nagy dolog. *Aztán* lesz törvényesen szerzett szellemi tulajdonod; senki se vádolhat azzal, hogy jogtalan címen bírod a tudomány kincseit. *Harmadszor* kincseiddel bizton rendelkezel; hasznosabbak azok neked, mint száz idegen gyűjtemény. Mert amit nem magunk csináltunk, az nem is a mienk. Azután azon idegen gyűjteményekben ritkán fogod azt találni, amit leginkább keresel, de amit te belátással gyűjtöttél magadnak, az rendelkezésre áll. *Aztán* azokban igen sok olyan van, minek sohasem veszed hasznát, melyeket át kell futnod, valahányszor valami szükségést keresel, s hasztalan munkát végzel, s talán végre is üres kézzel jössz el; ez a saját szemelvényeddel sohasé történik rajtad. Ezenfelül (azon idegen gyűjteményekben) az idegen bizonyítékok csonkított vagy megváltoztatott szavakkal idéztetnek, nem igen szabad bennük bízni. De amit te magad jegyeztél, tudod, hogy saját szemelvéddel olvastad, és nem bizalmatlankodhatsz. *Negyedik* haszna lesz, hogy szemelvényed gazdagon összehordott kincseivel hihetetlen dolgot művelhatsz, t. i. vagy 600 író (ahányat olvastál s kiböngésztél) egy nap alatt átlapozhatsz, és kétes esetekben tőlük tanácsot kérhetsz; hogy hátrányodra szolgáló ismerethiányban nem szenvedsz, hogy élő s járó könyvtárnak nevezethetsz s mindentudónak látszol s a járatlanok előtt orákulum gyanánt tartatol. Ne csak látszassál, de valóban is az légy. Ugyanis: 1. A szemelvények gyűjteményével ellátva bármily tárgy adatik fel, megmondhatod, hogy kik írtak arról. 2. Ha tőled kívánnak értekezést azon tárgyról, sohasem fog hiányozni az anyag, akár írni kell, akár rövid gondolkozási idő után szóbelileg előadni. 3. Éles ítélőképességet szerzel magadnak afelől, hogy a szerzők véleményei között melyek látszanak másoknál igazabbnak vagy való-

színűbbeknek. 4. Ily módon sok olyannak használhatsz, ki kétségei között felvilágosíttatni kíván. 5. Biztos szered lesz arra nézve, hogy az emlékezet cserben ne hagyjon. 6. Amennyiszer szükséges, értekezhetsz bármely tárgyról akár egész nap; mire az, ki ily kincssel ellátva nincs, nem képes. 7. Végül tudományos műveltséged valóságos gyöngynek fog látszani, ha elmés mondatokban is tudsz beszélni. Hogy valóban ilyen legyen, sokat segített, ha a szemelgetés közben megfontolod: mire, mikor, hol s mi módon akarod azt felhasználni, s ha bármi alkalmasnak ajánlkozik, jegyezd be e célra készített s koronként átnézendő könyvecskédba. (Ezekről is részletesebben szólok később, midőn a Gellius-féle kolégiumokat megkezdhattuk.)

Lássátok kedveseim! Mily szívösen tanítlak titeket; mily őszintén fedezem fel előttetek a magasabb tudományos műveltséghez vezető út titkait. Az irántatok való szeretet indít arra, hogy e titkot napfényre hozzam; rajtatok a sor, hogy ugyanazon indulattal válaszoljatok, mely titeket a javatokra ajánlott dolog utáni vágyra indított! Mi szép minden tudhatót úgy tudni, hogy sehol se légy idegen. Mi dicsőséges, ha mindenről, mit előadni kell, néhány bölcs mondatot tudtok mondani. Ha erre titeket meg nem nyertelek, hiába leszek itt. Most pedig nem tehetek hasznosabbat, mint hogy nektek a jobb szerzők műveinek olvasását ajánlom. Íme fölfedeztem előttetek, hogy a bölcsességnek kincsei a könyvtárakban vannak elrejtve. Nemde meg fogjátok hallani Krisztus tanácsát, melyet az idegen földben kincset talált emberről szóló hasonlatában adott. Ki is titkos örömmel ment el, s eladta minden vagyonát, s megvette a szántóföldet (Máté XIII. 24.). Menjetek ti is kedveseim! Adjátok el, amivel bírtok, s vegyetek magatoknak földet, melyben a bölcsesség kincsei vannak elrejtve; vegyetek jó könyveket, s lássátok el magatokat kincsekkel, melyekkel másokat is, különösen a hazát, egyházat gazdagíthassátok.

Célravezetők-e az eszközök? Minden bizonnyal. Figyeljete! Bármely nemzetnek díszére szolgál, ha vannak bölcs férfiai, kik nyilvános iratokról is híresek. Ilyenekkel annyi idegen nép szépen ragyog. Mi pedig? S miért van ez így? Azért, mert ama nagyobb világosság csak úgy gyűjthető meg, ha a fénysugarak mindenfelől összegyűjtetnek, mint már kifejtettem. Vajon örökre elhanyagoljuk, ami nálunk eddig el volt hanyagolva? Bizonyára az én s ti nemzeteteknek is az volt eddig a baja, hogy a pataknál időzött, a forrásig nem haladt; a bölcsesség cseppjénél megpihent, a folyókat, tavakat, tengereket, magát az óceánt elhanyagolta. Ugyanis idegen könyvekkel, szemelvényekkel, gyűjteményekkel, posztillákkal, magyarázatokkal, szótáracskákkal, nyelvtanocskákkal elégedtünk meg: ez volt nálunk a tudományos képzés rövid módja. Szerencsétlen rövidlet! Veszedelemes idővesztegetés! Mi által tűnnek ki fölöttünk az olaszok, spanyolok, franciák, angolok, belgák tudományos képzettség tekintetében? Mi más által, mint épp azáltal, amit mondtam: azok nem könyvecskéket, hanem könyveket, sőt könyvtárakat olvasnak; nem egy század íróit vizsgálják át, hanem minden régiséget kikutatnak, s bármi új merül fel valahol, megfigyelik, éspedig nemcsak egy nyelven, hanem mindazokon, melyekhez hozzáférnek, s ahonnan valami szellemeset remélnek. Hát mi, gyöngye lelkűek? Nincs-e meg öt érzékünk vagy kép-

zelmünk felfogó ereje, vagy a dolgok tárháza, az emlékezet? Egyik sem hiányzik. Azokkal egyenlő emberek vagyunk, a természet minden ajándékát velük egyenlőképp bírjuk. Hát mi által különbözünk? Egyedül a serénység által, mely azoknál erős, nálunk pedig kialudt. A szorgalom is elhagyott bennünket, s meghódított a tunyaság. Kergessétek el e rossz vendéget, magyarok! Űzzétek el a kishitűséget! Legyetek merészek abban, amiben másokat bátrának láttok. Isten nektek is megadja, mit másoktól meg nem tagad, csak lépjeteك ugyanazon útra. Ezt annál nagyobb bizalommal várjátok, minél világosabban kezdte magát kinyilatkoztatni Isten jósága e részben őseitek iránt. Igen szép, amit másfél századdal ezelőtt Thurzó János püspökhöz írt a nagy Erasmus e szavakkal: *„Nem újság, hogy a magyarok között igen jeles elmék vannak; valaha Janus Pannonius oly nagy dicsőretet érdemelt költeményeivel, hogy Itália önként nyújtá a babért, Pisóra is, – kinek emlékéét felhozod előttem – oly kellemes a visszaemlékezés, miként hajdan Rómában kellemes volt a naponként vele való társalgás. Ugyan mi van nála tudósabb vagy jelesebb. Én inkább gratulálok felséges királytoknak ezen tanítójához, mint a koronájához.”* Így Erasmus, kinek ítéletét (melyben a magyar birodalomnál többre becsül egy elmés magyart) ne eresszétek kérék szélnek, sőt indítson az benneteket vetélkedésre, mivelhogy nektek is megvan azon földetek, azon egetek, azon Istenetek. Világosan látom, hogy bizony tehetős elméket fogantatott eddig is nemzetetek. De mivelhogy az a természeti fogantatás nem ápolgatott, nem nyeri a kellő alakulást, vagy rosszul nyeri, vagy bizonyára gyöngén; innen van, hogy több időten elmeszült jó létre, mint örömet hozó. Én örömet teljesítem az elmék vajadásánál Isten munkája mellett a segítséget, mivelhogy nagy reményem kezd lenni felőletek s a ti tehetségeitek felől; csak meg ne vessétek, baráti kezemet el ne utasítsátok. Távol legyen tőlem, hogy amit tudok, csak magamért s nem az egyház közös hasznáért tudjam; távol legyen tőletek is, hogy leírván az előmenetelre való alkalmat, azzal lomhaság miatt élni ne akarjatok. Fölfedeztem ma előttem az utat, melyen haladva bárki közületek nagy tudományosságra juthat; nem léptek reá? Óh, ha Isten visszaadná elmúlt éveimet! Óh! Ha valaki 40 vagy 30, vagy csak 20 évvel ezelőtt is megtanított volna e mesterségre! Mit remélhettem volna magam felől mostani koromra! De nem volt kinek tanítani. Nektok íme van. Isten másoktól elszóllított, s távolról küldött engem hozzátok, hogy megmutassam az utat, ha úgy tetszik, vezéretek legyek. Valósággal elmondhatom magamról, mit Seneca mondott magáról: a helyes utat, melyet későn, a tévelygésben kifáradva ismertem föl, másnak megmutatom. Ti hát, kiknek az utat nem későn, hanem elég korán mutattam meg, elmulasztjátok-e reá lépni? Nem siettek-e mátol fogva az egész életen át bármily jó könyvet egyiket a másik után átlapozni?! Úgy legyen, kedveseim, a bölcsesség szeretetére kérék, úgy legyen! Amennyi időt eddig ama könyvecskékre fordítottatok, amennyi munkát haszontalan mellékes foglalkozással a lelki erő haszontalan szétforgácsolásával elfecséreltetek: idelfordítsátok szorgalmasan, hogy ne csak a könyvekben, hanem az időben is betölthetetlenek legyetek. Az idővel való fősvénykedés tisztességes, mondja Seneca. Őrizkedjeteك, kedveseim, hogy az ne történjék veletek, ami a legtöbb emberrel, hogy az egész életen át nem

kezdi meg a bölccsé levést, vagy mint a kevesekkel – s azok között velem is történik – hogy akkor kezdünk végre élni, midőn már meg kell halnunk. Korábban kezdj ifjú ember, ki e tanácsokat hallod! Kezdj serénykedni, hogy majd egykor a kellemes gyümölcsöket élvezhesd. Ha életidődöt elveszítetted, magadat veszítetted el, s ha magadat elveszítetted, ki ad vissza önmagadnak?

Úgy látszik azonban, hogy némelyek csendes morgását kell hallanom, hátforгатásokat látnom. Azt mondják: jó, amit tanácsolsz, de fáradtságos. Felelet: meg kell törni a dióhéjat annak, ki meg akarja enni a diót. Ásni kell annak, ki az elásott kincset bírni akarja. Kik ásni nem akarnak, koldulni kénytelenek, ez pedig szégyenletes dolog. Aztán a tanuló élete nemde katonáskodás? A régi győztes római katona szabály szerint négyféle terhet vitt; először saját aprólékos eszközeit; másodsor védő és támadó fegyvereit; harmadszor karót vagy cölöpöt, hogy megerősítsék a táborát, bárhova érkeztek. Végül negyedszer néhány napi eledelt. Íme, ezek jól meg voltak terhelve, s épp így voltak alkalmasak a győzelemre. Utánozd tehát, műzsák katonája! Végre is miért lássék oly nehéznek a szokatlan munka? Hisz előttünk a példa, e gyakorlat célját mindenki megértheti. S mivel teheti, ha akarja, szégyellje a fiatal ember, ha inkább akar lenni a csekély tudományokban silány rabszolga, mint a bőségesben tisztességes birtokos.

A másik azt gondolja: De hát hol vegyem a könyveket? Szűk házi körülményeim ezt nem engedik. Felelet: Míg itt vagy, barátom! Bővében leszel a könyveknek az iskola könyvtárából, melynek lehetőség szerinti bővítéséről gondoskodunk. Kieszköztetni reméljük, hogy a magas fejedelemnek sokféle jó könyvvel berendezett könyvtára ezen használatra megnyitassék. Máshol másoknak a bőkezősége jó segélyül, ha valakit igyekezőnek látnak; csak az alkalmak kikeresésében ne lankadjatok, csak itt tegyétek le a szemérmet, csak itt ne restelljetelek kérni. Isten nem hagy el, ha magadat el nem hagyod; imádkozás és dolgozás által lehet megnyerni az isteni ajándékot. Keresd és megtaláld! Kérd és megnyered! Zörgess és megnyitatik! Te pedig édes Jézus, fő jónk, add meg az áhított jót, a bölcsesség világát, hogy bölcsességed iskolájában naponként öregbedjünk szent nevednek dicsőségére Ámen.²

² A fordítás megjelent a *Nemzeti Nőnevelés* V. kötetében; 1882. január-június. Bp. 412-423. o.

COMENIUS ÁMOS JÁNOS

búcsúbeszéde

melyet a pataki iskolából való távozása alkalmával tartott 1654. június 2-án

Fordította: Dezső Lajos

*A mi segedelmünk jöjjön az Úrtól,
Aki teremtette a mennyet és a földet.
Amen.*

Nagyságos, nemzetes, tisztelendő, tudós és nagyhírű férfiak!

Hol kezdjem búcsúbeszédemet? Mert búcsút kell vennem; másfelé hív sorsom! Midőn közibetek való megérkezésemtől – negyedfél évvel ezelőtt – e helyről szólék hozzátok, első szavaimat a vígszínműfőrtől kölcsönöztem: „Az isteneknek mi emberek, miként labdák, hatalmukban vagyunk; oda dobnak, ahová akarnak”. Most Salamon szavaival élek (Prédikátor I. 4-7.): Egyik nemzedék jő, a másik megy. A nap fölkel és lenyugszik, újra helyére tér. Ugyanezeket mondja ő a folyókról és szelekről és az emberekre alkalmazva, hasonló lévén ezek sorsa is. Ezek is születnek és meghalnak; világra jönnek, ismét eltávoznak; hasonlóképpen változik az élők sorsa is; ezt bizonyítja (t. i. bölcs Salamon) az egész könyvben. Hogy mindez igaz, velem együtt mindnyájan tanúim vagytok. Száz év előtt senki sem volt itt közülünk, s száz év múlva senki közülünk nem lesz itt, vagy bárhol a nap alatt; sőt 30 év előtt aligha volt itt valaki közülünk, s íme most itt vagyunk; de meddig? Menni kell, kinek-kinek, merre a sors hívja; némelyeknek ma, másoknak holnap, s így tovább. Legyek példa előttetek. Eljöttem hozzátok, láttalak, s most elhagylak benneteket; mert Isten oda térít vissza, honnan eljöttem. Tehát: Isten veletek! Több semmi? Isten veletek! Mindent kifejeztem az üdvözet eme szavaival.

De mégis jólesik hozzátok bővebben szólni. Figyeljetek s hallgassatok meg, midőn utolszor szólok hozzátok! Pál efézusi barátainak azt mondotta, midőn Ázsiából eltávozott: Tudom, hogy nem látjátok többé az én orcámat. Én nem mondhatom, hogy tudom, de mondhatom, hogy tartok tőle. Beszéljünk tehát mint olyanok, kik egymást többé nem látjuk, s egymással többé nem beszélünk. Beszéljünk úgy, hogy mindkét részről tiszteletre méltó emlékezetet hagyjunk hátra, s e mi jelen ájtatos együtt időzésünk szolgáltasson alkalmat a visszaemlékezésre.

Honnan vegyem hát búcsúbeszédem tárgyát? Eddig talán mint filozófus, bizonyára mint tanférfiú szoltam hozzátok e szószékről; most szólni fogok mint lelkipásztor, mint az apostolok követője. Beszédemet János apostol ama szavaira alapítom (II. János V. 8.): „Oltalmaztatok meg magatokat, ne veszítsük el, amit munkálkodtunk, hanem hogy teljes jutalmat vegyünk.”

Eme minden keresztyénhez intézett aranyintést (hogy figyelmetlenség által el ne veszítse valaki a hitet, szeretetet és reményt, s veszteséget szenvedjen az ügyben, melyért munkálkodott), tegyük most magunkévá, kérek mindnyájatokat, akik jelen vagytok. Vigyázzunk hát mi is, hogy az iskola, az egyház eme jeles veteményes kertje körüli fáradozásainknak gyümölcsét el ne veszítsük. Szólni fogok arról:

1. Mi az, amiben itt három év alatt fáradoztunk?
2. Mire kell ügyelni, hogy ezt el ne veszítsük? S kiknek kell vigyázni?
3. Mit értsünk teljes jutalom alatt? Mit teljes jutalom elnyerése alatt? S végre mire kell ügyelni, hogy a jutalmat elnyerjük?

I.

Figyelemreméltó, hogy a Béza- és Paganini-féle fordításban az apostol szavai úgy hangzanak, amint az imént felolvastam; a vulgata és némely más fordítások pedig mindezeket második személyben fejezi ki. Oltalmaztatok meg magatokat, ne veszítsétek el, amit munkálkodtatok, hanem teljes jutalmat vegyetek. És nemcsak latin, hanem görög példányok is így hangzanak. Mit véljünk e változatokról? Lássuk először ezt! Valószínű, hogy a változtatást nem az apostol, hanem a másoló követte el. Melyik módon szólhatott hát az apostol? Nem tudom; mindkettőt helyesnek találom. Az apostolok is munkálkodtak, s a hívők velük együtt; mind az apostolok elvesztették volna munkájuk gyümölcsét, mind a hallgatók, ha nem vigyáztak volna mindkét részről. Azt hiszem tehát, hogy a leírás ama változása ama isteni rendelés által származott, hogy a lelkipásztorok mindkét módon szólhassanak a hallgatókhoz. Én is hát így szólok hozzátok. 1. „oltalmaztatok” és „oltalmazzuk”; 2. „amit munkálkodtunk” t. i. én, veletek együtt, és „amit munkálkodtatok” t. i. ti az én javaslatomra; 3. Hogy „el ne veszítsük”, mert én is veszítetek, ha ti veszítetek, és „el ne veszítsétek”, mert veszteség volna az reátok s az utókorra nézve; 4. Hanem hogy „teljes jutalmat vegyünk”, mert végtére nekem is jutalom lesz, ha ti tanúi lesztek annak, hogy én a munkát befejeztem, és „teljes jutalmat fogtok venni”, ha nagyobb tudományt hagytok örökségül az utódokra. Ezeket így értelmezvén, térjünk az egyes kérdésekre.

Először is: mit műveltünk itt három év lefolyása alatt? Felelet. Hogy mi volt az én munkám, kiténik 1. A fejedelemszony Ő Magasságának ezen ügyben hozzám intézett meghívóleveléből, 2. a kiadott könyvekből, 3. magának a javítani kezdett iskolának jelen állapotából. A mi a fejedelemszony levelét illeti (melyet a munkát sürgető bölcse Zsigmond, akkor az ő, most az ég gyönyörűsége által intézett hozzám) örömet közlöm annak ide vonatkozó részét, hogy tisztán álljon előttetek, s az utókor előtt. Ő Magasságai dicső céljuk: „A végből hívunk tégedet (a magunk és dicső fiaink nevében), hogy üdvös segítségül légy pataki iskolánk

reformálásában (miben Isten dicsőségére, nemzeti ifjúságunk javára, s az ország keresztyén egyházainak üdvére kényesen és komolyan fáradozunk), s hogy itt nálunk nemzetek szerte dicsőíteni kezdett természetes módszeredet valódi, teljes s világos példában mutasd be. Nem mintha téged komolyabb tanulmányaidtól, melynek öreg korodat szentelte a közjóért, s melyek által elfoglaltnak lenni hallunk, a poros levegőjű iskola terhes gondjaihoz akarnánk hívní; hanem hogy igazgatásod alatt a mi tudós férfiak: ezen mi iskolánknak előjárói, igazgatói s tanítói szerencsésebben haladván a kívánt reformálásban, a tanulmányok módszerének nyomozása körüli fáradságos munkáid végrehajtásában örömdre legyenek, s ez úton is annál több kedv, nyugodt elme s jó remény fűződjék azon nagyobb terveidhez, melyekre Isten segítségével törekszel" stb.

Így a fejedelemasszony. Én pedig? Miután hozzátok érkeztem, az első nyilvános beszédemet tartottam: „A lelki tehetségek műveléséről”, hogy miért nem kell azokat az ő velük született terméketlenségükben meghagyni, mint az erdőt és a pusztákat; hanem miként a kertek lombozatát gyönyörködtetésre és termékenységre serényen művelni. Név szerint pedig: vajon van-e ok arra, hogy a ti nemzetetekben a lelki tehetségek valamely egyetemesebb, teljesebb és jobb művelése fölött gondolkodjunk, s miután láttuk, hogy nemcsak az ok nem hiányzik, hanem az alkalom is megvan: hozzátettem, hogy miért kellett ez időben, ezen helyen, általunk, jelenvoltak által, semmi halasztást nem tűrve, semmi alkalomra nem várva, ezen óhajtott munkát Isten szent nevében megkezdeni.

A dologra térve előterjesztettem, hogy az iskola reformálásában mit tűzzünk ki magunk elé Isten segítségével leendő teljesítés végett; nevezetesen, nyilván kimutatni és behozni a) a latin nyelv tanítására és tanulására szolgáló rövid módszert, hogy annak kellemes tisztaságát kellemes utakon érhessük el; b) a józanabb bölcselkedés virágait, hogy minden dolgok okát, amennyire a keresztyén alázatossággal összeegyeztethető, elmésen nyomozhassuk; c) az erkölcsök helyes pellerőzését, hogy a világi rendből valók innen kímélve, bármily emberekkel való társalkodásra képesítve távozzanak.

Az első célra, t. i. a helyes, tiszta, szép latinság tanulására nézve, hogy a kívánságoknak eleget tegyünk, három fokozatba osztottuk azt, három osztályon keresztül, melyek három évi időszak alatt bevégezendők. Az első évben tanítandó és tanulandó a latinság alapja, a másodikban annak egész rendszere, harmadikban mindennemű ékessége. E végből egyenesen e célra alkalmas könyveket szerkesztettünk: a latin nyelv tornácát, a latin nyelv ajtaját s a latin nyelv pitvarát. Mindegyik három részből áll. Az elsőben a szavak betűrendben vannak elrendezve: ily könyvek szótároknak szoktak nevezetni. A második részben ugyanazon szavak a dolgok rendje szerint vannak elhelyezve, amint azok természetben vannak, hogy megszokván szavainkat a dolgokhoz alkalmazni, ne csak az értelem nélküli szavakat, hanem a szavakkal a dolgokat is megtanulják a tanítványok; az ilyen könyveket a dolgok névjegyzékének, a dolgok történeti magyarázatának nevezzük. Végül a nyelv szavai nyelvtani rendben szabályok alá vannak rendezve. Így hát a latin nyelv tanítására, tanulására szolgáló eme mi módszerünk mindazon kellékekkel bír, mit e nemben kívánhatunk, és pedig – irigység

nélkül mondva – mindegyike jobb a közönségesen használtaknál. Mert a vestibuláris szótár a legrövidebb, a nyelvnek csak gyökereit tartalmazza, kevés származékszóval; mással az elmét nem terheli; így a vestibuláris nyelvtan is csak az alapokat és hasonlókat mutatja föl, egyebekkel nem llesztí el a tanulót; a Vestibulum szövege pedig a természeti világot a gyermeki fölfogáshoz mérten úgy tünteti föl, hogy az első fejezetben dolgokat s csupa főneveket számlál el, másodikban a dolgok tulajdonait s csupa melléknéveket, harmadikban a dolgok cselekvését és szenvedését, vagyis igéket. A dolgoknak illető elemzése a legkönnyebb, mindazonáltal az összes tudomány alapját lerakja.

A három januális könyvet is úgy dolgoztuk ki, hogy e nemből a legjobbak legyenek. Ugyanis a januális szótár a nyelvgyököket származékaikra, összetételeikre bontván, valamennyit kapcsolatba hozza, t. i. azon jeles mondatok rendben, melyek valami (természeti vagy erkölcsi tekintetben) hasznosat állítanak az értelem elé.

Innen van, hogy unalom nélkül, sőt gyönyörűséggel lehet mindezeket olvasni; ily szótár még nem létezett. Nyelvtanunk is a közönségeseknél teljesebb (mert a beszédnek egész mesterségét föltárja a körmondatok tanáig), mindazonáltal rövidebb és kellemesebb, s hozzáteszem: igazabb olvasmány, mert semmi hamis szabályt nem ad, minők máshol nagy számmal találhatók, miként azt az előszóban kimutattam. Végre a dolgok névjegyzéke, vagyis a januális szöveg a világon levő kiváló dolgoknak rövid, velős s igazi magyarázatát adja enciklopédiaszerűen, hogy az egész tudományos ismeret velejét tartalmazza.

Végre az Atrium ugyanily három fokozatban ugyanolyan mesterségesen van szerkesztve. Ugyanis a szövegben mindaz, ami a Janua szövegében saját értelemben egyszerűen van kifejezve, különféleképp festett ruhában jó elő, hogy könnyen átlátható legyen a különbség az ékes és az egyszerű természetes irály között. Az Atrium nyelvtana minden szólásmódot, jeles mondást, közmondást s a nyelvfordulatok szabályait adja. Az atriumbeli latin szótár vezetése mellett végül a Januából már ismert latinságok még latinosabban fejezhetők ki, s a tisztább latinságok is a legtisztább latinsággal, t. i. a klasszikus szerzők szólásmódjával cserélhetők fel.

Látjátok immár, hogy a latin nyelv tekintetében mit műveltünk három év alatt. Hát a reál tantárgyak, művészetek és a filozófia tekintetében? Legrövidebb lenne azt mondani, hogy a fölsorolt nyelvészeti könyvekben minden alapvető benne foglaltatik, t. i. a tudományos műveltségre tartozó dolgok ismerete, az emberi gondolkodás szakadatlan láncával. Mert nem adtuk a dióhéjat, a bél nélkül, nem árultuk az edényt bor nélkül. Szavakat és dolgokat adtunk párhuzamosan, beszélni a dolgokat és megérteni, a dolgokat megérteni s azokról beszélni tanítottunk; mert embereket s nem kajdácsokat akartunk képezni. Ha tehát tanítványunk a Vestibulumban, Januában és Atriumban foglaltakat áttanulta s megértette, sem a dolgok ismeretében, sem elmeéltben nem szenved fogyatkozást, s egész életén át hasznát veszi. Mivelhogy azonban a mag még nem gyümölcs, s a filozófia eleme nem maga a filozófia: beismerem, hogy valami nagyobbát, teljesebbet s részletesebbet kell kívánnunk mindazokban, melyeket a gyakorlati

élet követel. Miért is a filozófia, sőt pansofia gyűjteményes könyveinek kidolgozását is megkezdjük, bár be nem fejeztük. Mindazonáltal az emberi bölcselkedésnek, az örök eszméknek, az Isten természeti műveinek s az emberi okosság munkáinak elemi részei már kezeik között vannak s tanítani fogják utódaink, kitet később fogok említeni: a hátralévők elküldhetők lesznek, ha Isten éltet.

Harmadik, amit tervezünk, az erkölcsök nemesítése volt; hogy ebben mennyire haladtunk, mutatja a múlt évben a nyomdából „Erkölcsi szabályok” cím alatt kikerült könyvecske, s annak előtte: „Újraébredt Fortius, vagy a restségnek az iskolából való kiűzéséről”.

De itt már okunk van panaszkodni és sajnálkozni a fölött, hogy némelyek vadsága erősen ellenünk szegült s ellenállott a durva szokások jobbrafordulásának. Ezek között újból felmerült a nyilvános tanulók s az osztálybeli nemes ifjak között néminemű ártalmas versengés, melynek ellenében gyógyszert keresni a ti dolgozók, honatyák s az iskolának pártfogói, nem az enyém.

Annyit azonban mondok, hogy itt bölcs mérsékletre van szükség; hogy a nemesül szülőttekben szolgálai bánásmóddal a lélek nemessége meg ne töreszk; másrésről hogy a némelyekkel velük született ártalmas lelki fölfuvalkodottság elnyomassék. Mindkettő a tanítók éber atyai gondja, nem pedig valakinek kevélysége és szeszélye által lehetséges; ha ezen rendetlenséget tümi fogjátok, iskolákat az erkölcsök és pallérozottság tekintetében (mit pedig elsősorban céloz ezen mi újításunk) sohasem fogjátok jobb, kedvezőbb helyzetben látni.

Meg kell jegyezni, hogy a kifejezés, melyet az apostol itt használ, „munkálkodtunk”, többet jelent, mintha mondotta volna „cselekedtünk”, „tettünk” vagy „amiben foglalatostkodtunk”, mert fáradságos és terhes, de gyümölcsöző munkára inti a keresztyénséget, hogy Isten segélyével térjen a dologhoz és munkához. Bizonyára ilyen volt az iskolaügy javítására célzó ezen mi törekvésünk, mely nekünk vajmi sok különféle küszködést hozott, és egyik munkát a másikra, nemcsak a csömörlésig, hanem majdnem a kétségbeesésig. Mindaz által győzött az állhatatosság s Istennek velünk való kegyelme, mely sok nehézség és akadály eltávolítására ama könnyű, kellemes utat mutatta, mely hogy mind a tudományoktól való csömörnek az elmékből leendő kiűzésére, mind a munkavágyanak azokba való beplántálására s így az iskolai taposó malmoknak játékhelyekké való átváltoztatására elég erővel bír, már magából az eredményből világos. Érttem ama gyakorlatokat, melyek által a nyilvános színlkörben az ifjak szorgalmukat bemutatják, s játékban most azt cselekszik, mit egykor komolyan cselekedni fognak; illendő arccal és taglejtéssel s a dolgokhoz mért beszéddel alkalom nyújtatván nekik, hogy ily módon nyilvános föllépésük alkalmára való tisztességes magatartásra tegyenek szert. Mert ha igaz, amit Seneca mondott: kit a dologban remegni látni nem akarsz, a dolog előtt kell gyakorolnod, akkor helyes, hogy a foglalkozások előtt gyakoroljuk az iskolánkból kikerülő világi rendűeket akként, hogy az élet foglalatosságai között ne rettegjenek, hogy az iskolából kilépván semmi se legyen előttük új, amit t. i. itt iskolánkban a dolgok vizsgálása és élénk megjelenítése által előre ne ismernének. A módszer ezen élő gyakorlatát tehát mind tanítókra s tanulókra egyaránt legegyszerűsebb utat (melyen győ-

nyörködve lehet előhaladni) méltán tesszük itteni fáradozásunk kellemes záradékául. Ennyit az első tételről, és most következik:

II.

Mire vigyázzunk, hogy el ne veszítsük, amit munkálkodtunk? Könnyen elveszíti ügyét, ki azt elhanyagolja, miként a keresztyének Istennek szavát, ha figyelemmel nem hallgatják, szívükbe be nem vésik, nem gyakorolják (Zsid. II. 1.) Mi is, ha elhanyagoljuk, amit az iskola számára munkáltunk, s nem gyakoroljuk szüntelen, bizonyára elveszítjük. Igyekezzünk tehát, hogy el ne veszítsük. S kinek kötelessége lesz ezekre ügyelni? Mindnyájunknak, kik munkálkodunk. S kik munkálkodunk? Mondtam, hogy az apostol szavai kettős jelentésűek: munkálkodtunk és munkálkodtatok. Kössük össze ezeket, hisz tényleg együtt fáradoztunk és dolgoztunk. A dicsőség oroszlánrésze fejedelemasszonyunkat, a legjobbat akaró Maecenást illeti, kinek kegyes keresztyéni buzgósága ezen épületnek sarkkővét vetette meg, s eddig az egészet fönntartja. Ő Magasságának e munkában legközelebbi munkatársa s hív tanácsa volt: az ő gyönyörűsége s az egész nép egykori szemefénye s koronája, nekünk pedig mindnyájunknak - Isten után - legfőbb reményünk, dicsőséges urunk, Rákóczi Zsigmond, kit a sors a földnek csak megmutatott, s mint méltatlantól, tőle ismét elragadott. Tégedet tesznek a munkások között harmadik helyre, nagyhírű Tolnai János úr, ki idehívatásomnak főként javaslója, s a munka sürgetésében is szüntelen üszölő voltál. Súlyt adtál a dolognak nemzetes és nagyságos Klobusitzky András úr, a magas erdélyi fejedelem hűséges tanácsosa, nekünk pedig méltóságos iskolai kormányzónk; ki midőn ide igyekeztem, s Eperjesen nálad megállapodtam, úgy föllelkésítettél, hogy jóllehet semmi szándékom sem volt ide hozzátok jönni, s nem is látszott lehetségesnek, te bölcs beszélgetéseiddel először keltéd föl szívemben a hajlandóságot. Idehozatván te adtál ösztönt tisztelendő s nagyhírű Veréczi Ferenc úr, ezen egyház első lelkésze s ezen gimnáziumnak éber kormányzója, ki engemet a följánlott meghívás elfogadására kéréseiddel erősen sürgettél, szorgalmaztál. Általatok vette kezdetét a munka. S magában a munkában ki vett részt? Ismét mindnyájan. A fejedelemnő ő magassága pártolás, gyámolítás által, a többiek tanácsadás által; ti pedig, szeretett barátaim, tanulók! a latin-magyar szótár szerkesztésében való segítség által. Sőt, ti is osztálybeli tanulók! az elébetek adott kellemesebb szellemi táplálék szorgalmas fölhasználása által. Tehát mindnyájan, kik az iskola ügyét pártolásotokkal előmozdítani méltóztattatok, nemcsak pártfogó urak, tisztelt lelkész urak, gondoljátok, hogy nektek szól az: Ötalmazzátok meg magatokat, ne vesszük el, amit munkálkodtunk. De miként? Te, magas Fejedelemnő azáltal, ha nem vonod el adakozó kezedet. Ti, iskolai kormányzók azáltal, ha nem fordítjátok el vigyázó szemeteket. Ti, tanárok s tanítók azáltal, ha nem tértek el a helyes módszer és szorgalom útjáról. Ti, tanítványok azáltal, ha szerényen fölhasználjátok az alkalmat, s az igazi tudományos műveltség szeretetére egymást kölcsönösen tüzelitek. Én pedig veletek együtt töreksem: míg jelen vagyok, intellektus benneteket, azután imádkozom értetek, s ha a ti ügyetekben valami jó gondolatot ad majd Isten, azt hívdon közlöm veletek.

III.

Hátra van még, hogy megvizsgáljuk az apostol utolsó szavait: „hogy teljes jutalmat vegyünk”. A munka jutalma: maga a fővállalt munkának eredménye s azon jónak megnyerése, mely végett a munkát kezdtük. Teljes jutalom: a kívánt jónak teljes elnyerése s biztos birtoka, hogy a munka nagyságának megfelelő legyen a haszon s az ebből eredt öröm nagysága. Jutalmat veszünk, ezen szóval a tanítók s tanulók dolgát a magvetéshez hasonlítja, t. i. a magot azért szórja a magvető, hogy kamatostól nyerje vissza. Adjad, óh Istenünk, hogy mi is visszanyerjük! Mert teli marokkal szórtuk a magot, adjad, hogy megfelelő legyen az aratás, hogy munkáinknak s áldásodnak gyümölcsét ne vékával, hanem csúrral mérjük. Ezt kell emelni kedves magyarjaim, s Isten jósága és magatok munkássága által várni. Ne mondja senki se: a mi vetésünk még gyöngö, hiszen már gyarapodni kezd. De ha mindjárt gyöngö is a vetés arra, hogy nagyobb előmenetelt várhassunk; csak legyen igazi vetés, nem fog kimaradni az aratás; melyhez Krisztus tanúsága szerint nem másképp lehet jutni, minthogy a vetés szárba, majd kalászba hajt s azután magvat hoz. Miképpen tehát a földműves a vetést bokrosodni látván, bár nem akképp, mint a csűrök megtöltése után, mégis örül, mert vidám reményt lát maga előtt; így ti is örüljétek, ha elmétek virágzani látjátok. Azt mondtam pedig, hogy a gazdag vetést Isten jóvoltából s a magatok erejéből várjátok. Egybe kötöm e kettőt, mert Istenünk akarja, hogy azok egybekötve legyenek, s ő maga köti egybe, ígérvén, hogy megnyitja, fölföldözi, megadja azoknak, akik zörgetnek, kérnek, keresnek. Ugyanis Isten közönséges dolgokhoz közönséges eszközöket választ, melyek között mindig első maga azon teremtmény, melyet megtartani vagy nevelni akar, ha a beleoltott önfenntartási ösztönnel s gyarapodással való igyekezettel s szorgalommal kellőleg él. Erre való tekintetből nem azt mondja az apostol: kérjétek Istent, hogy ne engedje elveszítenetek munkátok gyümölcsét, sem azt, hogy oltalmazzanak titeket vezetőitek, vagy akiknek gondjaira bízátok dolgaitokat; hanem: oltalmazzatok meg magatokat, hogy el ne veszítsétek, amit munkálkodtatok, hanem teljes jutalmat vegyetek. Magatoktól várjátok, tehát uraim és barátaim s nem másoktól azoknak, melyek iskolátokban jobbra fordulni kezdenek, mind állandósítását, hogy valami okból el ne vesszen, mind gyarapodását, hogy végre munkátoknak teljes jutalmát lássátok és elvegyétek.

Annyival inkább mondom pedig, hogy vigyázzatok, minél világosabban tűnik fel, mily kevés híja volt, hogy munkánk jutalmát teljesen el nem veszítettük, midőn oly sok nehézség között majdnem mindnyájan kétségbeesni kezdtünk. Nosza hát most megújult lélekkel reméljétek, férfiasan cselekedjétek, nehogy elveszítsétek, amit munkálkodtatok. Fáj hallanom, lelkiismeretem tanúsága szerint, hogy némelyek az iskolának távozásom utáni romlását jósolják. Akként állítottatok engem roskadozó egeteknek Atlaszául, hogy annak távozással össze kelljen omolnia? Annyira mindent egy idegenre bíztok? Annyira nem bíztok magatokban? Ne süssétek a szegény bélyegét nevetekre! Ne vádoljátok oly igazságtalansággal a javak közös adóját, Istent, ki benneteket is ellátott értelemmel,

elmeélel s erővel, mint bármely más nemzetet. Csak az akarat legyen meg, a képesség nem fog hiányozni, miután már tudnotok adatott általam.

Nyíltan beszélek veletek, mert így kell tennem. Ha a latin nyelvnek s az igazi bölcselkedésnek s azáltal a tudománynak tanulmányozása segítségemmel virágzásnak indult, s ha az elmék kiművelésének fő eszközéül amaz iskolai színjátékokat elismeritek: akkor mi akadályozza azoknak távozásom utáni folytatását? Kivált miután szó szerint leírva s a tanvezető kezébe átadva vannak, s azokat kinyomtatás által az elveszéstől megóvni elhatároztátok. Végül a tanítók is el fogják találni ezen játékok helyes rendezésének módját. Hasonlóképpen itt hagyom a többi tantárgyaknak az osztályokban való tanításmódját, mellékelve az osztálykönyvekhez, melyek kinek-kinek kezénél vannak, csak kövesse hát mindenki a kijelölt ösvényt, eltévedni nem lehet. Itt hagyom azon felül a maga nemében páratlan könyvecskémet, a *Lucidariumot*, mely tele van a dolgok névjegyzékét szemléltető képekkel; ez új szerzemény tanítóknak s tanulóknak egyaránt jó szolgálatot tesz, miként az előszóban kimutattam. Itt hagyom végül a latin lexikont, melynek segélyével az ékes irálybeli gyakorlatokat annál könnyebben lehet sarkallni, minél több nehézséggel volt ezelőtt egybekötve ezen dolog. Főképp miután iskolánk oly serény és okos férfiakat nyert Isten kegyelméből, kik az igaz módszerben nem járatlanok, s annak titkaiban jelenleg már be vannak avatva, emellett munkaszeretők, kik nem mulasztják el annyi világosságot árasztani az iskolának alájuk rendelt körében, amennyit a módszer Napjától maguk nyertek. Szűnj meg ezen Atlaszok erejét, hűségét, tudományát kétségbe vonni te, aki a siker fölött még kételkedtéll! Sőt, szűnjetek meg mindnyájan magatokat rágalmazni, azt hiesztelvén magatokról magatok és mások előtt, hogy senki sincs, aki erős, állandó oszlopként a rendnek szilárdságot adjon. Szóval én úgy vélem, hogy semmi sincs, amiért itt maradnom szükséges volna, miután Isten és saját lelkiismeretem visszahív engem az én rendes lelkipásztori hivatásomhoz, miután mindazt, amit az ifúság jobb nevelése körül Isten tudnom adott, előttemek föltartam, s miként kincstárban itt hagyom ifúságtok számára; Isten pedig ezen már könnyen folytatható módszerben szorgalmas, kegyes és hű utódot adott.

Talán még az van hátra, hogy ha a dolgok jól megkezdett rendjének állandósítására s gyarapítására valamit még alkalmasnak látok, azt ezen utolsó beszédemben föltárjam, s kérésekkel s esdekélésekkel kieszközölni el ne mulasztam. Örömet teszem, mivel kezdettől fogva tanúsítottam, miszerint azért jöttem ide, hogy használják. Nem kell tehát végül másként gondolkoznom, mint hogy a befejezés a kezdetnek megfelelő legyen.

Különösen nagyon szépen kérek benneteket, hogy módszerünknek, mely nálatok most lett először nyilvánosan behozva, célja felől helyesebben gondolkodni, azt jobban méltatni s szigorúbban követni kezdjétek. Az nem abban áll, hogy a latin tudomány elemeivel valahára örömebb játszodozzatok, vagy az ifúság ajkát a különféle dolgoknak külső fölületes ismeretével érintsék, vagy az erkölcsöknek pusztán külső pallérozását előmozdítsátok, hanem a cél: hathatósan előmozdítani az ismeretszerzésben a teljes, szilárd, tiszta és rendezett gon-

dolgodást, a cselekvésben az ügyességet, s a gondolatok közlésében való ékes-
szólást.

Ez elérhető először, ha az ifjak szemeit mindenben feltárjuk, hogy azután bámerre fordulnak az életben, világosan lássanak, az isteni s emberi dolgok szemlélésében gyönyörködni, mindazokról ésszerűen ítélni tudjanak. Azután tisztességes és folyamatos tevékenység által úgy kell őket gyakorolni, hogy munkaszeretők, Istennel, emberekkel, magukkal s más teremtményekkel való érintkezésre alkalmasak legyenek, s hogy az élet bármely munkakörébe jutván, magukat a cselekvésre alkalmasoknak érezzék, s ennek érzete a dolgok használatában közben bennük erősödjék. Végezetre, hogy ahol beszélni szükséges, tudjanak ékesen, kellemesen s hatással szólni. Látjátok-e már, mire törekszünk? Esdve kérek benneteket, tegyetek fogadást, s akarjátok, hogy ilyen igaz, valódi, kegyes és szent nevelésnek műhelye legyen e ti iskolátok, s ha akarjátok, hogy olyan legyen s maradjon, minden erőttel megerősítve. Hiszen oly alap van lerakva, melyre az igazabb és teljesebb nevelésnek ezen egész épülete bízást főlépíthető, csak tessék az osztályok fokozatán művésziesen elrendezett egész alkotmányt megszilárdítani. Mert a világosság s erény öme jutalmi azoknak ígértetnek, akik serények, kitartók s tanulmányuk végéig állhatatosak, nem pedig akik tunyák, lanyhák, akik kimaradnak s az iskolát elhagyják.

Hozzád fordulok most Méltóságos és Főmagasságú Fejedelemnő, úrnőm és kegyes pártfogóm nekem és az iskolának; a te kezébe van Isten után letéve, hogy az iskolát vagy teljesen felvirágoztasd vagy hanyatlásnak engedd. Főlvirágoztatod, ha azon férfiakat, akiket most adott az Isten, ezen iskola fényeit és oszlopait kegyesen gyámolítod, s azok számát annyira gyarapítani fogod, hogy a két alsó osztályban is állandó tanítókról legyen gondoskodva. Kérem az Istent, hogy miután Magasságod az egész munkának központja s alapja, tegyen a dicső terv kedvelésében állhatatossá.

Élj sokáig, dicső Fejedelemnő, hogy örömben láthasd iskolád növekedését!

Hát tihozzátok, nagyhírű iskolakormányzó urak, kik ezen épületnek sarkkövei vagytok, mit szólnak? Gondoljátok meg, hogy mindenekelőtt hozzátok van intézve a szöveg ama kifejezése: Oltalmaztatók meg magatokat stb. Hogy arra képesek legyetek, adja Isten, hogy az ifjúság javáért való buzgalmatok állandó legyen. Adja Isten, hogy szándéktok, intézkedéseitekkel folytonos összhangzásban legyen. Adja Isten, hogy az iskolát szolgáló férfiak közötti egyetértés fenn-tartásán szerencsével fáradozzatok. Mert megvallom, hogy ha tartani kell, én nem más, mint ezen oldalról tartok a romlástól. Hozzáteszem, hogy az iskola minden osztályában s nyilvános termeiben a színjátékokat virágoztassátok, s mindennapi gyakorlatok által mindegyik tanítványotokat kiműveljétek. Ha e gyakorlatokat hanyatlani engeditek (főként a januális színdarabot): az iskola hanyatlásának lesz jele.

Titeket pedig az iskola egének világosságai, tanárok és tanítók, nem kevésbé illet amaz apostoli mondás: Oltalmaztatók meg magatokat, hogy el ne veszítétek stb. Vigyázzatok, kérek, hogy el ne veszítétek az igazi módszert, a szorgalmat, a lelkek egybehangzását; ha ezeknek csak egyikét, nemhogy mindenikét

elveszítenétek, elpusztul az iskola. Legyetek egyek az Úrban! Hisz az Úrnak ugyanazon munkájában foglalatostok. Te, Rozgonyi, utódaiddal az olvasás elemeit szorgalmasan tanítsd! Te, Némethy, vedd meg szilárdul a latinság alapját! Te, Veresegyházi, az egész épületet eszesen fejezd be! Te, Szántai, a nyelv egész szerkezetét díszítsd fel ékesen. Te, Szatmári, a dolgok és szavak tornácaiból, ajtajaiból és pitvaraiból az Isten könyveinek palotájába vezess be a tizedet, tanítsd őket bölcsesnek lenni az élet szolgálatára!

Te, Tolnai, töltsd be őket égi tudománnyal, legyen gondod reá, hogy mindnyájan egyenként betöltsenek, s jó erkölcsök tekintélyével zabolázd az ifjúság tombolását!

Ti, végre, felsőbb és alsóbb tanuló ifjak, akartok-e ti is valamit cselekedni, hogy el ne veszítsük, amit műveltünk? Nektek is kell valamit tennetek, hisz a ti érdeketek forog leginkább szóban. De hát miképpen? Úgy, hogy serényen használjátok fel az alkalmat. Tegye föl magában mindenki, ki az első osztályba lépett vagy lépni fog: nem megyek el innen, míg el nem sajátítottam az előírtakat. Ugyanazon lelki állhatatossággal lépjen a második és harmadik osztályba. Sőt, mindenki, ki ezen fokozatos előmenetelre berendezett iskolába belép, határozza el magát, hogy nem lép ki előbb, míg minden fokot, az elsőől az utolsóig, át nem haladott, az alapoktól a tetőig emelkedő teljes tanultságot el nem érte. A hízelgő se térítse el nyájaskodással, még bottal se kergesse el valamelyik durva tanító; legyen itt Diogenes s a tudományok iránti szeretetből, a pálcával fenyegető Anthistenesnek szívesen nyújtsa a nyakát: Üss, csak taníts! Vajha, kedveseim, eltelnétek a bölcsesség szeretetével! Vajha szorgalmatok által tanítóitokat irányítók való szeretetre s a ti képzetekben való buzgalomra indítanátok! Bárcsak senki se lenne ezután, mint eddig, ki az osztálybeli könyvek fáradtságos beemlézésétől visszariadna! Azt akarjuk, s nektek is azt kell akarnotok, hogy ne csak máza legyen rajtatok a tudománynak, hanem áthatva legyetek attól teljesen. Miért fogadott be emlékezetébe oly nagy mennyiséget az, ki semmit sem akar megtartani? Miért akarod elmédet inkább üresen, mint a bölcsesség becses készletével telten hordani? Hisz e könyvben össze van hordva a te használatodra, óh ifjúság, mindaz, ami lényeges a tiszta latinság, az igazabb bölcselkedés s a tisztességes erkölcsök és kegyesség tekintetében megállapíttatott. Ezt máshol bölcs és nagyhrű férfiak elismerik, fiaikkal ezen három könyvet szó szerint betanultván; tízéves gyermekek betanulják az egész Atriumot. Mert az egész életen át hasznát reménylik azoknak; ha nagyobb korukban bármely dolog említetik, csakhamar belátják az emlékezet kincseiből előidézett szólásmódok, jeles mondatok, példabeszédek szolgálatát. Reméljétek s tegyétek ugyanazt, kedveseim, s nem fogtok csalatkozni.

Bár szólhatnék szüleitekhez, s azokhoz, kiket Isten gyermekekkel megajándékozott. Azokat is kérném, hogy maguk részéről segítenének, hogy el ne vesszen e nemzetnél, amit munkáltunk, különösen azokat, kik gyermekeiket vagy éppen nem, vagy csak melleleg taníttatják, bármilyen kicsinyes okból az iskolától elvonván, vagy éppen visszahíván. Megmondanám: segítsetek, kérlek, mindnyájan! Engedjétek át örömetest gyermekeiteket a jobb s teljesebb szellemi neve-

lésnek, hogy velünk együtt munkánknak teljes jutalmát vegyék. S miért nem akartok gyermekeitekből inkább embereket, mint azok árnyékát képezni? Inkább embereket, mint emberkéket; pallérozott, kiművelt, kellemes embereket inkább, mint durvákat, nyerseket, műveletlen erkölcsűeket? Talán ellemetlen vagyok, hogy ezeket annyiszor ismétlem? Bizony, közölnöm kell, hogy éreztétek, miszerint szeretlek benneteket, s magatok is a jobbakat komolyabban szeretni, becsülni, óhajtani kezdtétek. Ha ezt elérem, dicsőítem Istent s velem együtt ti is és utódaitok, hogy én a keresztyén ember kötelességét teljesítettem. De ti is cselekedjétek! Adja Isten, hogy nemzetetekben is jobban felvirágozzanak a bölcsészeti tudományok, mint eddig. Bízotok, jelenlevők, az iskolának igen tiszteletes kormányzó, tanítói, növendékei, ha azokat teszitek, amikre intettem, bizonyára megalapítjátok iskolátok ügyét! Megszilárdul, virágzik s gyümölcsöt hoz Isten dicsőségére s az egyház vigaszára.

Immár az utolsó, szomorú istenhozzádra kell térnem. Nehéz szívvel térek arra. Eszembe ötlök, hogy a magam és a ti vigasztalásotokra még tovább is mondjak valamit. Az apostolok cselekedeteiben olvassuk, hogy Pál éjjeli látomás által hívott Macedóniába s bizalommal ment; de az első városban, Philippiben megostoroztatva börtönbe vettetett. Elbocsáttatván azonban folytatta Isten igéjének hirdetését oly sikerrel, hogy ugyanott a legvirágzóbb egyház keletkezett, melyet ezután Pál a többi egyházak fölött dicsőréssel halmozván el, örömének a koronájának nevezett. Vajha hasonló történnék velünk! Vajha én nem az álmodozóktól álmodozva, hanem éberekől ébren hívtam volna hozzátok, bár előítéletek ostorát elég soká tapasztaltam, de azért nem csüggedtem, végre az én pataki iskolámat – habár távozásom után – úgy felvirágozni látnám, hogy azt örömmnek s koronámnak nevezhetném! Immár könyörögni kezdek s értetek forrón imádkozni s titeket kölcsönös szeretetre s egyetértésre melegén inteni. Micsoda szavakkal? Pál szavaival: „Ha annak okáért valami keresztyéni intésnek helye legyen bennetek, ha a szeretetnek valami gyönyörűsége, ha a szent léleknek valami társasága, ha valami szívből való könyörületességek vagynak bennetek, teljesítsétek be az én örömömet, hogy egyenlő indulattal legyetek, egy értelemmel s egy akarattal legyetek. Semmit ne cselekedjétek versengés vagy hiábavaló dicsőség által, hanem alázatosság által, minden mást nálánál jobbnak ítéljen lenni. Ne nézze ki-ki mind az ő hasznát, hanem minden egyebek hasznát is nézze, t. i. a közös épületet.” (Phil. II: 1-4.) Mit mondjak többet? Ugyancsak Pál szavait: „Melyeket tanultatok is, vettetek is, hallottatok is, láttatok is én bennem, azokat cselekedjétek és a békességnek Istene leszen veletek” (Uo. IV: 9).

Isten hozzád, pataki iskola! Isten hozzád, pataki egyház! Isten hozzád, Patak városa! Isten hozzád, Magyarországi Éljetek boldogul, minden barátaim! Comeniusotoknak barátságos emlékezetét őriztétek meg magatok között; kísérite őt barátságos jókívánságotok. Ha valakit megszorítottam, míg veletek voltam, tulajdonítsátok azt emberi gyarlóságnak, hogy nem szándékkal történt, tudja az, aki mindeneket tud. Különösen Isten veletek, kedves kartársak! S ha úgy hívétek, hogy én a ti illéseitek voltam s töletek való távozásom fölött szomorokodtok, én mint az én Elizeusaimat tekintetek, s kívánom, hogy kettős

mértékben adassék nektek az én szellemem, hogy a közjónak szeretetében, az annak előmozdítása körüli munkát türesben, a félénkebbekhez való gyöngédségben, a jó előmenetelben úgy fölülmúljatok, miként a csodák elkövetésében Illést fölülmúlta Elizeus, hogy ezen ti iskolátokat s másokat is oly feddhetetlenül és bölcsen kormányozzátok, amily feddhetetlen és bölcsen kormányozta a próféták iskoláit Elizeus.

Amen.

Isten hozzátok ez iskolának kedves növendékei, az ifjúság virágai, a haza reményei! Vezetőitek előtt, kiket Isten s a fejedelemsasszony irántatok való anyagi gondoskodása nektek adott vagy adni fog, oly tanulékonyaknak, szelídeknek, mindenekben engedelmeseknek, egymás közt pedig egyetértőknek mutassátok magatokat, miként a próféták fiai mutatkoznak Elizeus előtt s egymás előtt.

Éljetek boldogul minden barátaim, pártfogóim, védnökeim! Élj boldogul végre mindenek fölött Te, mindnyájunk kegyes pártfogója, védasszonya, anyja, magas fejedelemnő, az egész dicsőséges Rákóczi házzal! Éljetek! Örüljetek! Virágozzatok örökké! Hallgasd meg és töltsd be szavaimat, ki egyedül teheted, imádandó Isten!

Amen.¹

A handwritten signature in dark ink, enclosed in a rectangular border. The signature is highly stylized and cursive, appearing to read 'János Rákóczi' with a flourish underneath.

¹ Megjelent a *Nemzeti Nőnevelés* c. folyóirat 1881. januári számában, 40-57. o. – Közlésünk alapja a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben őrzött gépirat (IV. 1229). – Ábránkon Comenius névalírását mutatjuk be.

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Comenius fizetése Sárospatakon

Comenium, a pataki kollégium scholarcháját, tanulmányi vezetőjét, az iskola korszerűsítésének tervezőjét és irányítóját Lorántffy Zsuzsanna – fiával, Rákóczi Zsigmonddal együtt – megbecsülte, munkáját nagyra értékelte, s magas díjazásban részesítette. A Rákóczi uradalom alkalmazottai közül csak a jószágigazgatónak volt Comeniusénál nagyobb jövedelme. Comenius fizetése kb. három kollégiumi tanár fizetésével volt egyenlő. Szilágyi Sándor történettudós az 1870-es években összehasonlította Comenius fizetését az egyetemi tanári fizetéssel, s azt állapította meg, hogy Comenius bére értékben két egyetemi tanári fizetésnek felelt meg.

Comenius bérezése azonban ennél jóval magasabb volt. Rácz Lajos, aki *Comenius Sárospatakon* című munkájában elemezte, feldolgozta Comenius pataki tevékenységét, arra a megállapításra jutott, hogy Comenius minden Sárospatakon nyomott tankönyve után kellő tiszteletdíjban részesült: több száz tiszteletpéldányt kapott, amelyet egy-egy tanuló közvetítésével értékesített, a diákoknak eladott.

Comenius nagy felelősséget érzett üldözött, hazájuktól megfosztott hitsorosaikért, a Cseh Testvérek közösségének tagjaiért. Hűen szolgált, anyagilag is segítette őket. A bujdosásban szerzett kenyerét megosztotta velük: keresetének egy részét, a munkáját értékelő gazdagok adományának nagyobb részét rendszeresen odaadta rászoruló embertársainak, akiknek a földi javakból kevesebb jutott. Bizonyára Patakon sem csak a tizenkét fiatal taníttatási költségeinek megszerzésével, biztosításával támogatta közösségét, hanem jövedelméből is juttatott szegényebb üldözött társainak.

Comenius sárospataki díjlevele a „Lorántffy Zsuzsanna uradalmi és udvartartási könyve az 1652-ik évre” című forrásanyagban, az „Egyházi és iskolai személyzet szerződése” című részben latinul maradt ránk. E forrás alapján publikálta Szilágyi Sándor a „Lorántffy Zsuzsanna: Történeti család és jellemrajz. Pest, 1872.” című munkájában, az Okmánytárban, a 77. oldalon.

A díjlevél szövegét az alábbiakban közöljük:

„Convento

Clarissimi Reverendi Joannis Amos Comenii, Cujus Annus incipit die 1. Novembris A 1651:

Paratae Pecuniae floreni	600
Tritici Cassov Cubuli	60
Pro vestibus floreni	40

Vasa vini	15
Porci	6
Agni	15
Mellis Justae	15
Butiri Justae	25
Pisorum Cubuli	2
Lentis Cubulus	1
Milii ceriti Cubulus	1
Olerum Vasa	2
Lignorum Currus	25

Quod si mensa publica De opitulanti erigatur, Duodecime Adolescentes e Gentis Vestrae fidis Christo relequiis inter alumnos nostros sustentari admittimus."

A díjlevél magyar fordításban:

„A nagyífrú tisztelendő Comenius Amos János fizetése, mely 1651. november 1-jével kezdődik:

600 forint készpénz,
60 kassai köből búza,
40 forint ruhára,
15 hordó bor,
6 sertés,
15 bárány,
15 icce méz,
25 icce vaj,
2 köből borsó,
1 köből lencse,
1 köből hántolt köles,
2 hordó káposzta,
25 szekér tűzifa.

Ha Isten segítségével meglesz a köztartás, a Krisztushoz hű nemzetekből 12 ifjút alumnusaink közé eltartásra befogadunk."

KÖDÖBÖ CZ JÓZSEF

Dezső Lajos sárospataki tanítóképzős igazgató Comenius eszméinek érvényesítéséért

Dezső Lajos a múlt század utolsó negyedének országosan elismert, kiemelkedő egyénisége volt. Korszerű elveit, a nép felemelésére irányuló törekvéseit hűen tükrözi elméleti és gyakorlati pedagógiai tevékenysége, melynek alapján méltán lett tanítványainak szeretett példaképévé. Céltudatos munkájával, a közművelődés emelésére irányuló javaslataival, a közműveltség általánossá tételéért vívott következetes harcával országos méretekben is felhívta magára kortársai figyelmét. A munkáját ismerő és értékelő szakemberek már életében elismerték, hogy „az ország egész tanügyét felölelő eredeti művelődési tervet rejtett lelkében, de viszonyaink közepette csak egyes részleteit valósíthatta meg.”¹

1847-ben született, s 1904-ben halt meg. A sárospataki főiskola elvégzése után hosszabb külföldi utazással a német, francia és svájci népoktatásügyet és tanítóképzést tanulmányozta, majd másfél évi lévai tanítóképzős tanárság után 1875-től 29 évig a sárospataki tanítóképző igazgatója volt. Tanári és igazgatói feladatait példamutatón látta el, sokrétű társadalmi munkát végzett, gazdag pedagógiai elméleti tevékenységet fejtett ki. 1879-ben megalapította s hosszú ideig elnöke a Zempléni Általános Tanítóegyesületnek. Aktív tagja s egy időben ügyvezető elnöke a Sárospataki Irodalmi Körnek, és nagy szerepet játszik a kör lapjának, a Sárospataki Lapoknak a megindításában. Alapító tagja a harmadik Magyar Pedagógiai Társaságnak, a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének, továbbá tagja az Országos Közoktatási Tanácsnak is.

Elméleti pedagógiai felfogását áthatja a magyar tanügyi szervezet korszerűbb, egyöntetűvé tételének segítése, munkálása. Pedagógiai koncepciójának alapját az a felismerés alkotta, hogy Magyarország fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele a nép felemelése. Ezért életének fő feladata lett a közművelődés szolgálata, a nép általános műveltségének emelése, a népnevelés hatékonyságának fokozása. Vallja, hogy minden embernek joga van a művelődéshez, és „a műveltség megszerzésére való alkalmat követelheti az egyes ember a társadalomtól, s a nyújtott alkalom felhasználását követelheti a társadalom az egyes embertől.”²

¹ Emléklap Dezső Lajos sárospataki tanítóképzési igazgató negyedszázados igazgatói jubileumára. Összeállította: PALÁGYI LAJOS. Sárospatak, 1895. 1. o.

² Tanterv a tisztáninni ev. ref. egyházkerület népiskolái számára. Készítette: DEZSŐ LAJOS. Sárospatak, 1895. 1. o.

Amikor nagy eszményképére, Comeniusra felhívja a figyelmet, és munkásságát hazánkban elsőként részletesen ismerteti, nagy tanulságként azt hangsúlyozza, hogy „Magyarország ezer éves életét az ifjíthatja meg, ha a felekezeti, nemzeti és társadalmi disszonanciák a közös műveltség, a közös szabadság összhangjában olvadnak fel”.³ S a közös műveltség fontosságát hangoztatva elismeri a magyar nép és a nemzetiségek jogát egyaránt a művelődéshez. Azok közé a közoktatás-politikusok közé tartozik, akik a múlt tanításainak, tapasztalatainak figyelembevételével készítik elő az újat, s a megalapozatlan, felesleges, sokszor káros kísérletezések helyett a történelmi fejlődés tanulságaira építve alakítják ki a fejlettebb, hatékonyabb megoldást. Ennek megfelelően pedagógiai elveinek kialakításában jelentős szerepet játszik a történelmi szemlélet, a fejlődés gondos elemzése, kritikai értékelése, a megfigyelt tanulságok, mutatkozó törvényszerűségek következetes érvényesítése s ezzel együtt a gyakorlati nevelési tapasztalatok felhasználása. S a történelmi szemlélet érvényesülése nemcsak megjelent tanulmányait jellemzi, hanem tanári vagy igazgatótanácsai értekezleteken előterjesztett javaslatait, a minisztériumba felterjesztett jelentéseit is.

Ezért is alakult ki Dezső Lajosban erős vonzalom Comenius iránt. Egyéni hajlama, Comenius-szal való lelki rokonsága s a pataki tradíciók mellett a magyar közoktatásért, különösen a népoktatás és tanítóképzés fejlődéséért érzett felelőssége viszi Comeniushoz. Nem lehet véletlen, hogy éppen ő, a sárospataki tanítóképzés egyik kiemelkedő alakja indította el a volt pataki híres iskolareformátor, Comenius életművének magyar elemzését, értékelését s haladó gondolatainak magyar nyelvre való átültetését.

Dezső Lajos vallja, hogy „a tanügy terén nagy férfaink eszméinek (a fejlődésnek) behatóbb tanulmányozása nagy szolgálatot tehet úgy a gyakorlat, mint az elmélet embereinek, szolgálják azok a tanügyet a törvényhozásban, az iskolaügyek kormányzásában vagy a tanszékeken. Meg vagyok győződve, hogy a neveléstörténetnek mint a művelődéstörténet egyik részének tanulmányozása nélkül önálló s céltudatos iskolaügyi politika nem lehetséges”.⁴ Ezért tanulmányoznunk kell a történelmet, vissza kell mennünk egészen Comeniushoz, a korszerű pedagógiai fejlődés elindítójához. Vallja, hogy Comenius örökbecsű gondolatai a XX. század útkeresésében is segítséget, hasznos útbaigazítást adnak a nevelés-oktatás hatékonyabb szervezéséhez, végzéséhez, az egységes iskola-rendszer tartalmának, szervezetének kialakításához, a humanizmus és realizmus, „a magasabb általános műveltséghez vezetés és a tudományos képzésre előkészítés” harmonikus egységének megvalósításához, a nevelés továbbfejlesztéséhez. Ezért lefordítja Comenius Nagy Oktatástanát s több kisebb művét. Fordításai jól sikerültek, s kortársai közül sokan lelkesültek azokért.

Dezső Lajos hű magyarázója, értelmezője, ismertetője is Comeniusnak. Legnagyobb ilyen munkája, a *Comenius Magyarországon* új szemléletet jelent a magyar Comenius-irodalomban. Ebben mélyebben elemzi Comenius eszmei

³ Comenius Á. J. emlékezete. = Magyar Pedagógia, 1892. 129. o.

⁴ DEZSŐ LAJOS: Comenius Ámos János Magyarországon, 1650-1654. Sárospatak, 1883. 3. o.

irányát, a pataki iskola Comenius előtti állapotát, Comenius pataki működését, továbbá hatását a kollégiumra s a magyar tanügyi viszonyokra. Különösen kiemeli alább felsorolt tanügyi törekvéseit:

– egységes, összefüggő iskolaszervezet kialakítása, amelyben megtalálható „az életkorok által követelt tagoltság, anélkül, hogy az összefüggés megszűnnék, anélkül, hogy egyik iskola a másik körébe váгна”;

– a nemzeti iskola terve, amelyben először jelenik meg a népiskola „mint általános, a nép minden rétegére kiható tanintézet... mely egyaránt előkészít a gyakorlati életre, valamint a középtanodára, s így, míg egyrésztől önmagában véve is bevezetett egészet képez, egyszersmind a legszebb összhangzatban, összefüggésben van az egész iskolai rendszerrel”;⁵

– Comenius érdeme a reálismereteknek a bevitele az iskolába, a nemzeti nyelv szorgalmazása, a latin nyelv tanításába behozott jobb módszer, az oktatásnak a nevelés fogalma alá helyezése;

– érdeme a testi nevelés fontosságának hangsúlyozása, a szemléltetés elvének következetes keresztülvitele, a gépies emlékezés megszüntetése, a természetes módszer stb.

Méltatja Comenius pataki reformjait is. Vizsgálódása alapján arra a megállapításra jut, hogy a nagy pedagógus előremutató, a helyes fejlődést segítő felfogása, tevékenysége hatástalan maradt, mert a korabeli „viszonyok között, hozzávéve még a pataki iskolának nemsokára bekövetkezett elűzetését...”, Comenius működése nem hagyott mélyebb nyomokat a pataki iskola emelésében, annál kevésbé hathatott átalakítólag az ország egész iskolaügyére”.⁶

Írásaiban nagyra értékeli Comenius törekvéseit, szembesíti azokat saját kora követelményeivel, s rámutat, hogy a különböző pedagógiai feladatokat Comenius eszméinek figyelembevételével hogyan lehetne és kellene helyesen, eredményesen megoldani. Pedagógiai koncepciójának fontos része a magyar közoktatás rendszerének kialakításával kapcsolatos, gondosan kidolgozott felfogása. Kutatja, hogyan lehetne a magyar iskolarendszert a lehetőségeknek és a követelményeknek megfelelően minél eredményesebben kiépíteni. E kutatásában is elsősorban Comenius iskolarendszerének gondos elemzéséből indul ki. Vizsgálja Comenius felfogását tartalmi és szervezeti szempontból. Nagy elismeréssel szól Comenius iskolareformjáról, mely az iskolai tananyagba a humán ismeretekhez felveszi a reálismereteket, azaz „a schola latina az üres formát (a formálissá vált antik humanitást) megtöltötte új tartalommal (a reálismeretekkel); a schola pansophicában az új tartalmat (modern humanitást) szabadította meg békájától (a latin nyelvtől)”.⁷ Így Comenius megszüntette a nyelvek egyeduralkodását, s a latin iskolában a nyelvet nem mint a műveltség kiegészítő részét, hanem mint az ismeretszerzés és ismeretközlés eszközt kívánja tanítani.

⁵ Uo. 68-69. o.

⁶ Uo. 76. o.

⁷ DEZSŐ LAJOS: Comenius schola pansophicája és az egységes középiskola. = *Magyar Pedagógia*, 1892. 166. o.

Nagy előnyt lát abban is, hogy lélektani alapon igyekszik megállapítani az oktatás idejét, körét, alsó és felső határát, továbbá abban is, hogy az egyes iskolafokokat organikus összefüggésbe hozza egymással, tehát egységes iskolarendszert épít ki, amelyben a schola vernaculához szervesen kapcsolódik a középiskola. Ugyanakkor sajnálattal állapítja meg, hogy a korabeli magyar iskolaszervezet nem egységes, s nem felel meg sem elméletileg (a tudomány követelményeinek), sem gyakorlatilag (az élet igényeinek). A magyar középiskola egyik nagy hibáját éppen abban látja, hogy az első két osztálya ekvivalens a népiskola felső két osztályával, s így a gimnázium és polgári iskola egyaránt „a népiskola dűlőjébe szánt”. Ezzel pedig ártunk a népiskolának, hiszen sok helyen azért nem építették ki a két felső osztályt, mert az már a magasabb iskola körébe esik, ártunk vele a középiskolába járó gyermekeknek, mert a 9-12 éves gyermekek tanítása is gimnáziumi, deduktív módszerrel folyik, pedig az ilyen korú gyermekeket a tanítóképzőt végzetek sikeresebben taníthatnák. Súlyos hibának tartja azt is, hogy középtanodáink nincsenek harmonikus összefüggésben egymással sem. Ezért van az, hogy bár általános és nevelő tanintézet a középiskola, helytlenül kétféle általános műveltséget igyekszik nyújtani.

Comenius érdemei között tartja számon azt is, hogy a schola vernaculában minden 6-12 éves gyermeket együtt akar nevelni, mindenkire nézve szükséges általános képzést akar nyújtani. Ezért is tartja fontosnak a népiskola teljes hat osztályúvá kiépítését a gimnázium I-II. osztálya helyett s a gimnázium hat osztályúvá tételét. Szerinte így a középiskola által felölelt életkor egységes egészet képez, amelynek megfelelően állapítható meg ott az egységes cél, módszer s tanári képzettség. A korabeli gimnázium hibájának tartja azt is, hogy al- és felgimnáziumi tagozatra tagolódik, s némely tantárgyat ennek megfelelően mind a két fokozaton tanítanak. Hiba az is, hogy a gimnázium csak a főiskolákra, egyetemekre készít elő, ami által korán, már tízéves korban meg kell történnie a pályaválasztásnak.

Fontos lenne az is, hogy a középiskola ölelje fel a magasabb fokú műveltség legfontosabb általános elemeit (kevesebbet a klasszikus nyelvekből, többet a modern nyelvekből és realismeretekből, továbbá a kedélyképzés miatt a művészeti tárgyakból), és ezzel a magasabb képzettséggel készítsen elő a közép-életpályára és az egyetemre egyaránt. Helyteleníti, hogy államunk csak a gimnázium létfeltételeit biztosítja, a polgári iskoláét nem. Különösen nagy hátrányt szenved ez utóbbi a jogosítvány és a felszerelés tekintetében. Vallja, hogy ha a polgári iskola egyenlő körülmények közé kerülne a gimnáziummal, „ez esetben minden rázkódtatás nélkül, a természeti kiválás nagy törvénye szerint a polgári iskola lenne a jövő egységes középiskolája”, az életre jobban felkészítő, nevelő iskola.⁸

Fentiek figyelembevételével Dezső Lajos az alsó és középfokú iskolák rendszerének kialakítását az alábbiak szerint javasolja:

Az alapiskola a 6 osztályos elemi, primer-iskola, mely az általános műveltségnek mindenki számára szükséges elemeit nyújtja. Ez az iskola egyrészt

⁸ DEZSŐ LAJOS: A képző intézeti tantervjavaslat. = *Magyar Pedagógia*, 1897. 321. o.

nemzeti iskola, mert benne „együtt képeztetik a köznép a polgári osztállyal és tudósokkal”, másrészt elemi iskola, mert a polgárok és tudósok is itt nyerik ismereteik elemeit, végül népiskola is, mert a köznép ebben nyeri iskolai képeztetését. Az elemi iskola megkedveltetése céljából javasolja, hogy végbizonyítványa jogosítsa bizonyos polgári jogok gyakorlására, pl. választási jog. Azok, akik az alapiskolából középiskolába akarnak menni, ott felvételi vizsgát tegyenek.

Az iskolarendszer második foka a 6 osztályú egységes középiskola, a szekunder-iskola, mely középfokú általános műveltséget nyújt. Ez az iskola egyrészt polgári iskola, mert a közszolgálat középkáderei itt nyerik iskolai neveltetésük befejezését, másrészt középiskola, mert előkészít a tudományos pályára. A középiskolai végbizonyítvány egyrészt jogosultságot biztosít a közszolgálat bizonyos gyakorlati feladatainak ellátására, pl. írnok, körjegyző, vasúti-postai gyakornok, másrészt lehetővé teszi a továbbtanulást, de azoknak, akik egyetemen, főiskolán tovább akarnak tanulni, az illető intézmény tanári kara előtt vizsgát kell tenniük.

Dezső Lajos elgondolása szerint a 6 osztályú népiskolát végzettek folytathatják tanulmányaikat az alsóbb szakiskolákban (hároméves földműves, vincelér iskolákban, az alsó fokú ipari és kereskedelmi iskolában), s a középiskola elvégzése után tovább lehet tanulni az egyetemeken kívül a felsőbb szakiskolákban (gazdasági, kereskedelmi, katonai akadémián, tanítóképzőben stb.)

Dezső Lajos egységes iskolaszervezeti felfogásában ma is több helytálló törekvés figyelhető meg. Demokratikus felfogását tükrözi az az elgondolása, hogy a primeriskolában minden gyermek számára egységesen kell biztosítani az általános képzettség, műveltség alapelemeit, s ezzel minden gyermek számára lehetővé kell tenni a boldogulást a gyakorlati életben és a továbbtanulást a közép- és felsőfokon egyaránt. Azt akarta, hogy a közös műveltség által biztosított közös joggal minden felnőtt – magyar és nemzetiségi – egyaránt élni tudjon. Említésre méltó javaslata az is, hogy továbbtanulás esetén a jobb kiválasztás biztosítása céljából felvételi vizsga legyen, de életrevaló gondolata az is, hogy a 6 osztályú polgári iskolából kell kifejleszteni az egységes középiskolát, mert így jobban megvalósítható a képzés gyakorlati jellege, az életre nevelés.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy Dezső Lajos Comenius haladó eszméire épített törekvéseivel, a magyar tanügy fejlesztésére irányuló elemzéseivel, javaslataival méltán vívott ki elismerést magának.

PEDAGÓGIAI MÚZEUM

Bakos József

FEJEZET A MAGYAR COMENIUS KUTATÁS TÖRTÉNETÉBŐL

1971

1

ORSZÁGOS PEDAGÓGIAI KÖNYVTÁR ÉS MÚZEUM

SZECSKÓ KÁROLY

Bakos József Comenius kutatásai

Bakos Józsefet 1945 és 1952 közötti sárospataki tanári évei hozták közel szerelméhez, a Comenius-kutatáshoz, amelynek nemzetközileg elismert képviselőjévé vált. Addigi tudományos munkáját elismerve hívta meg Némédi Lajos 1952-ben az Egri Pedagógiai Főiskolára a magyar nyelvészeti tanszék vezetőjének, ahol Papp István örökébe lépett, s ahol előbb adjunktusként, majd főiskolai tanárként vezette a tanszékét 1978-ban történt nyugalmomba vonulásáig. Egerben is lázas tudományos tevékenységet fejtett ki, különös tekintettel a comenológiára. Comenius-kutatásait elismerve kapta meg később a nemzetközi Comenius-émlékérmet, s lett a Magyar Comenius Társaság elnökségi tagja.

Bakos József Comenius-kutatásai – mint már említettem – Patakon kezdődtek el. Feltehetően, ha nem kerül oda, nem válik Comenius-kutatóvá. E városnak tehát döntő szerepe volt a comenológus Bakos életében. Jellemző, hogy egri éveiben, tehát 1952 és 1980 között keletkezett 805 bibliográfiai tételt kitevő publikációs munkásságából 58-ban foglalkozott a nagy pedagógussal.

Az első Comeniusszal foglalkozó munkája *A magyar Komensky-irodalom* című füzeteként jelent meg Budapesten a Szocialista Nevelés Könyvtára című sorozat 33. köteteként. Ezen alapvető munkájában 1157 bibliográfiai tételben regisztrálta a magyar nyelvű Comenius-irodalmat. Könyvének első fejezetében a Comenius életével, műveivel és pedagógiájával foglalkozó irodalmat tekintette át. A szerzők sorrendjében közölte a könyvek, cikkek adatait, majd a Comeniusra vonatkozó irodalmat tárgyi csoportosításban adta közre. Ezt követte a nagy pedagógus munkái magyarországi kiadásainak felsorolása. Ezek regisztrálása után Comenius magyarul megjelent művei fordításainak adatait közölte. Végül azokat a tényeket sorakoztatta fel, amelyek Comenius magyar nyelvű szépirodalmi hatását tükrözik.

Bakos Comenius-kutatásainak történetében mérföldkövet jelentett az 1957-ben Sárospatakon, az Orbis Pictus megjelenése 300. évfordulója alkalmából elhangzott *A magyar Comenius-kutatás néhány időszerű kérdése* című előadása, amely a Pedagógia Szemlében jelent meg 1958-ban. Előadásában huszonöt pontban rögzítette a Comenius-kutatással kapcsolatos, szerinte időszerű feladatokat. Mindenek előtt fontosnak tartotta a Comeniusra vonatkozó irodalom további bibliográfiai regisztrálását, amelynek ő volt az egyik hazai úttörője. Lényegesnek tartotta továbbá a hazai Comenius-kultusz, a Comenius-kutatások történetének feldolgozását. Szóba hozta ezen túlmenően a Comenius-kutatás addigi

eredményeinek továbbfejlesztését, amelyek szerinte alapjai lehetnek egy korszerű monográfia elkészítésének.

Megemlítette, hogy le kellene fordítani és elemezni Comenius Patakon írt munkáit, különös tekintettel a *Lucidariumra*, az *Orbis Pictusra*, a *Schola Ludusra* és a *Gentis Felicitasra*. Javasolta Comenius pataki évei modern feldolgozását, új forrásokat is bevonva. Nagyon lényegesnek tartotta, hogy a Comenius-kutatások során a magyar kutatók együtt dolgozzanak a cseh, a szlovák és más nemzetek comenológusaival. E kutatások eredményei révén közös kiadványok készítését és kiadását is elképzelhetőnek tartotta. Felvetette Comenius utóéletének vizsgálatát. Szorgalmasan kell kutatni szerinte a szlovák levéltárakban és könyvtárakban Comenius magyarországi tartózkodásának nyomait.

Bővíteni kell Bakos szerint a Comenius-kutatás tematikáját újabb témákkal, mint például nézetei a művészeti nevelésről. Le kell fordítani magyarra a nemzetközi Comenius-irodalom jeles alkotásait, főként a cseh, a szlovák, a lengyel, a német, az orosz és az angol nyelvű munkákat. Ugyancsak magyarra kell átültetni Comenius még addig le nem fordított munkáit, illetve a régi fordításokat újjakkal kell felcserélni.

Bakos József javasolta Comenius Patakon írt munkáinak kétnyelvű kiadását *Agenda Patakina* címmel. Kiadásra javasolta a pataki évek okmánytárát is. Szerencsésnek tartotta volna egy magyar nyelvű olvasókönyv kiadását is Comenius műveiből.

Vizsgálni kell szerinte a nagy nevelő hazai utóéletét. Például milyen volt munkáinak, elveinek pedagógiai, didaktikai és egyéb hatása. Megemlítette, hogy a *Januában* rögzített ismeretek felhasználása Szőnyi István egyik munkájában a magyar logopédiai ismeretek kezdetét jelentették. Érdemesnek tartotta annak elemzését, hogy Comenius gondolatai hogyan hatottak a költő Zrínyi Miklóssra s Pósházi János filozófiai és nevelési elveire.

Vizsgálandónak vélte, hogy a Patakon töltött négy év alatt Comenius mit tudott a magyar kultúráról. Tudott-e például magyarul? Itt megemlítette, hogy *Methodus lingvarum novissima* című könyvében véleményt alkotott nyelvünkről. Vizsgálandónak tartotta továbbá Comenius gondolatainak hatását a XVII. század magyar filozófusainál, különös tekintettel Apáczai Csere János munkásságára. Sőt, elemzendőnek vélte Comenius gondolatainak hatását a magyar puritánusokra, különösen Comeniusnak a széles népréteg műveléséről, az anyanyelvi nevelésről kifejtett gondolatai kapcsán.

Javasolta, hogy a kutatás tárgykörébe be kell vonni azt is, hogy Comenius gondolatai hogyan jelentkeztek a magyar felvilágosodás egyes képviselőinél, például Bél Mátyásnál és Tessedik Sámuelnél. Bakos szerint például az sem véletlen, hogy Tessedik kiadta Comenius sárospataki bemutatkozó előadását. Bakos e tárgykörben Comeniusnak a műveltségi monopólium felszámolásával, a közös és a közművelődés kölcsönhatásaival kapcsolatos nézeteire gondolt. Elengedhetetlennek tartotta Comenius népművelési nézeteinek vizsgálatát is. Vizsgálandónak tartotta továbbá, hogy miképp jelentkeztek egyes magyar gondolkodóknál – például Bessenyei Györgynél – nézetei az anyanyelvről.

Elengedhetetlen Comenius hazánkban kiadott tankönyveinek elemzése is. Például e könyvek magyar nyelvű szövegeinek vizsgálata a történeti nyelvjárás nézőpontjából. Végül előadásában szóba hozta, hogy a kutatóknak nem lehet figyelmén kívül hagyni Comeniusnak a világképéről vallott nézeteit sem.

A bakosi munkaprogram áttekintése után most nézzük meg, hogy ő maga mit valósított meg abból. Mindenekelőtt folytatta bibliográfiai munkásságát. Az első Comenius-bibliográfia után még öt munkában rögzítette a magyar nyelvű Comenius-irodalmat. Önálló könyvként jelent meg 1957-ben Sárospatakon, a Rákóczi Múzeum kiadásában *A magyar Comenius irodalom II.* című könyve. Az ezt követő bibliográfiai az egri főiskola évkönyveiben, tudományos közleményekben jelentek meg 1958 és 1972 között.

Bakos József Comenius-kutatásainak másik központi témája Comenius nyelvsemléletének és nyelvpedagógiai nézeteinek elemzése volt. Ebből a témakörből született meg 1964-ben kandidátusi értekezése, amely mindmáig kiadatlan. Igaz, kézirat a több fejezetét különböző orgánumban publikálta.

A téma feldolgozását azzal indokolta, hogy szerinte az addigi hazai és nemzetközi Comenius-irodalom még nem vizsgálta meg alaposan ezt a témát. Nem elemezték például nézeteit a nyelvről, a nyelv fogalmáról, a nyelv és társadalom kapcsolatáról, a nyelv eredetéről, a nyelv fejlődéséről, illetve a kérdésköröknek a nyelvi neveléssel való összefüggéseit. Sőt, a kutatók addig Comenius tankönyveinek nyelvi, nyelvészeti vonatkozású elemzését sem végezték el alaposan. A téma feldolgozásánál arra törekedett, hogy feltárja a nyelvész, a filológus és nyelvpedagógus Comenius forrásait, munkássága előzményeit, kora nyelvészeti és nyelvpedagógiai törekvéseit. Ezek tükrében mutatta be, hogy a nagy nevelő nemcsak a neveléstörténet, hanem az európai filológia történetének is jelentős személyisége volt.

Kandidátusi értekezése témájával szoros összefüggésben vizsgálta Comenius nézeteit az anyanyelvről, az anyanyelvi oktatás jelentőségéről. Erről szóló értekezése a Pedagógiai Szemle 1970-es évfolyamában jelent meg. Ehhez csatlakozott, sőt megelőzte azt *Comenius és a magyar nyelv* című dolgozata, amely még 1960-ban látott napvilágot az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyvében.

Comenius munkái közül talán legtöbbet az *Orbis Pictus*szal foglalkozott. E munka magyar szövege pedagógiai és nyelvészeti jelentőségéről 1959-ben tett közzé tanulmányt. 1967-ben publikálta *Az első magyar Orbis Pictus nyelvjárás-történeti adatai és annak tanulságai* című dolgozatát. 1971-ben a Magyar Könyvszemlében bibliográfiai tanulmányt tett közzé e munka magyar nyelvű kiadásairól. 1975-ben a jeles könyv képanyagának és szövegének forrásairól értekezett. 1957-ben előadást szentel Comenius másik nagy művének az *Opera Didactica Omnia*nak, amely azután a Felsőoktatási Szemlében látott nyomtatásban napvilágot. Bakos több tanulmányt készített Comenius tankönyveiről. Először a *Vestibulumot* vizsgálta, ezt követte a *Janua*, az *Atrium*, a *Schola Ludus*, a *Tirocinium* elemzése.

Comenius nyelvművelő elveiről és gyakorlatáról 1970-ben tett közzé értekezést a Magyar Pedagógiában. Még 1958-ban önálló munkát adott ki tőle a Népművelési Intézet *A népművelő Comenius* címmel. Comenius hatását a magyar pedagógiára 1971-ben *A hazai szemléltető oktatás fejlődése a comeniusi törekvésekben, különös tekintettel a nyelvi ismeretek népiskolai tanítására* címmel elemezte. Nemzetközi hatásáról szól az 1961-ben publikált *Comenius és Vesalius* című közleménye.

Önálló könyvet szentelt a magyar Comenius-kutatások történetének. 1971-ben látott napvilágot az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadásában *Fejezet a magyar Comenius-kutatás történetéből* című könyve. Ebben Kvacsala János Comenius-kutató 54 magyar vonatkozású levelét adta közre. Comenius magyar fordításainak szentelte Rimány „*Világ Labirintusa és Szív Paradísoma*” című közleményét. Ebben a munkájában, amely 1962-ben jelent meg, a fordítás nyelvi elemzését végezte el, egy akkor előkerült kézirat alapján. Bakos József 1958-ban kifejtett programjának megfelelően írta meg 1973-ban *Comenius sárospataki „latin iskolájáról”* című tanulmányát.

Kutatásai során nem feledkezett meg a nagy nevelő hazai utóéletének vizsgálatáról sem. 1961-ben publikálta *Varia Comeniana Hungarica* című dolgozatának első részét, amelyben adatokat közölt Comenius magyarországi utóéletéről nyelvészeti és művelődéstörténeti vonatkozásban.

Bakos József Comenius-kutatásainak egyik érdekessége a nagy nevelő magyar származásának vizsgálata. Kutatásai során ugyanis olyan adatokra bukkant, amelyek azt bizonyították számára, hogy Comenius apai ágon magyar származású volt, s apját Szeges Mártonnak hívták. Felfedezéséről két dolgozatot tett közzé 1966-ban a Magyar Nyelv című folyóiratban, s ugyanott 1967-ben egy újabb közleményt. Sőt, népszerű formában írt a kérdésről a Köznevelésben is, szintén 1966-ban. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy Comenius eredeti családnévéről 1966-ban a Pozsonyban megjelenő Szocialista Nevelés című folyóiratban is tett közzé tanulmányt. Természetesen megállapításai és felfedezései nem azt jelentik, hogy Comenius, illetve Komenský elvitatná a cseh-morva néptől. Csupán arról van szó, hogy teljesebbé akarta tenni a róla szóló ismereteinket.

Bakos József Comenius-kutatásainak eredményeit, az ezekből levont következtetéseket nemcsak írásban, hanem szóban is terjesztette. Számos előadást tartott bel- és külföldön egyaránt. Munkája közben több neves tudóssal alakított ki gyümölcsöző munkakapcsolatot.¹

¹ Kötetünkben közzé tesszük Képes Géza levelét, amely szerint Bakos Józsefnek része volt kedves barátja két Comenius emlékért idéző, 1970-ben keletkezett versének létrejöttében.

KÉPES GÉZA

Versek Comeniusról

A templomépítő

Comenius emlékére¹

Az idő-csónak ring sötét vizen
S elvisz, hová nem láthat földi szem.
Hajónk száll a szilaj vizen ropogva;
tépett zászlót lenget a nyurga árboc
s körül sirályok síró népe szálldos –
így kószálunk az eltűnt századokba.
Dűhödött habjain három század évnék,
Patak, hajónk hozzád ujjongva tér meg.
Úgy érkezik meg, horgonyunk kivetve,
mint egy virághímes tündérszigetre.

Ha partra léptél, hajszott lidegen,
ne vágyj túl e pompázó szigeten.
Mit látsz vajon, ha ár ragad tovább?
Öldöklés és gyűlölködés torát;
az igazság még felnyög elhalón,
hajléka füstöl, csonka, béna, rom.
De láthatáron kél aranyvörös fény,
csigázott lelked megremeg: van ösvény,
a temetőből, melyen át kijutsz:
nézd, ő mutatja, ő: Comenius.

Kilobban a pataki génusz,
sugárkévéje lett Comenius.
Szelíden, mint egy ég küldötte mester
a tébolyult korban építeni kezd el.
Üszkös sebekre balzsam-ír szava:
„Az úr akarja s újra nő a fa.
Ezer gyötrelmen, vad haláltusákon
győzől te, diadalmas ifjúságom!”

Patak, kiválasztottak vára voltál:
Európa káoszában tiszta oltár.
Amíg mindenfelé a nagyvilágba
bölcс vezetőkre várt a nép – s hiába! –:

¹ Megjelent: *Sárospataki Református Lapok*, 1937. júl. 18. 174-175.

falaid közt a fejedelmi pár
példája szikráz, mint csillagsugár,
mely derítgeti a gyász barna éjét.
Míg bög a föld agyat tépő viharja,
Rákóczi Zsigmond elréved s kihallja
az új időknek mennyei zenéjét.
S midőn e várban vendégül köszönti
a morva föld világhíres fiát:
a kis Patakra néz a nagy világ.

S a pedagógus kincseit kiönti, –
az ő szeménél messzebbre ki lát?
s a lélek, mint lekókadó virág
szavától fürdik újra harmatossá.
És hozza Ifjait Lorántffy hozzá,
mint élő köveket eléje rakja;
a mester őket vési és faragja
s már hinni kell: ezekből megszületnek
falai egy szent, égi épületnek.

Comenius, századok szenderéből
nyisd fel simogató szellem-szemed.
S lásd: fátylád még lobog s a templom épül,
kihűlt helyedre új s új nemzedék ül,
de áhítattal mind reád tekint
s az őrséget jelszóra váltja mind!

Comenius, a hosszú, ólmos álom
meg nem szakad s te fekszel lenn, hanyatt,
s amíg lassan feloszlik az anyag:
az eszme győz, nem egy – ezer halálon.
Romlik a rost és megalvad a vér –
legyen! „mindenek önként folyjanak...”
De romok fölött szárnyat bont a nap
s a tetembe az élet visszatér.

A gondolat ragyog s az eszme él!
Ez eszme lángja perzseli velőnket,
míg fogjuk a vakoló-kanalat.
A kapukon halál angyala dönget,
de kezünk alatt nőnek a falak,
a templom falai, miket a vak
pokolnak minden követe sem dönt meg!

Győtrött hazám, nézz fel Comeniusra,
figyeld s intő Igéiből okulj:
„E népet még dicsőség koszorúzza,
szabad lesz, mert van újra élni jussa!
Bár gonoszság akarja kötni gúzsba
s arcára gyilkos árny-özön borul:
Tűrjön s rakja a téglát konokul!

S Patakom, hogyha sorsodon tűnődöm,
 lelkem derül s megnyugvás hull reája.
 Mi voltál, az maradj örök időköz:
 tudományok s erények büszke váral
 Értetted eljövő idők beszédét
 s kezdésre benned volt mindig merészség,
 magas célhoz volt benned tűz elég;
 néped között csak egyet nem találtam:
 acélkemény kitartás szellemét.
 A múltakról tanulj hát s messze üzd el
 a rút közönyt, mely szembeszáll a tűzzel.

S a templomszentelés, mit lelked áhít,
 eljön, már nem kell várni rá sokáig,
 eljön s kibontja káprázó csodáit!
 Ez árva nép rég-várt ünnepre virrad:
 virág s virág – a templom csupa illat...
 Először zendítik az orgonát
 s kiront a hang a harsány torkon át,
 s győzelmesen röpül az ős zsoltosma.
 Elhat a hang az ég trónusáig,
 s amíg lent minden fényárban úszik:
 pillants e szent hajlékra mosolyogva,
 Isten, s találjon ott tekinteted
 szabad és újra boldog nemzetet!

[Levelek Bakos Józsefnek:]

1.

Buda, 1970. október 27.

Kedves Jóska,

Itt van a vers. Összehasonlíthatatlanul jobb mint az egykori versem, jobb, persze a Schöpfunginénél is, de nem tudom – nem tudhatom –: abszolút mértékkel mérve milyen. Két hét múlva talán tisztábban látom ezt is. A ritkítottan gépelt szavak, kifejezések Comeniustól valók (főleg a Labirintusból), lehet hogy ezért mégsem kellene ritkítottan szedni. Nekem így most a vége felé tetszik különösen és – a pataki vonatkozás is eléggé. Kiváncsi vagyok, mit gondolsz felőle – hiszen Te dugtad az égő taplót a fülembel! Anélkül a pesti összefutás és a Te felszólításod nélkül eszem ágában sem lett volna most ezzel törődnöm.

Szervusz, szeretettel üdv.

Géza

2.

Buda, 1970. december 15-én

Kedves Jóska,

Köszönöm leveled, nem tudok elmenni az ünnepségre. Itt küldöm a vers végleges formáját. Ha már valaki megkapta előadás vagy felolvasás végett, nem kell megzavarni, de a Szegi-hadból talán nem kell javítani Szeges-hadbólra. Ebből a változatból már kivonult minden patétikus elem, azokat inkább a tragédia érzetelése pótolja. Nagyon bízva, ezt az utóbbi változatot szánom előadásra – ezzel most viszonylag meg vagyok elégedve is.

Csak azért küldöm, hogy mint Comenius-kutató megismerd a szonettet, és van még egy epigramma is, az éjjel ihletett, címe: A 318 éves Comeniusra.

*Életet ád a szülő. – Ki segíti, hogy éljen, az élő.
Második életet ád, aki tanítva nevel.*

Szeretettel üdv.
Képes Géza

A nyugtalanok

Comenius szellemének

Régi szokás az itt a Duna-tájon,
hogy úgy adják át egymásnak a népek
a lángelméket, mintha leszelnének
egy karaj kenyeret, vagy tán találóbb
jelkép: mintha adnának egy pohár bort.
Komenský Jan, a magyar Szeges-hadból
ujjain vitte a kelő napot:
fél-Európának fényt ő adott,
hogy ne vakláljon a sárba ragadt kor.
Aki mint ő elszánt és nyugtalan,
annak, míg él, egyetlen útja van:
az emberért kiállni, ha az ég zeng,
szégyenre, kínokra, mindenre készen.
Ő tudta ezt s az útnak nekivágott –
Szemét marta feldúlt hazája füstje,
de vágya, és az ellenség is, üzte.
S a földkerekség lett hazája: élt a
láng, mit szívekbe lobbantott a példa,
az ő példája.
Csendes zugra vágyott,
hol semmiből gyűrhat külön világot.
Sárospatak is ilyen zöld sziget,
hol tudást hint a szívbe és hitet.
Sejti, hogy itt is csalódnia kell,
de azt talán mégse, hogy pár év múlva
mindeneket halálosan megunva
távozik innen el...

Most még – a várt vendég... a Főmagiszter,
kitől kicsit félnek, de akit tisztel
mindenki – a féltékenység, irigység
egyelőre behúzza karmait még.
A dermedt formulákba belezsibbadt
ifjú agyak őt hallgatva kinyílnak.
Szavait lesni – mást még nem akarnak.
Álmosnak mondják, megteszik magyarnak,
pedig ő az *Orbis pictus*on át
a világot, nemcsak a szűk hazát
mutatja meg – ő, ritka pillanat!

Én jártam a tömör boltív alatt,
ahol gondolkodott és tervezett.
Ne mondd, hogy a pillanat elveszett!
Ha egy tanár nem a holt anyagot
morzsolta kelletlen – ha *látta* ott,
a tágra nyílt diákszemek vajon kit
idézték volna mást, mint Jan Komenskyt?

Nem a bölcsek követ kutatja ő –
minek neki ilyen ostoba kő?
Tud ő ennél különb alkímiát,
mely a teremtés ős titkába lát.
Bukott eszmék szobor-bronztörmelékét
dobja kohóba, szavak csorba ércét,
önti az emberi gyöttelelem ólmát,
a garázda Tegnapot s a komor Mát:
s a salakot lefőlözve a Mester
aranyból drágább új elemet nyer.
Így folytatja, mit Isten abbahagyott,
tökéletlenből formál nagyot
s a nagyból nevel tökéletest,
hol összhangban van lélekkel a test.
A *Festett Világ* hunyt szemed kinyitja
erre az élő, nem-festett világra:
riasztó gondok közt is átjár itt a
kiválasztott szívek vigasztalása.

Buda, 1970. nov. 24.

Népek nevelője

Életet ad a szülő – de ki élni tanítja az élő?
Mint te, Comenius, az második életet ad.

Szobor nélkül

Az élő Comeniusnak²

Nem az a vértanú ő, aki máglyán
pusztul, hanem kit saját tüze éget
s nem vet e tűznek a halál se végét:
rést vág a kétség keserű homályán

ma is. Nem kell neki óda, se márvány –
rég hamu a test s tovább hat a lélek:
hajszálerekben szétszivárgó élet,
több és nagyobb és tisztább mint akárhány

szoborba öntött büszke génusz.
„Légy ember!” – mondja a cseh-morva Mester –
„De magyar is” – ne felejtse soha ezt el!”

Te égettél jövőt-építeni téglát –
Ideragyog háromszáz év kódén át
bölcös mosolyod s műved, Comenius!

Buda, 1970. nov. 30.

² KÉPES GÉZA: Tükörrírás. Bp. 1976. 69. és 70. o.

II.

I. Rákóczi György

SERENISSIMVS AC POTENTISSIMVS
PRINCEPS GEORGIUS RAKOCI DEI GRATIA
TRANSYLVANIA PRINCEPS COMES
SICVLORVM ET DOMINVS PARTIV
REGNI HUNGARIAE ETC

I. Rákóczi György, Erdély fejedelme

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

I. Rákóczi György és Sárospatak

350 évvel ezelőtt, 1648. október 11-én halt meg I. Rákóczi György, Erdély fejedelme, Sárospatak kegyes főura, nagy patrónusa, aki fontos szerepet játszott nemzetünk életében: a magyar politikai, kulturális-művelődési és gazdasági életnek kiemelkedő alakja volt, aki különösen nagy gondot fordított, sokat áldozott a nemzeti művelődésre.

Sárospatak és református kollégium sokat köszönhet I. Rákóczi Györgynek és családjának. Segítették a települést. Különösen szívügyüknek tekintették a kollégiumot, annak fejlesztését, felvirágoztatását. Nagy gondjuk volt a kollégium anyagi alapjainak biztosítására, az iskola belső életének szabályozására, munkájának továbbfejlesztésére, korszerűsítésére, magas színvonalra emelésére. A fejedelem a következőket írta 1640. december 17-én Tolnai Istvánnak, a pataki lelkésznek: „Az pataki scholára s annak javára senkinek meg nem engedjük, nagyobb vigyázása s gondja legyen nálunknál”.¹ Gondoskodásuk hatására a kollégium sokat fejlődött, anyaiskolává lett, ahonnan a többi iskolák tanítóikat vitték. Gondoskodásuk nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Sárospatak és a kollégium azzá lett, ami: a nemzeti függetlenségi törekvések és a magyar művelődés fontos bázisa, központja.

S Sárospatak hálás ezért! Háláját azzal is kifejezésre juttatta, hogy 1896-ban főutcáját a Rákóczi családról nevezte el. Egy időben a városi mozi is a Rákóczi nevet viselte. A gimnázium tantestülete 1916-ban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a kollégium vegye fel a Rákóczi család nevét. Mivel azonban akkor a névfelvétel nem volt gyakorlat, erre nem került sor, de „az ifjúság vallásos érzésének ápolására, fejlesztésére” a gimnáziumban 1916 decemberében alakult egy ifjúsági egyesület, mely I. Rákóczi György nevét vette fel. (Legyen szabad itt zárójelben szólnom a személyes kapcsolatokról. Gimnazista koromban én is tagja voltam ennek az egyesületnek, sőt VIII. osztályos koromban – az 1931/32. tanévben – ifjúsági elnöke is.) A gimnázium neve egyébként később, 1952-től 38 éven át Rákóczi Gimnázium volt!

Comeniust a Rákóczi család nyerte meg, és hívta meg Patakra a kollégium munkájának továbbfejlesztésére. Lorántffy Zsuzsanna biztosította számára a magas értékben megállapított jövedelmet, ami kb. három tanár fizetésének felelt meg, s ezenkívül vállalta a Cseh-morva Testvérek gyülekezete tizenkét fiataljának pataki taníttatási költségét, eltartását is. Ugyanakkor fedezte az iskola korszerűsítésével kapcsolatos kiadásokat is.

¹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1875. 443. o.

Nyomdát létesítettek, egyrészt azért, hogy pedagógiai eszméit, elgondolásait, terveit Comenius tegye közzé az iskolai hatóságok és a nagyközönség tájékoztatására, megnyerésére, másrészt pedig, hogy tankönyveket jelentessenek meg. Ezen kívül azért is, hogy tudományos munkálkodásra ösztönözzék a tanárokat és diákokat, s munkáik nyomtatásban megjelenhessenek.

A Magyar Comenius Társaság – áttételesen – Comeniusnak és a Rákóczi családnak köszöni a létét, s ezért is hálás a Rákóczi családnak. A jelen évfordulón azonban fontosnak tartja a megemlékezést azért is, mert I. Rákóczi György alakja az utóbbi időben túlságosan feledésbe merült, s nemzeti szolgálatát méltatlanul elhallgatjuk.

Emlékülésünkkel szeretnénk valamit törleszteni hálánkból, melyet a magyar államférfi, a magyar művelődés, a pataki iskola támogatója iránt érzünk. Ezért szerveztük meg a Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájával és Tudományos Gyűjteményeivel közösen mai felolvasóülésünket. Az ülésen társaságunk tagjai más témákkal is szerepelnek, más témákból is közzé teszik kutatási eredményeiket. Tervünk szerint a felolvasóülés anyagát a Bibliotheca Comeniana könyvsorozatunkban megjelentetjük.

A rendező szervek nevében tisztelettel köszöntöm a felolvasóülésünkön résztvevő kedves vendégeinket, kutatókat és érdeklődőket, s felolvasóülésünket megnyitom.²

² Elhangzott a Református Kollégium imatermében 1998. november 4-én tartott emlékülés bevezetőjeként.

LADÁNYI SÁNDOR

I. Rákóczi György, a református fejedelem

A XVII. századi Erdélynek több református vallású, hitéhez, egyházához hű, azt segíteni, védelmezni kész fejedelmet támasztott a mindenható Ur Isten. Ezek közül is kettő emelkedik ki (Bocskai Istvánt csak rövid uralkodása miatt nem említjük, noha a bécsi béke [1606] megkötésével övé az alapítás [nem az erdélyi Fejedelemség alapításának] érdeme, I. Apafi Mihály vagy Barcsay Ákos stb. uralkodási körülményei, nemzetközi viszonyai pedig sokkal mostohábbak voltak, azonban jelentőségüket nem kívánjuk alábecsülni): *Bethlen Gábor*ról dr. Barcza József professzor írt és adott ki 1980-ban, születése négyszázados jubileumára egy jelentős kötetet; most *I. Rákóczi György* halála negyedfélszázados évfordulója kapcsán (1648. október 11-én hunyt el Gyulafehérvárott) tartjuk e megemlékezést, emléke, alakja előtt tisztelgő ülésünket. (Ez alkalommal – noha ezen előadás címe azt sugallná – a Barcza professzor kötetéhez fogható, terjedelmű, színvonalú, átfogó előadást már csak az objektív körülmények miatt sem áll módunkban a Tisztelt Hallgatóság elé bocsátani. Megemlékezésem nem fog új kutatási eredményeket sem tartalmazni. Kérem, nézzék el ezt a nem kis hiányos-ságot ez alkalommal nekem!)

1629. november 15-én Gyulafehérvárott elhunyt a tavasz óta súlyosan beteg *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem. Özvegye, Brandenburgi Katalin követte őt a fejedelmi trónon, akinek uralkodásával, ténykedésével azonban sem az erdélyi rendek, sem a török porta nem volt megelégedve, (ami egyáltalán nem csoda, de erre most nem térhetünk ki).

Az 1630. szeptember 21-én Kolozsvárott tartott erdélyi országgyűlés le is mondatta Katalin fejedelemszonyt. Egy hét múlva, szeptember 28-án ugyanott fejedelemségre választották *Bethlen István* kormányzót, a néhai fejedelem fivérét, ő azonban sem a rendek egy részének (még saját fiának, akit Bethlen Gábor taníttatott külföldön) támogatását, sem a törökét, még kevésbé a hajdúkét nem tudta megnyerni. 1630. november 26-án a Segesvárott tartott országgyűlésen – miután mind a porta, mind a budai pasa Rákóczi György fejedelemségre választását ajánlja – Bethlen István lemondott tisztéről. December 1-jén a segesvári országgyűlés Rákóczi Györgyöt választotta fejedelemségre, akit december 22-én iktattak be a fejedelemségbe. (Sok nyugalmat azonban ez nem jelentett; küzdelemmel teli uralkodását csupán református szempontból kísérik végig, azt is csak vázlatosan. Íme, a fejedelemségre-válása, létele, de ettől még *nem lett református fejedelem.*)

Ki is ez a Rákóczi György, honnan jön? Milyen háttérből? Mit hoz magával?

Rákóczi György felmenői között többeket is találunk, akik már a XVI. század végén hűséges pártfogói, védelmezői és mecénásai voltak a református egyháznak, különösen is a Vizsolyi Bibliának, amely mű kiadásának „fő pártfogója” Rákóczi Zsigmond volt (Szenci Molnár Albert és Thüri György tudósítása szerint is), amely nem kis dolog, hiszen – ha a Hegyalja környéke a XVI. század második felében vitathatatlanul Debrecennel egyenlő rangú központja a helvét irányú reformációnak (van kollégium Sárospatakon, az ország legsűrűbb iskolahálózata, nyomdája Vizsolyban)¹ – már ekkor ütközőpont a királyi Magyarország és Erdély között, a meginduló és egyre erősödő ellenreformáció küzdelmei jobban sújtották. Ezt értve, átérezve Rákóczi birtokainak egy viszonylag védettebb helyére, Vizsolyba hozatta a nyomdát, s védelmezte az ott folyó munkát, pl. Ernő herceg és a bécsi hatalom ellen, akik leállítani, a kész íveket, példányokat elkoboztatni akarták.

Rákóczi Zsigmond Bocskai halála után rövid időre (1607-1608) megszerezte az erdélyi fejedelemséget. Az ő második feleségétől, Gerendi Annától született három fia közül az első György, akit egy Zsigmond és egy Pál nevű követett. Rákóczi Zsigmond viszonylag művelt ember volt,² szívesen forgatta a Bibliát, a történelmi munkákat, sőt maga verseket is írt. Ő a Rákóczi család vagyonának és emelkedésének megalapozója.

Rákóczi György (később, amikor fiát is erdélyi fejedelemmé választatta, lett I.) Zsigmond idősebb fiaként született Szerencsen 1593. június 8-án. A családi háttérből tehát pozitív hagyományokat is hozott, amihez a saját törekvéseit és hitét is adta. Kora felfogása szerint nem volt már gyermek, amikor apja elhunyt (1608, 15 éves); nem volt még húsz esztendő, amikor ónodi kapitány, 22 évesen már Borsod vármegye főispánja lett. 37 éves volt, amikor Erdély fejedelemmé választották.

I. Rákóczi György – külső és belső ellenséges erőktől szorongatott uralkodása alatt is – Bethlen Gábor nyomdokain igyekezett járni. Ő maga mondta: „Mi sokat tanultunk a szegény meghalt fejedelem idejébeli példákából”. Ezért gyakran tehetségtelen epigonnak állítják be (zsugorisággal, harácsolással vádolják), eléggé igaztalanul (pl. Rugonfalvi Kis István). Valóban nem jellemezte őt a gyors elhatározás, inkább a nyugodt megfontoltság, az Isten kegyelmére való ráutalt-ság és tudatos ráhagyatkozás: szorgalmas, kitartó engedelmesség, hűség Ura iránt. Érezte, tudta, hogy az ő hivatása és küldetése nem világra szóló alkotások létesítése, hanem az elődeitől ráhagyott örökségnek, Erdély és a Részek önállóságának és vallásszabadságának megőrzése, „nem a lázas alkotás, hanem a bölcs konzerválás”, írta róla Nagy Géza kolozsvári egyháztörténész.³

Bethlen Gábor a széles látókörű, európai méretű uralkodó a vallási türelem gyakorlója, az egyetemes kultúra harcosa, nagy elszántsággal egyetemet, „keleti Heidelbergát” akar létrehozni Gyulafehérváron. Rákóczi György a Bethlen Gábor

¹ Szabó András disszertációja mutat rá erre. 7. p.

² Szabó András megjegyzése, 57. p.

³ Kálvinista jellemképek. Kolozsvár, 1930. 51. p.

végrendeletében foglaltakat igyekszik végrehajtani (ugyanakkor saját birtokán lévő kollégiumot is erősen fejleszteni; erről külön előadás hangzik majd el), ezzel is a református felekezeti érdek erős oszlópa: a református ortodoxia elkötelezett híve; az egyháza belső ellenségeivel, a bomlasztó erők ellen is sikerrel küzdött, valamint visszaverte a más felekezetek aknamunkáját is. Nem csinált titkot abból, hogy ő szívvel-lélekkel kálvinista, de ez nem tette őt türelmetlenné más felekezetekkel szemben (még ha sokan azt is állítják róla, s ha nem is volt olyan nyitott és engedékeny, mint Bethlen – más körülmények között élt!). A katolikusokat – noha sokat panaszkodnak ellene – nem üldözte, az erdélyi püspökség felállítását, valamint a jezsuiták tömeges elszaporodását az országban nem engedélyezte, de például Vásárhelyi Dániel (1581-1641) rendszeresen asztalánál étkezett, ahol – ebéd közben – beszélgetéseik gyakran hitvitává alakultak, különösen Medgyesi Pál és Vásárhelyi páter fejtették ki érveiket, de a fejedelemszszony, Lorántffy Zsuzsanna is bekapcsolódott ezen „asszonyhoz nem illő” társalgásba. Ennek lett eredménye a „Mózes és a próféták”, s arra még a XVII. század második felében is igen izléstelen válasz katolikus részről („Nova Transylvanica”), illetőleg Keresztúri Pál erre adott hasonló hangnemű felelete, a „Talio. (Rákócziak felesége iránti gyengéd figyelmességét és szeretetét mutatja, hogy arról a „nemzetközi” bonyodalmat okozó ügyről Lorántffy Zsuzsanna mit sem tudott.) Rákóczi Pázmány Péterrel is jó kapcsolatban volt. Pázmány politikájának volt egy szakasza, amikor világosan látta, szükség van egy erős Erdély fennmaradására, „különb en gallérunk alá (mögé) pökik az nímöt”.

Az unitáriusok elleni intézkedéseit részben az unitáriusok közötti viszálykodás (a nemzetiségek vádjai Beke Dániel püspök ellen), valamint a terjedő szombatoságtól való elkülönítés indokolta. Az 1638. évi *dési complanatio* aztán rendezte az unitáriusok közjogi helyzetét, és a Beke Dániel által beadott hitvallásról is megállapította annak a „Consensus ministrorum”-mal való megegyezését, ami aztán helyreállította a békességet az unitáriusok között. A szombatosok ellen azonban szigorú eljárást foganatosított, hogy e szekta terjedését meggátolja. Tiszta szívvel támogatta (sőt kezdeményezte is) a románok közötti missziót, amellyel mind evangéliumi szellemű kultúrát akart teremteni és ez által a románság elmaradott voltán segíteni (ezért iskolákat, kollégiumokat, szemináriumot, nyomdát állított fel számunkra, vallásos iratokat és a Bibliát is lefordíttatta román nyelvre, amivel megteremtette a román irodalmi nyelvet.)

Anyaszentegyházát nemcsak a külső ellenség ellen igyekezett óvni, de belsőleg is igyekezett öntudatosítani, erősíteni. Geleji Katona István (1633. június 6-án választja erdélyi református püspökké) összeállítja a rendtartási szövegeket (Geleji Kánonok), prédikációs kóteit eljuttatja (3 ládányit) Magyarországra is, az eklézsiák számára, „úgy, hogy ne az papé, hanem az... ecclesiáé legyen, ha szintén a papok változnának is, de az könyvek el ne idegenedjenek azoktól a helyektől, ahová rendeltettek” (1642. június 29). Hasonló természetű az „őreg Graduál” kinyomtatása és ajándékozása is. Szenci Molnár Albert *Institutiojának* fordítását gyakran forgatta (amit a Ráday Könyvtár által őrzött példány is bizo-

nyílt). Ezzel, harangokkal és az „Öreg Graduál” kiadásával is segíti a királyi magyarországi eklézsiákat is.

A régi egyházszervezet mellett kiállt. Az Angliából (később Németalföldről is) érkező, „forradalmi” töltetű puritanizmussal, presbiterianizmussal nem rokonszenvezett. Kora az abszolutizmus kiéptetésének ideje, maga a fejedelem bőkezű támogatója egyházának, így – véleménye szerint – nincs szükség a presbiteriánus egyházszervezetre, a presbitériumok felállításának kérdése nem időszerű. Felesége azonban rokonszenvezett a puritanizmussal, s az iránta való szeretete miatt eltűrte, sőt buzgón hallgatta Medgyesi Pál puritánus meggyőződésű udvari lelkész tevékenységét, munkáit és Tolnai Dali János tevékenységét.

Legnagyobb, legjelentősebb tette a protestáns vallásszabadság védelmezése. Nemcsak a belső rendet, a tisztaságot, az országa közerkölcsiségét akarta megerősíteni és megvédeni a belső támadásokkal szemben mind a honi, mind az Erdélyen kívüli, a királyi ország részben élő reformátusokat, hanem a külső körülményeket, a vallásgyakorlat szabadságát igyekezett biztosítani a protestantizmus számára. A harmincéves háború mindinkább elvesztette vallási jellegét, s a francia és ausztriai uralkodóházaknak az európai hegemoniáért való versenytáncává vált. A magyarországi ellenreformáció (a „Habsburg-katolicizmus”) mindent elkövetett, hogy a nikolsburgi békében – amely Bethlen Gábor utolsó vallásháborúját zárta le, s amely 1621. december 31-én Bethlen és II. Ferdinánd császár és király között jött létre – megszilárdított protestáns vallást és egyházakat megsemmisítse.

A vallásháborút, templomok elvétele, a protestánsok háttérbe szorítása, és egyéb eseménysorozatok állandóan figyelmeztették Rákóczi arra, hogy Bethlen Gábor munkája nincs befejezve, harcainak eredménye egyáltalán nem biztosított, azt újból meg kell védeni, erősíteni. Emellett nagyon aggódott amiatt is, hogy ha befejeződik e hosszú vallásháború, Erdély és Magyarország ki fog maradni a nemzetek közötti békekötésből, és teljesen Csehország sorsára jut majd. Ezért készülődött, és mielőtt az alkalom elérkezett, azonnal megegyezett a portával, a franciákkal és a svédekkel, és megindította hadait a császár ellen.

Mivel azonban hívő, református keresztyén ember volt, lelkiismereti és hitbeli kérdést is jelentett számára a háború. Érezte, értette, milyen rettenetes dolog, ha egy keresztyén uralkodó egy másik keresztyén uralkodó ellen visel hadat. Mielőtt tehát hadait megindította volna, hosszasan tanácskozott nemcsak a diplomatákkal, követekkel, hanem udvari lelkészeivel is. (Ami szintén nem bizonytalankodás, dönteni nem tudás volt, hanem lelkiismereti, hitbeli kérdés!) Az Institutio vonatkozó részei⁴ világosan kimondták, hogy van törvényes háború is, amelyet az erőkzakkal elnyomottak támogatására, a gonosz tettek megbüntetésére indítanak a fejedelmek – a legvégső esetben. Hallani akarta tehát három bizalmas lelki tanácsadójának, Gelejinnek, Bisterfeldnek és Medgyesinek a véleményét is. „Mi, kegyelmes Urunk – jelentik azok –, az Istent úgy meg nem kérdezhettük róla, mint a régi próféták, hanem a jelekből tehetünk csak ítéletet, hogy Nagyságodat Isten hívja, melyeket Nagyságod jobban tud nállunknál”.

⁴ IV. k. 11. és 12. §.

Íme, az öntudatos, komoly kálvinizmus, predestinációs hit, amely nem vár mechanikus inspirációt, hanem alázatos szívvel vallja be, hogy Isten már előre elkészítette azt a védelmi háborút, mielőtt a fejedelem reá készült volna – állapítja meg Nagy Géza. Az objektív történetírás (Szilágyi Sándor) pedig feljegyzi, hogy azt az „Isten dicsőségére” indított háborút Rákóczi csakugyan az emberélet legnagyobb kíméletével folytatta. Ezért is kísérté Isten csodálatos segédelme ezt a vállalkozást, és koronázta be olyan békével,⁵ amelyről nemcsak ő, hanem még az utókor is hálával jegyzi fel, hogy a vallásszabadságnak a jobbágyokra is kiterjesztésével valamennyi megelőző békekötést felülmúlt. Emellett Erdély szabad vallásgyakorlatát a münsteri békébe is belefoglalták.

Rákóczi György tisztában volt saját képességeinek határaival, hogy ő Bocskainál, Bethlennél „Itéletre, méltóságra, okosságra” kisebbnek tartja magát, de „becsületének szereteti s hazájához való hűsége” nem alávalóbb azokénál. Végrendeletében pedig kiköti, hogy temetési zászlaja „az szegén Bocskai Istvánénál s annál inkább az szegén urunkénál [Bethlen Gábor] *alacsonyabb* legyen”. Éppen ezért az Isten kegyelmére való tudatos ráutalása adja meg jellemének egyik legvonzóbb vonását, az *alázatosságot*. Pedig lett volna mire büszkélkednie, hiszen születésénél fogva (apja fejedelem volt), gazdagságánál fogva (Felső-Magyarország és Erdély legvagyonosabb embere) is korának legelső emberei közé tartozott. Ő azonban tudta, hogy ezek a külső körülmények még nem teszik őt alkalmassá a fejedelemségre. Ő sokkal inkább Istenébe vetett hittel, bizalommal igyekezett betölteni elhivatottságát, küldetését. Predestinációs hite, elhivatottság- és küldetésstudata semmivel sem volt alávalóbb Bocskalénál vagy Bethlenénél. Azonban itt is az alázatossága, őszinte szerénysége dominál.

Amikor a halálra készül, megtiltja, hogy holttestét cifrán felöltöztessék. „Nem pompával, ezüsttel, arannyal akarunk mi menni az Isten irgalmasságát kérni, személye elébe állani, hanem igaz szívünk által, a Jézus Krisztus drágalátos vérével érdemes confessioban akarom lelkemet testestől paradicsomba téríteni.” Papjait kéri „az Istenre és lelkek idvességére, hogy minket semmivel ne dicsérjenek, ne commendáljanak, semmi szent patriarcha, próféta s egyéb evangélista, sem egyéb szent emberek nevét reánk ne ruházzák, azokhoz minket ne hasonlítsanak... én csak ember, s egy igen gyarló ember, s eredő vétkes életű voltam, ezt jó lelkiismerettel megmondhatják, Isten tiszteletéért, oltalmáért, terjesztéséért, hazám szabadságáért bizony sem életemnek, sem értékemnek, bocsúletemnek, híremnek, nevemnek soha nem kedveztem...”

Így érthető a jelmondata, vezérigéje: „nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené!”

Ímé – úgy gondolom – így áll előttünk a „református fejedelem” emléke.

⁵ Linzi béke, 1645. december 16.

I. Rákóczi György
(Rézmetszet, hamis Rembrandt-szignatúrával)

BENKE GYÖRGY

I. Rákóczi György és a Biblia

Amikor megkaptam ezt az előadáscímet, egy személyes találkozás emléke elevenedett meg bennem. Személyes találkozásom I. Rákóczi Györggyel nem lehetett, de volt a Bibliájával. Akkor volt, amikor 1942-ben első gimnazistaként Patakra jöttem, és először jártam a Nagykönyvtárban. A Nagykönyvtár dísztermében középen tárlók voltak, és az egyik tárlóban ki volt állítva Rákóczi György Bibliája, és ki volt nyitva a Római levélnél, ahol a 9. fejezet 16. verse piros ceruzával meg volt jelölve, ahol ez a bibliai ige olvasható, amely Rákóczi jeligéje volt, és gyakran leírta saját kezével is: „Nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.” Igaz, ő legtöbbször ezt latinul írta: „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei”.

Élmény volt ez a találkozás, és még inkább dédelgetett élménnyé tette az a tény, hogy a háborús menekítésben ez a Biblia is elkerült Patakról, és ma ez is Nyizsnyij Novgorodban található. Szívet melengető és lelkesítő volt egy olyan könyv mellett lenni, amelyiket az öreg Rákóczi fejedelem olvasott, forgatott, sőt megjelölt, aláhúzott, jegyzetekkel ellátott. A más könyvébe bejegyezni, aláhúzásokat tenni magam is illetlen és tilalmas dolognak ítélem. De egy Bibliát sokkal értékesebbnek tartok, ha abban a tulajdonosa keze írását és bejegyzéseit látom. Az sokat elárul a tulajdonosáról; abból megítélhető az, hogy vajon csak tulajdonosa volt a Bibliának vagy használója is. Rákóczi Bibliája, sőt bibliai, hisz több általa használt Biblia is megmaradt, bizonyosága annak, hogy méltán nevezhetjük őt is, mint nevezték elődjét, Bethlen Gábort – bibliai fejedelemnek.

Olyan családban nőtt fel, ahol szülői örökségként kapta a Biblia becsülését és szeretetét. Apja, Rákóczi Zsigmond nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Károli Gáspár által lefordított teljes Biblia Vizsolyban megjelenhessék, és így sokak kezébe kerüljön. Fia, Rákóczi György is nagy gondot fordított arra fejedelemként is, hogy a református gyülekezetek el legyenek látva bibliákkal és énekeskönyvekkel. De nemcsak mint patrónus pártfogolta az eklézsiák és a Biblia ügyét, hanem ő maga is rendszeres bibliaolvasó ember volt feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt.

Szalárdi János Siralmas magyar krónikájában ilyen képet fest a fejedelemről: „Tiszta, istenes ember lévén, másokban is olyat szeret és kíván vala. Az istentiszteletre rendeltetett egyházbéli közönséges órákat is el nem mulatja, de azokon kívül is, reggel ágyából felkelvén, s ebéd előtt fél órával s vacsora előtt is félórával, este hálóbárában való bemenésekor magánosan is az isteni tisztetlet soha el nem mulasztja vala. Az bibliából pedig rendszerint minden estve két-két

caputokat akárminémű gondos dolgai közben is el nem vesztegeteli vala. És így az őtestámentum könyveit tizenháromszor, az újtestámentumot pedig harminckétszer néhányszor olvasta vala el.¹

Bibliába (öt Bibliát ismer és tart számon a szakirodalom, mely Rákóczi György használatában volt) beírta, hogy mikor, melyik bibliai könyvnek az olvasását hol fejezte be. Az egyes bibliai könyvek végén ezeket az állandónak mondható beírásokat találjuk: „Az én kegielmes istenemnek kegies engedelmebeol végeztem el ez keoninek olvasását (hely, a pontos napszak és időpont megadása), kiért legyen áldott az eo niag neve min eoreoké Amen”.² Legtöbbször ezeket a helységneveket találjuk, ahol ezeket a sorokat bejegyezte: Patakon, Borsiban, Leleszen, Onodban, Besztercén. A Biblia végére érve még bővebben fejezi ki háláját ezért. Például így: „Anno 1619 die 4 Augusti. Az en kegielmes istenemnek kegies engedelmebeol végeztem el ez keonivel egyuitt Az Egész Bibliának olvasásatt itt Saras Patakon 6 és 7 óra keozeott reggel kiért Aldott es zentt es diciretes az en kegielmes istenemnek nagi neve es engedgie Ez utann is ezen kegies Attiai gongia viselesett reank erjedni Amen Amen. Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei. Rom 9. v. 19. Scrip(sit) G. Rakocy mp.”³

Ezt a Bibliát Rákóczi György Geleji Katona István püspöknek ajándékozhatta; a püspök keze írásával ezekkel a szavakkal toldotta meg a fejedelem bejegyzését: „Juxta Deut. 17. 18. fecit bonus princeps”, tehát 5 Móz 17, 18-19 szerint cselekszik a jó fejedelem, és ott ez olvasható: „És mikor az ő országának királyi székére ül, írja le magának e törvénynek mását a Lévita papokéból. És legyen az ő nála, és olvassa azt életének minden idejében, hogy tanulja félni az Urat, a te Istenedet, hogy megtartsa a könyvnek minden igéjét; és e rendeléseket, hogy azokat cselekedje.”⁴

A fejedelemségével járó sok gondja-baja között sem szűnt meg a Bibliát olvasni, ha azt már nem is tehetette olyan háborítatlanul, mint azelőtt. Ennek bizonyossága az a bejegyzés, mely a Ráday Könyvtár tulajdonában levő hanai biblíája címlapja rectóján olvasható: „Soli Deo Gloria. Az kegielmes Szent Istenem engedelmeből sullios Hivatalomnak kiuansága és az neuets [nevezetes] orsagnak usussa serént deponált Juramentumomnak utanna Hus[t]on Harmad nappal kezdettem volt olvassasahoz ez sent biblianak niegiedik utal valo oluassasahoz, de ez esztewndöbeli sok niukhatatlanságim, Haborgatasim mlat tova az moises első köniuenel nem mehettem Hanem derekasabban kezdettem olvasni Anno 1632 die prima Januarij melinek boldogul idvossegesen való vegbevitelere segítsen az tellies Szent Háromság Isten Amen. Irtam Fejervárat azon napja

¹ In: MONOK ISTVÁN: A Rákóczi család könyvtárai 1588-1660. Szeged, Scriptum Kft. 1996. XXI. o.

² MONOK i. m. 171. o.

³ MONOK i. m. 173. o.

⁴ MONOK i. m. 173. o.

esztendeomnek XXX8 Idejében Fejedelemségemnek második esztendejében. Non est currentis, neque volentis, sed miserentis DEI G. Rakoczy mp.⁵

Rákóczi György hadjáratai alatt is Isten igéjével élő, Bibliát olvasó, igehirdetéseket hallgató ember maradt. Sűrűn írta leveleit feleségének, „édesemnek”, Lorántffy Zsuzsannának. Ezekben ilyeneket olvasunk: „Én az úr Istennek szent áldásával édesem, ma reggeli könyörgés után, ugyancsak kijövn az templomból püspök uram szép istenes áldása után lovamra ültem s mindjárt elindultam s ide 3 óraker délyest jutottam...”⁶ (Ezt Enyedről 1636. Szept. 23-án írta.) Sem ő el nem mulasztotta a vasárnapi istentiszteletet, de az azon való részvételre emlékeztette a feleségét is (noha erre nemigen volt szükség) Sebesvárról, 1640. okt. 6-án írja feleségének: „Mi az úr Istennek szent áldomásából azelőtt fél órával mind békével s egészséggel jutánk ide, holnap igen jó reggel praedicatiót hallgatván, úgy indulunk meg, ha előbb nem is Feketetőn lehessünk 11 óraker. Akartuk volna igen, ha ma indultál meg Váradról, elsőben hallgattál volna praedicatiót s adtál volna utánad valókkal együtt hálát az úr Istennek azbeli örök emlékezetre méltó kegyelmességeért, melyet azelőtt 4 esztendővel cselekedék velünk s veletek is”.⁷ (A szalontai csatára gondol itt.)

Fiának, Györgynek is írja – ahogyan magát titulálja a levél végén: „A te jóra vigyázó édes apád” –, hogy ne feledkezzék el a vasárnap megszenteléséről (és ez az intés Györgynél helyén való is volt). 1643. dec. 19-én Alba Juliáról, azaz Gyulafehérvárról írja neki: „...parancsoljuk, induljatok meg Isten áldomásából... Min jöjj, azt akaratodra hagyjuk, de igen eltávoztassad, vasárnapon ne legyen járásod... az mi intésünk nélkül is az szent ünnepeket úgy igyekezzed elmulatni, mint keresztyén ember, azért is, hogy feleségedet is vastagéhasd igaz vallásban: mindazáltal mégis intünk, felette kegyesen, józanon, buzgóságosan igyekezzetek elmulatni mind az Isten igéjének hallgatásában, tanulásában s az szent sacramentommal való éléssel, kire segítsen az úr Isten benneteket szent fiának érdemiért.”⁸

A felső-magyarországi hadjárata során Edelényből, 1645. jún. 12-én reggel 5 óraker kelt levele bizonyítja, hogy a hadjárata alatt is gondoskodott istentiszteletekről. Így kezdi ezt a feleségéhez írt levelét: „Én a jó úr Istennek áldásából, édesem, ide szombaton 9 óra előtt érkeztem vala s innét ím ezennel indulunk is az nagyhatalmú szent úr Istennek áldásából, itt Csulaival úgy rendelvén isteni szolgálatunkat: az mely napon praedicatiónk nem lészen reggel 6, délest 2 és 5 óraker minden nap könyörgés leszen az mikor táborunk mind napestig nem fog menni.”⁹ Isten tisztelteért és a hazája szabadságáért kész volt kényelmét, vagyonát, egészségét feláldozni. 1644. július 20-án Szobráncról írja feleségének:

⁵ MONOK i. m. 182. o.

⁶ SZILÁGYI SÁNDOR: A két Rákóczi György levelezése. Bp. 1875. 15. o. XX. levél.

⁷ SZILÁGYI i. m. 85. o. CVII. levél.

⁸ U. o. 116. o. CLIII. levél.

⁹ U. o. 324. o. CCCXXX. levél.

„...látja az úr Isten, édesem, Istenem tiszteletéért s hazám szabadságáért kész vagyok életemet is letenni, s ha azzal meglenne, ma is véghez vinném”.¹⁰

Négy évvel később, 1648 őszén következett be halála. Bibliája halála után is becsben volt. Talán még gyógyító erőt is tulajdonítottak neki. Erre enged következtetni fiának, II. Rákóczi Györgynek Gyulafehérvárról anyjához írt levele (1653. márc. 8-án) arról, hogy öccse, Zsigmond felépülése iránt kevés reménység van. Ezután írja: „Az idvözült urunk bibliája nálunk, nem Patakon van, azt is kiküldhetem, csak használna”.¹¹ Elküldte vagy nem küldte, nem tudjuk, Zsigmond meghalt. De a Biblia apjának, Rákóczi Györgynek földi életében sokat használt.

Bibliás hite formálta azzá, akivé lett, és a maga módján, a maga korában a protestantizmusnak és a magyarságnak, a vallásnak fejedelmi pártfogója volt.

¹⁰ U. o. 208. o. CCXXIX. levél.

¹¹ U. o. 449. o. DVI. levél.

I. Rákóczi György és a pataki kollégium 17. századi törvényei

A keresztyén történet szemlélet szerint Isten teremtési rendjében igen komoly tényező a család. Szerepet kap Isten gondviselő, világot kormányzó munkájában, de felhasználja az üdvtörténet kibontakoztatásában is. Istennek nemcsak választott emberei, választott népe, hanem választott családjai is voltak és vannak, akiket, tagjaikat eszközként felhasználta időnként. Persze, ezek a kiemelt családok is hordozták az eredendő bűn és a gyarló emberi természet terhét. Benne éltek az emberi gyarlóságok és erények, a kísértések és a kegyelem feszültségében. A Bibliában lényeges kategória a ház és háznép, fontosak a nemzetségi táblázatok is.

A nemzetek történetében is találkozunk uralkodó dinasztiákkal, illetve alacsonyabb szinteken az országok vezetésében, közigazgatásában folyamatosan, hosszabb ideig résztvevő családokkal. Az utóbbi évtizedekben – sok esetben szinte divatszerűen – végeznek családkutatásokat a családok ráérő tagjai, mint ha arra lennének kíváncsiak, hogy famíliájuk múltjából miféle gének jöttek velük át. Hazai történelmünknek ilyen jelentős családja volt a Rákócziaké, a XVI. század végétől a XVII. század második felének derekáig. Mint már az előző előadásokból is hallottuk, a Sárospataki Református Kollégium történetébe is beírták nevüket.

A Rákócziak család- és hivatástudata egészségesen keveredett össze a magyarság egyház- és művelődéstörténete területén is, közelebbről Kollégiumunk szolgálatában is. I Rákóczi György előtt ebbe az irányba hathatott példaként édesapjának a Vizsolyi Biblia kiadásában játszott meghatározó szerepe, de ebbe az irányba befolyásolhatták őt a Bocskai fejedelmi udvarában eltöltött évek is. Amikor pedig házassága révén Patakra került, és sikerült birtokpereit nagyjából rendeznie, társadalmi és politikai pozícióját megerősítenie, magától értetődően vette át az előző várbirtokosok egyházzal és iskolával kapcsolatos felelősségét és feladatait. Így haláláig viselte a fenntartási költségek finanszírozását, a tanulmányi színvonal őrzését a peregrináció szervezésével és egyéb kötelezettségekkel együtt.

Vallomásszerű nyilatkozatát, miszerint a maga iskolájának tartja a pataki Kollégiumot, az iskola egyik kurátorához írott levele őrizte meg: *„Hogy kegyelmek békével vagyon, s az ott való Scholánk is jó állapottal, annak nemcsak örülünk, hanem az Úr Istennek hálát is adunk, s kívánjuk is szívből, hogy ezután*

is örvendezésre méltó híreket hallhassunk kegyelmek felől.¹ Egyik alkalommal örömmel adott hírt az iskola gondnoka arról, hogy a várbirtok prefektusa „...az Scholában nyolc kamrát csináltat, tavaly is nyolcat építtetett az Trójában, s közel 40 ember lakhelyével öregbödött tavaly és az esztendőben a Schola. Az deákok vannak hetvenen nemes ember gyermekei is ugyan számosan vannak, hála legyen az Úr Istennek.”² Egy később kelt levelében ezt írta I. Rákóczi György: „A pataki iskolára s annak javára senkinek meg nem engedjük, hogy nagyobb vigyázása s gondja legyen nálunknál... ezután is mirajtunk fordul meg annak az terhe inkább másoknál.”³

Bár az akkori viszonyoknak megfelelően I. Rákóczi Györgynek mint nagybirtokos főúrnak, Bethlen Gábor fejedelem főtisztjének, később mint fejedelemnek a véleménye másokénál súlyosabban esett latba, a pataki iskola ügyében mindig ragaszkodott a közösségi vélemény és döntés kialakításához és megvalósításához: „...mindenkor feljebb kell azt becsülnünk, nemhogy egy embernél, de néhánynál is. ...hogy másokkal is kommunikáltunk, azt látjuk jobbnak, mert az ki állandót és dicséretet akar csak világi dolgaiban is véghezvinni, tanácskozáson szokta azt elkezdni.”⁴

A testületi döntéshez való ragaszkodását mutatja Tholnai Dali János beálatása az igazgatói székbe, illetve későbbi menesztése: „Tholnai János uramat, ha kegyelmek beállatja az főmesterségbe, azt kegyelmesen halljuk, sok okokra nézve szükséges, kiket Isten Öröksége az két ünnep közt Váraddá vigye, kegyelmednek eleibe is terjesztjük...”⁵ „Mi Tholnai Jánost Váradról is, tudja kegyelmed, azzal bocsátottuk el, hogyha akar hasznosan tanítani a pataki Scholában, mint anyjától az ecclesiától, a pataki mesterektől dependálni, jóval ó, ha hol pedig nem akarja, töltsé ki esztendejét, s akár hova menjen.”⁶

A pataki Kollégium a XVII. század első két évtizedében – bár a dokumentumok legnagyobb része az üldözés idején megsemmisült – eléggé zilált állapotban leledzhetett. Különösen a hallgatók tanulmányi színvonala és fegyelmezettsége hagyott kívánnivalót maga után. Az 1618-as rendszabályok is érzékeltetik ezt. (Sajnos, az újonnan fogalmazott iskolai törvények se sokat segítettek ezen az állapoton, mert még később Comenius is ezeket panaszkolta fel.) Az iskolát több szempontból is irányító, ellenőrző, működtető Zempléni Református Egyházmegye vezetőit és a pataki gyülekezet lelkészeit – egyházkerület még nem

¹ I. Rákóczi György levele Tholnai Istvánhoz. Gyulafehérvár, 1636. okt. 13. = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (PEIL) 1875. 803. o.

² Tholnai István levele I. Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1637. júl. 12. = PEIL 1875. 1123. o.

³ I. Rákóczi György levele Tholnai Istvánhoz. Kolozsvár, 1640. dec. 17. = PEIL 1875. 1442. o.

⁴ I. Rákóczi György levele Tholnai Istvánhoz. Kolozsvár, 1640. dec. 17. = PEIL 1875. 1442. o.

⁵ I. Rákóczi György levele Tholnai Istvánhoz. Beszterce, 1638. nov. 4. = PEIL 1875. 1385. o.

⁶ I. Rákóczi György levele Tholnai Istvánhoz. Kolozsvár, 1640. dec. 17. = PEIL 1875. 1443. o.

volt ebben a régióban – I. Rákóczi György megkereste, kívánságára megbeszélést folytattak, s úgy döntöttek, hogy átdolgozzák, illetve bővítik a régi iskolai törvényeket. Ezek szövege is elveszett. Ez a szűkebb bizottság fogalmazhatta meg azt a szöveget, amelyet az Egyházmegyei Közgyűlés 1621. január 8-án fogadott el és emelt érvényre.

Sajnos, a törvények azon eredeti szövege, amelyen a záradék szerint I. Rákóczi György aláírása és pecsétje, valamint Tihaméri Mátyás zempléni esperes és a törvény végleges szövegét rögzítő, Sárospatakon tartott Zempléni Zsinat (egyházmegyei közgyűlés) jelen levő tagjainak aláírása és pecsétje volt, történelmünk viharában eltűnt, valószínűleg elpusztult. Szerencsére egykorú másolata fennmaradt.

Az 1621-es törvények legrégebbi szövege – eddig ismert egyetlen korabeli másolata – jelenleg a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményeinek levéltárában található. Egybe van kötve az 1617 és 1771 közötti diáknevsorokkal és gazdasági feljegyzésekkel, zömmel seniori számadásokkal. Az egybekötés a XIX. század folyamán történt Erdélyben. Tudniillik 1671. október 21-én az ellenreformáció által elűzött iskola népe Buzinkay Mihály és Pósa-házi János tanárok vezetésével, megállván Kenézlőn, majd Debrecenben, magával vitte Gyulafehérvárra, ahova 1672 februárjában érkeztek. Itt volt 1716-ig, amikor a gyulafehérvári iskola Marosvásárhelyre menekült át. A Marosvásárhelyi Református Kollégiumban őrizték 1931-ig. Ekkor a pataki Kollégium 400 éves jubileumi ünnepségeire ajándékozta vissza a marosvásárhelyi testvér intézet. 1938 és 1945 között Budapesten őrizték a Nagykönyvtár egyéb értékeivel és az éremtár aranyanyagával együtt. A bizonytalan idők és körülményekre tekintettel az akkori kultuszminisztérium intenciója és tanácsára mentették ezeket a fűvrosba. Ez az ún. Pestre szállított anyag a II. világháború végén, illetve Pest ostroma utolsó napjaiban eltűnt, kivéve az 1621-es törvények egykorú másolatát is tartalmazó említett kötet. Ezt az őrző helyiség padlóján felhalmozódott törmelékben és szemétben találta meg nem sokkal az ostrom befejezése után az anyag keresésére indult dr. Nagy Barna pataki teológiai tanár és hozta vissza Patakra. Nem sokkal ezután visszakert még a Vizsolyi Biblia, valamikor Széchy Mária tulajdonában volt példánya, amit az MTA Könyvtárába vittek be az ócskapiacról. Csak a 90-es évek elején derült ki, hogy a többi Nyizsnij Novgorodban, a Kormányzósági Könyvtárban van, a szovjet hadsereg hadizsákmányaként őrzik.

Az 1621-es törvényeknek az eredeti szöveg rekonstrukciójával számba vehető néhány másolata van még a Nagykönyvtár kéziratárában és a kollégium levéltárában. Ezek a XVIII. század elejéről valók, amelyek segítségével sikerült a néhol megsérült, legrégebbi szöveg hiányait, néhány szó kivételével, pótolni. Közöttük leghasználhatóbb az 1714 és 1720 között, az ifjabb Csécsi János rektorsága alatt készült másolat. (Jelzete: Kt. 28.)

A törvények latin szövegét 1899-ben közölte Békefi Remig, alapos bevezető tanulmánnyal, amelybe néhány részlet magyar fordítását is beleszötte.⁷ Az 1621-es törvények teljes kritikai latin szövegét és teljes magyar fordítását 1996-ban a

⁷ BÉKEFI REMIG: A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola 1621-iki törvényel. Bp. 1899.

Honfoglalás 1100 éves Évfordulója Emlékbizottság támogatásával a Kollégium Tudományos Gyűjteményei adta ki.⁸

Békefi Remig foglalkozott azokkal a nyugat-európai iskolai törvényekkel is, amelyek szerinte hatottak a patakira. Így a wittenbergi Akadémia törvényeivel, továbbá a németországi Alsó Palatinátus iskoláinak életét és munkáját szabályozó törvényekkel. De benne vannak a pataki törvényekben a korábbiak, aztán az 1618-as rendszabályok – ezt Békefi Remig még nem ismerte –, valamint az eperjesi Evangélikus Kollégium Stöckel Lénárt által szerkesztett törvényei is.

Idő hiányában nem térhetünk ki a törvények tartalmának ismertetésére, csupán utalunk Békefi Remig könyvére, aki ebben viszonylag részletesen ismertette és elemezte a törvények tartalmát. A törvények foglalkoznak a tanerőkkel, a tantárgyakkal, a tanrendszerrel, a fegyelemmel, a diákönkormányzattal, az iskola főhatóságával; tulajdonképpen szabályozza az iskola életét és munkáját le egészen a napirendig.

Az 1621-es iskolai törvények a XIX. század közepéig zömükben érvényben voltak.

⁸ A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei. A latin szövegek szövegkritikai gondozását végezte, a fordítást és a jegyzeteket készítette Szentimrei Mihály. Sárospatak, 1996.

I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak

A cseh-morva reformációs törekvések már a XIV. században elkezdődtek, majd pedig rendkívüli hatást nyert ez a mozgás Husz János közismert munkásságában.¹ A nemzeti törekvések és a vallási megújulás vágya karöltve jelentkeztek Csehországban. Véres háborúk után létre is jött a cseh nemzeti egyház, amit a két szín alatti úrvacsorai gyakorlat következtében utraquista névvel illették.² Az utraquista egyházból vált ki a radikálisabb elveket valló „testvérek közössége”. Ez utóbbi felekezet kiemelkedő teológusa Prágai Lukács volt, aki egy XV. századi üldözés után újjászervezte a testvérek közösségét. Egyik felekezet sem csatlakozott a lutheri vagy kálvini reformációs irányhoz, de nyitott volt mindkét reformatori tanítás iránt. A testvérek közösségének 1532. és 1535. évi hitvallásához például Luther Írt előszót. A két cseh-morva felekezet közösen dolgozta ki az 1575-ben megjelent hitvallást, amely Confessio Bohemica néven vált ismertté. Majd erre építkezve 1609-ben egy egyháztestben egyesültek, felvéve az elszórt lutheránus és református közösségeket is.

Ezután is többnyire cseh- vagy cseh-morva testvérek néven emlegették őket. II. Rudolftól vallásszabadságot nyertek, amit azonban – politikai szabadságukkal együtt – a gyászos végű fehérhegyi csata után (1620. november 8) elvesztettek. A véres üldözés következtében az ország egy évtized alatt – legalábbis formálisan – katolikussá lett, holott megelőzőleg óthatod része protestáns volt. Az 1624-ben kiadott rendelet szerint a hitvallásukhoz hű protestáns lelkészeknek menekülniük kellett, de emigrálásra kényszerültek azok a családi, sőt nagyobb közösségek is, amelyek szabadon szerették volna gyakorolni vallásukat. Számosan választották új, a dolgok mielőbbi jobbrafordulásában reménykedve ideiglenes hazájuknak a Magyar Királyságot.

I. Rákóczi György fejedelem halála után két esztendővel érkezett Patakra Zsigmond herceg és az özvegy fejedelemasszony hívására Comenius Amos János, a cseh-morva testvérek püspöke. Itteni működésének és a Rákóczi családdal való kapcsolatának igen gazdag irodalma van.³

¹ FRANTISEK PALACKY: A huszitizmus története. Bp. 1984. – Vö.: ZOVÁNYI JENŐ: Theológiai Ismeretek Tára. Mezőtúr 1894. 246.; CZEGLE IMRE: A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede (1782-1792). Bp. 1981. 1-2.

² Sub utraque specie – két szín alatt, azaz a kenyér és a bor együttes vételével.

³ Tételes felsorolás helyett utalunk a Comenius Társaság emlékkötetére, amelynek tanulmányai jegyzetanyagukban kiválóan tájékoztatnak bennünket. Comenius és a magyar művelődés. *Bibliotheca Comeniana* V. Szerk.: KODÓBÓCZ JÓZSEF. Sp., 1994. 1-190.

Azt is tudjuk, hogy Comenius megnyerésében jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a Rákóczi birtokon számos, a vallása miatt emigrálni kényszerült cseh-morva család talált menedéket. Maga Comenius így írt erről: „...*eljöttem, főleg azért, mert amikor annyi, a fenséges Fejedelemszögy városában szét-szórta élő száműzött morva társunkat védi kegyes Őfenségének jóságos árnyéka, méltatlannak tartottam, hogy – ha valami mód adódik – ismét ki ne mutassuk hálánkat iránta.*”⁴ Magyarországi látogatásának elsődleges célja hittestvéreinek felkeresése volt, amint erről az atyafiak lesznói zsinata 1650 márciusában határozatot hozott.⁵

Comenius meghívásának gondolata még a fejedelem életében felvetődött. I. Rákóczi György követe ez ügyben Veresegyházi Szentyel János volt, aki dancikai peregrinációja során felkereste az Elbingben tartózkodó Comenist, és átadta a fejedelem hívó üzenetét.⁶ I. Rákóczi György cseh-morva kapcsolatai azonban még ennél is korábban nyúlnak vissza.

I. Rákóczi György Lorántffy Szuzsannával kötött házassága folytán lett ura a Trencsén megyében fekvő Lednic várának, a hozzá tartozó 14 helységgel.⁷ A birtok a megye középső részének keleti felében, közvetlenül a morva határ mentén feküdt. 1624 után, amikor már a hitvallásuk mellett megmaradó cseh-morva atyafiaknak végképp nem volt maradásuk hazájukban, a Magyarországra több csoportban áttelepülők közül Rákóczi itteni birtokára is érkeztek *exulánsok*, ahogy a kortársak nevezték a száműzött testvéreket. Itt telepedett le 1628-ban Drabik Miklós, a meglehetősen zavaros életű, spekulatív chiliasztikus jóslataival sok bonyodalmat okozó, tragikus sorsú lelkész is.⁸ Ugyancsak ebben az időben érkezett Lednicére egy másik lelképásztor, *Samuel Rochotius*, aki magával hozta könyvtárát, vagy annak egy részét. Rákóczi György megvásárolta Rochotius könyveit, s gondosan bejegyezte mindegyikbe a saját kezével: „*Anno 1629 vettem Lednicen egy szegény Morvából kiűzetett predicatorból R.G.*” A debreceni Nagykönyvtárban két, a sárospatakiiban hét ilyen kötet található.⁹ A Rákóczi könyvtár 1671-et követően, a pataki Kollégium számkivetése során, csaknem teljesen szétszóródott. Ezért bizonyára nem teljes a Lednicen vásárolt könyvek jelenleg ismert gyűjteménye. Annál is inkább, mert egy latin nyelvű, több kötetes

⁴ KOVÁCS ENDRE: Comenius és Magyarország. Bp. 1970. 73.

⁵ Uo.

⁶ KOVÁCS ENDRE: Magyar-cseh történelmi kapcsolatok. Bp. 1952. 182. – Veresegyházi Szentyel János 1645-ben tért haza, 1648-ban gyulafehérvári tanár lett. Vö.: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon. Bp. 1977. 684.

MAKKAI LÁSZLÓ: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Bp. 1954. 13, 316-318.

⁸ KVACSALA JÁNOS: Egy álprófeta a XVII. században. Századok, 1889. – *Ugyanő*: A XVII. századbeli chiliasmus egyháztörténetéhez.. Protestáns Szemle, 1890. 428-440. – Vö.: ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, u. m. 156.

⁹ Könyvtári jelzeteik: Debrecen A 524, E 1299. Sárospatak A 356-8, B 506, C 546, C 552, L 534. *Herepey János* ezekből hét kötetet azonosított. Vö.: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. 355-356. Legújabbban: MONOK ISTVÁN: A Rákóczi család könyvtára. Szeged 1996.

Biblia 5. és 6. részében, amely egy 1677. évi adat szerint a pataki jezsuiták birtokába került, ugyancsak szerepelt a nagyúr idézett feljegyzése. Ez a Biblia 1910-ben még megvolt a sátorlajújhelyi piaristák könyvtárában, azóta azonban elveszett.¹⁰

Rákóczi könyvszeretete mellett a számkivetett morva protestánsok iránti rokonszenv is közrejátszhatott a vásárlásban, aminek nyomát más formában még látni fogjuk. A többségükben fílió nagyságú kötetekért fizetett összeget is meg tudjuk becsülni. Rákóczi György ugyanis egy ilyen, ezer oldalt kevésbé meghaladó kötetet – saját bejegyzése szerint – 1627-ben 12 forint 50 dénárért vásárolt a nagysárosi lelkésztől.¹¹ Ha csak az ismert köteteket vesszük is figyelembe, a Rochotiusnak kifizetett összeg jelentősen meghaladhatta a 100 forintot. Ennek értékét pedig akkor becsülhetjük igazán, ha tudjuk, hogy a nagysárosi lelkésznek kifizetett 12,50 forint két tehén, jobb esetben ugyanannyi ökör ára volt.¹²

Rákóczi rokonszenvének a jele az is, hogy egyáltalán feljegyezte az idézett mondatot a könyvekbe, amely rövid tömörségében is sokatmondóan kifejező. Bizonyos, hogy más csatornákon is érezte jóindulatát az exulánsokkal, akiket hitsorsosainak tartott, és nem csak azokkal, akik birtokain telepedtek le. Az 1591-ben Kutná Horában született, majd Prágában lelkészkedő *Jakub Jakobaeus*, rövid hollandiai emigráció után, 1624-et követően a Felvidékre telepedett át és Eperjesen lett lelképásztor.¹³ Amszterdamban – 1624-ben – kiadta a cseh-morva egyháztörténetről szóló munkáját, amit Illésházy Gáspárnak ajánlott, akinek birtokain szintén telepedtek le menekült atyafiak. Röviddel magyarországi megtelepedése után figyelme Rákóczi György felé fordult, s egy 1627-ben Kassán kiadott alkalmi versgyűjteményét – a Sáros megyében birtokos Kapy Sándor társaságában – neki ajánlotta. Nem lehet véletlen, hogy Rákóczit az *evangéliumi egyház világosságának és támaszának* nevezi költeményeiben, úgy szól róla, mint a *fény és béke fejedelméről, aki elűzi a sötétséget*. Amikor pedig Sárospatak urát erdélyi fejedelemmé választották, dicsőítő verset írt hozzá, s Kassán ki nyomtatta, aminek csaknem súlyos következményei lettek.¹⁴ A nyomtatvány ugyanis a Rákóczi fejedelemségét a végletekig elutasító Esterházy Miklós nádor kezébe került, aki szigorú vizsgálatot rendelt el. Ráadásul a vizsgálati jegyzőkönyvben „carmen congratulatorium”-nak nevezett versnek erős Habsburg-ellenes éle lehetett, hiszen egy kassai tisztviselő éppen azért küldte el a palatinusnak, mert „*az mi kegyelmes urunk koronás királyunk ellen valóknak lenni*” ta-

¹⁰ MONOK ISTVÁN: A Rákóczi család könyvtárai 1588-1660. Szeged 1996. 170. (665. tétel).

¹¹ Sárospataki Nagykönyvtár ZZ 840.

¹² A példát saját kutatásaimból hozom, amikor az alsóvadásziak (Abaúj vm.) 1641. évi vallomásából idézek: „Vágó ökröt is annak előtte vettenek török uroknak esztendőnként néha 6 forinton, néha pedig heten...” Vö.: KOPONAY JÁNOS: Abaújvármegye monographiája II. Kassa 1878. 387-388.

¹³ SZIKLAY LÁSZLÓ: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. 107-108. Vö.: RMNY III. 430. (1389. tétel.)

¹⁴ IFJ. KEMÉNY LAJOS: Adalékok a kassai könyvsajtó történetéhez. = *Magyar Könyvszemle* 1901. 65-67. Vö.: RMNY II. 489. (1472. tétel.)

lálta a tartalmát. Így láthatta ezt Esterházy is, mert a kassaiak azt olvasták ki leveléből, hogy „parancsolja igen serio ő nagysága, hogy annak az carmennek authorát kikeresvén, ha itt vagyon mind az typographussal megfogjuk, és őfelsége rendeletéig¹⁵ arestumban tartuk”.

De nem csak Jakobaeus üdvözölte lelkesen Rákóczi György fejedelemségét. Martin Galli is köszöntötte, aki Jakobaeus szülővárosában, a híres huszita központban Kutná Horában volt 1620 előtt a protestáns iskola vezetője, s valószínűleg Bethlen Gábor támogatását élvezve telepedett le Erdélyben a fehérhegyi csatát követő évek valamelyikében. Az új fejedelmet üdvözlő verseit Kolozsvárott nyomtatták ki 1630-ban. Költeményében Rákóczi támogatását kéri ön maga és a számkivetettségben nyomorgó hitsorsosai számára.¹⁶

Közismert, hogy Drabik Miklós jóslatai nyomán a cseh-morva atyafiak igen nagy reményeket fűztek a Rákóczi-házhoz. Drabik ez irányú jóvendöléseivel azonban csak a negyvenes évek második felében kezdtek terjedni. A cseh-morva száműzöttek felfokozott váradalmi a század húszas éveiben egy Kotter nevű sziléziai jós látomásai következtében előbb Pfalzi Frigyesre irányultak. Majd pedig Ponitovszka Krisztina Jelenések könyvének olvasása közben nyert elragadtatásai során Gusztáv Adolf svéd királyt hirdette meg a cseh-morva atyafiak mentőangyalaként.¹⁷ Úgy tűnik tehát, hogy Rákóczi György és a cseh-morvák korai kapcsolata mentes volt ezektől a teológiai kétes háttérű, következményekben pedig sorra kudarcba fulladt chiliasztikus váradalmaktól. Ezek helyett arra a gyakorlati valóságra épült, amelynek fundamentuma Rákóczi pártfogó magatartása volt, már hosszú évekkel fejedelemmé választása előtt.

A cseh-morva protestánsok a Habsburgok ellen többször zászlót bontó Bethlen Gábor környezetében is ott voltak. Papjaik számosan kaptak menedéket vagy támogatást Erdélyben. A nagy fejedelem halálát követően sem szakadt meg ez a folyamat, hiszen Erdély továbbra is hordozta a politikai-katonai szövetség lehetőségét a harmincéves háború császár ellenes tömbje számára. Így a cseh-morva remények is folyamatosan éltek a fejedelemséggel kapcsolatban. Ugyanakkor hangsúlyos volt a protestáns szolidaritás megnyilvánulása is, amit nem győzünk hangsúlyozni. A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében az 1630. esztendőben több tétel bizonyítja a cseh-morvák rendszeres megjelenését a fejedelemségben.¹⁸

Amikor az idősebb Rákóczi György a fejedelmi trónra lépett, korábbi személyes kötelezettségét megőrizte az exulánsok irányában, s ez még tovább erősítette a cseh-erdélyi kapcsolatot. Ennek köszönhető, hogy pataki udvari lelkésze, Tolnai István latin nyelvről lefordította, és 1632-ben kiadta „Az Witebergai Academicianak Az Evangelika Religioert számkivetést szenvedő Csehökhöz és

¹⁵ usque ad resolutionem s. maiestatis

¹⁶ RMNY II. 491-492. (1476. tétel.) Vö.: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967. Fel. szerk.: DEZSÉNYI BÉLA. Bp. 1969. 338-339.

¹⁷ KVACSALA JÁNOS i. m. 431.

¹⁸ HEREPEI JÁNOS i. m. 357.

Morvaiakhoz küldet vigasztalása” című, eredetileg 1625-ben megjelent művet.¹⁹ A cseh nyelvű kiadás csak egy évvel előzte meg a magyart. A könyv protestáns vitáit, melynek tartalma a pápás egyház hamisságait szedi ujjhegyre, óva mindenkit attól, hogy az evangéliumi hittől a bálványozásra visszatérjen, s ugyanakkor vigasztalja a hitükért számkivetetteket. Számunkra a jelen összefüggésben az előljáró beszéd a fontos, mely szolidaritást vállal az üldözöttekkel, immár magyar nyelven is nyíltan hirdetve a testvéri közösséget a császári politika által kiktírásra ítélt cseh-morva protestánsokkal. „Tudásainkra vadnak az ti nyomorgatásokat és szorulásitok. Nem oly vas természetűek vagyunk, hogy azokon meg ne keserednénk: Atyafiak vagyunk, és ugyan azon egy testnek tagjai. Minnek-akéért tirajtatok kesergőkön teljes elmével siránkozunk. Az ti szenvedéseitek tulajdon magunkénak tartván, és mind közönséges mind magán való könyörgéseket azokért az Istenhez minden naponként nyújtván.”²⁰ A könyv kiadását Rákóczi György támogatta, a fordító neki is ajánlotta, s Gyulafehérváron nyomtatták. Teljes egészében a fejedelem környezetében született tehát, s egészen bizonyos, hogy az együttérzést kifejező idézett mondatokkal ő maga is azonosult.

Rákóczi pártfogása hosszú távon érvényesült a diaszpórában élő cseh-morva testvérek közösségeinek megmaradásában. Alább látni fogjuk, hogy birtokain jelentős kedvezményekkel körülbástyázva kaptak letelepedési lehetőséget. Bizonyos szempontból ennél fontosabb volt – hiszen a birtokain letelepedettek túlára is hatott –, hogy lelkeszeik, tanítóik képzésének támogatásával közösségeik szellemi-lelki bázisának utánpótlását biztosította. Sajnos, erről teljes képet nem tudunk nyújtani, még megközelítőleg sem, mert a gyulafehérvári, váradi és pataki iskola tanulóira vonatkozó iratok jelentős része elpusztult. Más forrásból azonban a cseh-morva diákok rendszeres jelenléte ezekben az iskolákban igazolható. Így 1631-, 1636-, 1641- és 1644-ből bukkannak elő szórványos adatok, például így: „Urunk ő Nagysága parancsolatjából az Cseh Deákokat Wenczeslaus Patagoczki, Daniel Galdi, Wratislaus Olerius, Johannes Steinklőy, Petrus Omany, Joannes Czivakoczky nevűeket nyolc ökrű szekeren vitte penig Hunyadig” a kolozsvári sáfárpolgár által kijelölt szekeres gazda. Vagy 1641-ben Gyulafehérváron az akadémiái disputában az egyik vitatételt Samuel Decanus Bohemus védte.²¹

Cseh-morva menekült csoportok folyamatosan érkeztek a XVII. század első felében a fejedelem magyarországi birtokaira. A Lednicéhez tartozó Vág-menti Puhó mezővárosba 1642-ben települt néhány posztó készítő iparos család, akik számára Rákóczi György előnyös letelepedési engedélyt adott.²² Rákóczi adományleveléből sugárzik a hitsorsosai iránt táplált együttérzés. A bevezetőben olvashatjuk, hogy addig lakhatnak Puhón, amíg sóvárogva várt reményük és boldogságuk, hogy édes hazájukba visszatérhetnek, beteljesedik. S az is termé-

¹⁹ EMNY II. 533-534. (1534. tétel.)

²⁰ Elől Járó Beszed 2. A sárospataki Nagykönyvtárban D 464 a b jelzetű kötet.

²¹ HEREPEI JÁNOS i. m. 540-541.

²² Az Országos Levéltárból Csáji Pál másolata a sárospataki Nagykönyvtár Kézirattárában: Kt. 4346.

szetes, hogy az első pont a menekültek vallásszabadságának biztosításáról szól: „Evangéliumi hitüket, amint azt Isten Igéjéből merítették és tanulták, a Magyar Királyság szabadsága szerint, oltalmunk és védelmünk alatt szabadon, akadály nélkül gyakorolhatják és vallhatják.” Az új betelepülők robotmentességet kaptak a fejedelemtől. Annak is van nyoma, hogy a puhói exulánsok nyomdát működtettek, azaz szellemi központ kiépítésére is volt erejük.²³

A cseh-morva atyafiak váradalma, hogy visszatérhetnek édes hazájukba, csak 1781, a Türelmi Rendelet kiadása után válhatott valóra. Másfél század alatt sokan megőrizték közöttük nemzeti-vallási azonosságtudatukat és nyelvüket. Zárt közösségben éltek, egészen Miskolcig és környékéig, a Tiszáninnyi Református Egyházkerület területére lehúzódtak egyes csoportjaik.²⁴ A Türelmi Rendelet után ezért ennek a Kerületnek irányításával a patoki és debreceni diákok lettek a cseh protestáns egyház újjáépítői, mely nagy munkába a Tiszáninnyi cseh-morva közösségek is tevékenyen bekapcsolódtak. S hogy ez több nemzedéknyi idő után így megvalósulhatott, annak alapjait jelentős részben a bibliás fejedelem pártfogó tevékenysége rakta le.

²³ SZIMONIDESZ LAJOS: A puhói nyomda. = MKsz, 1942. 183-189.

²⁴ CZEGLE IMRE i. m. 3-8.

KOVÁTS DÁNIEL

I. Rákóczi György alakja a szépirodalomban

1928-ban Kolozsvárott jelent meg Szentimrei Jenő (1891-1959) verses magyar krónikája, amelyben ezt olvashatjuk *Őreg Rákóczi Györgyről*:²⁵

*Hol vagy híres gazda pénzt sosem prédálól,
Nagy vadász, nagy halász, szemes talponállól,
Hazában gondos kéz, jó renddel országlól,
Kifelé erős kéz, hadban helyt megállól?*

*Mit megkezdett Bethlen, betetőzted szépen.
Pártos nagyurakat tartád kemény féken,
Szemed mindig rajta volt a szegény népen,
Kárát nem vallottad ennek semmiképpen.*

*A tudományokat te is megbecsülted,
Istenednek házáat soha nem kerülted,
Mások hitvallását békével megtűrted,
S ha te gyarapodtál, mindenenk épültek.*

*Ha szükség úgy hozta, állottál fegyverben
Minden népeiddel az elnyomók ellen.
Még királysággal is kínáltak Lengyelben,
Te csak megmaradtál erdélyi helyedben.*

*Török nem szeretett, német nem szeretett,
Ám hiába minden, egyik sem bírt veled,
Így szerzél magadnak félelmes nevet,
Hazádnak nyugalmat, békét, becsületet.*

*Nagy hírre emelted Patak iskoláját,
Ezernyi könyvekkel töltötted tékáját,
Ebben is követted nagy Bethlen példáját,
Megszolgálván bőven nemzedek háláját.*

²⁵ Idézetünk az újabb kiadásból való: SZENTIMREI JENŐ *Verses magyar krónikája*. Kós Károly képeivel. Castrum Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1991. Harmadik kiadás. 80.

Egy erdélyi költő idézi így föl egy erdélyi fejedelem alakját, el kell hát fogadnunk a kép lírai hitelességét. E krónika egyértelműen *nagy fejedelemtént* állítja elének I. Rákóczi Györgyöt, sokan gondolják mégis úgy, hogy a magyar irodalom nem alkotott igazán méltó emlékjelet neki. Pedig az „öreg” fejedelem – aki valójában sohasem volt a szó mai értelmében öreg, de György fiától e jelzővel különböztették meg – nem idegen költőink, írónk számára. Személyisége, történelmi helyzete magyarázza, hogy elődje, Bethlen Gábor irodalmi ábrázolásához képest erőtlenebb az ő portréja az írói alkotásokban.

Az alkalom és az idő csupán vázlatos és válogató áttekintést tesz lehetővé, mégis megpróbálom érzékeltetni, miképp látják, láttatják I. Rákóczi Györgyöt a szépirodalomban.²⁶ Előbb azonban pillantsunk végig az alábbi *kronológián*,²⁷ amely pusztá tényekkel idézi meg a fejedelem korát, uralkodásának belső és külső körülményeit:

1629. november 15-én Gyulafehérvárott meghal Bethlen Gábor.

1630. december 1-jén a Porta ajánlására az erdélyi rendek Rákóczi Györgyöt választják fejedelemmé; s dec. 21-én Rákóczi szövetséget ajánl a szász választófejedelemnek, a svéd királynak.

1631. április 3-án Kassán egyezség jön létre Rákóczi és II. Ferdinánd között; a császár hallgatlagosan elismeri Rákóczi fejedelemségét; Rákóczi kötelezi magát a hajdúk leszerelésére, királyi őrséget fogad Ónod várába. Július elején a felvidéki parasztvármegyék fölkelnek a királyi katonaság garázdálkodása ellen. Augusztus 17-én a parasztfelkelők megállapodnak a katonai hatósággal, de szeptemberben a parasztvármegyék ismét fegyverkeznek, október elején pedig Császár Péter lesz a parasztfelkelés vezére. (1632. március 4-én kivégzik.)

1633: Nagyszeben tűzvész áldozata lesz.

1634. szeptember 5-én Nördlingennél a császári csapatok győzelmet aratnak a protestáns szövetségesek fölött.

1635. május 13-án a gyulafehérvári országgyűlés karácsonyig szab határidőt a szombatosok áttérésére.

1636. október 6-án Rákóczi Szalontánál legyőzi Bethlen István trónkövetelőt.

1637. február 15-én, II. Ferdinánd halálát követően, trónra lép III. Ferdinánd. Március 19-én meghal Pázmány, aki ugyan az ellenreformáció vezéralakja, mégis tisztelettel tekint I. Rákóczi György törekvéseire. Július 7-én megkezdődnek a szombatosok elleni perek.

1640–1656: Olasz mesterek közreműködésével bővítik és díszítik a pataki várat.

1642. február 19-én II. Rákóczi Györgyöt fejedelem-utódnak választják.

1643. április 25-én megtörténik a svédekkel való szövetségi szerződés megerősítése.

1644. február 2-án 15 ezer főnyi erdélyi seregével a fejedelem Gyulafehérvárról megindul III. Ferdinánd ellen. Február 17-én Rákóczi a nemzeti királyság helyreállítására hívja fel a magyarországi vármegyéket, mire válaszul 23-án III. Ferdinánd körlevelében utasítja vissza Rákóczi vádjait. Április elején Rákóczi a Vág völgyéig hatol; egyik seregét azonban Galgócánál megverik. Április végén Esterházy Miklós nádor visszafoglalja Lévát, Füleket és Szendrőt. Május 25-én Esterházy a király hűségére való visszatérésre szólítja fel a vármegyéket. Augusztus 5-én Széchy Mária Murány várát Wesselényi Ferenc kezére adja. Október 25-től öt hónapon át tartó béketárgyalások folynak Nagyszombatban, eredménytelenül.

²⁶ Előadásomnak ebben az írott változatában – az elhangzottakhoz képest – bővíthetem példatáramat. Köszönöm a szerkesztőnek, Ködböcz Józsefnek ezt a lehetőséget.

²⁷ Forrásunk: GLATZ FERENC: A magyarok krónikája. Bp. 1996. 256-263.

1646. január 29-én Habsburg-ellenes szövetségről tárgyalnak Zborón XIV. Lajos követével. Február elején a bártfai gyűlés a béke föltételének a templomok szabad használatát tűzi ki. Május 28-án Nagyszombat az erdélyi hadak kezére kerül. Július 18-án Rákóczi Zsigmond serege Brünn alatt egyesül a svéd hadakkal. December 16-án a linzi béke kimondja a szabad vallásgyakorlatot.

1646-47: A pozsonyi országgyűlés törvénybe iktatja a linzi békét.

1647 nyarán Rákóczi diplomáciai tárgyalásokat folytat a Német Birodalommal, valamint Svédországgal kisebbik fia, Zsigmond lengyel királysága érdekében. Október 11-én Gyulafehérvárott 54 éves korában meghal Rákóczi. Utóda fia, II. Rákóczi György.

1648. október 23-án a vesztfáliai béke lezárja a 30 éves háborút.

Az Irói érdeklődést felkeltő motívumokban gazdag ez az időszak. Jeles történelmi személyiségek élnek (Pázmány, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Bisterfeld és sokan mások), hadi események adnak alkalmat hadvezérek tündöklésére, szellemi és vallási mozgalmak hódítanak, a három részre szakadt ország bonyolult viszonyai sajátos helyzeteket teremtenek.

Rákóczi György életét és korát először a kortárs történétíró, Szalárdi János (1601-1666) mutatta be *Siralmas magyar krónikájában* (1662). A szerző eredeti kútfők alapján, önálló feldolgozásban tárgyal egy nagyobb korszakot. Művét 1853-ban adta ki Kemény Zsigmond.²⁸ Érdemes idézni belőle néhány részletet, s ezzel jellemezni a fejedelmet, a kor egy-két jelenségét a szemtanú hiteles tükreben.

A szombatosok vallási csoportja jelenti az egyik kihívást a protestáns erdélyi fejedelemnek. A IV. könyv 1. részében Szalárdi így ír a fejleményekről:²⁹

A „...haza belső zűrzavara lecsendesedvén, a fejedelem szokott szorgalmatos-sága szerint ismét az építések s oeconomia, terminusok, törvények kiszolgáltatásában való dolgaihoz lát vala. A director azért az országban mindenütt a szombatosokat (kiknek Kolozsvárott és a Székelységen vala fundamentumok) inquisitio által kikeres-tetvén őket, hogy ez ilyen nótát illető pörök csak országgyűlési alatt szoktak volna ítéltetni, ad diem 3. Julii 1638. Ds városában csak ugyane dolognak igazítására gyűlést hirdetett vala, ahová a szombatosok egynéhányszázan, ha nem ezren, azon di-rector által evocáltattak...”

Medgyesi Pál 1638 őszén Váradon sokakat megkeresztelt közülük.³⁰ A feje-delem környezetéről is kapunk tudósítást a IV. könyv 4. részében, s meg tudjuk, hogy Bethlen Gáborhoz hasonlóan támogatta ő is a tudós teológusokat.³¹

²⁸ Az általam olvasott szöveg 1980-ban jelent meg a Magyar Helikon Bibliotheca Historica c. sorozatában, SZAKÁLY FERENC gondozásában. Ezt idézem.

²⁹ SZALÁRDI I. m. 192.

³⁰ U. o. 193. Medgyesi Pál (1604-1663) I. Rákóczi György, majd a fejedelem halála után Lorántffy Zsuzsanna udvari papja, haláláig pataki lelkész. A puritanizmus nagy hatású terjesztője; a presbitériumok meghonosítása, az egyházigazgatás és az istentiszteletek meg-reformálása fűződik nevéhez.

³¹ U. o. 203. E protestáns professzorokat Bethlen hívta meg Gyulafehérvárra. Johannes Henricus *Alstedt* (1588-1683) németalföldi teológus, 1629-től professzor Gyulafehérváron; Johannes Henricus *Bisterfeld* (1605-1654) nassau-i származású lelkész, gyulafehérvári pro-fesszor, fejedelmi tanácsadó, a mérsékelt puritán irányzat híve; Ludovicus Philippus *Pis-cator* heidelbergi teológus, 1648-ig gyulafehérvári professzor, tankönyvszerző.

„Méltóságos nagy jó híre-neve azért már a Rákóczi háznak az egész kereszténységben mindenfelé kiterjedt vala, mind nagy tehetős, értékes állapotjárul, szép fejedelemségéről [...]. Azmint akármely tudós és értelmes becsületes emberek is mindenkor, úgy a professorok: Alstedius, míg éle, s Bisterfeldius és Piscator nála nagy becsületben tartatván, s azokkal conversálkodván, s sok dolgokban tanácskozáns is, hogy azoknak egész Belgiumban, Angliában s egész kereszténységben nagy híreik-nevők s ismeretségek volna, minden dolgoknak jó előmenetelit s az hazának virágzó nevedekését azok is felette nagyon kiterjesztették vala.”

A IV. könyv, 16. része tudósít I. Rákóczi György haláláról, amely életének 55., házasságának 32. évében következett be. Érdemes idézni a történetíró összefoglaló értékelését a nagy fejedelemről³²

„Ekképpen a nagy irly gonosz fátum a méltóságos tekintetes fejedelmi embert életinek illy korában és boldog szerencsés állapotjának majd szintén legfelsőbb spitzében fosztotta vala meg, midőn senki nagy egészséges voltára nézve nem is remélhetné, életétül. Ki, amint hogy igen mértékletes, józan életű, serény, könnyű jó lóhát ember, úgy felette jó egészséges, sem köszvény, sem kólika nem bántotta vala, hanem az arénára lévén hajlandósága, néha-néha két esztendőben mint egyszer amit volna valamennyire való bántódása, de abból is csakhamar és könnyen subleválódik vala. Testét a lovaglásban, vadászatban felettébb is gyakorolja vala, de a köszvény ellen minden estve lefekvéskor inait, lábait borbélylal, jó meleg ruhákkal egy-egy óráig és tovább is dörgölgetni szokta vala. Azminthogy pedig maga igen józan és mértékletes életet szeretne és követne, úgy másokban is s főképpen szolgálban s annál inkább, kiknek belső hivataljok lévén, előtte gyakran meg kellene jelenni, nagy józan életet kíván vala. Tiszta istenes ember lévén, másokban is olyat szeret és kíván vala. Az isteni tiszteletre rendeltett egyházbéli közönséges órákat is el nem múlta, de azokon kívül is, reggel ágyából felkelvén, s ebéd előtt félórával s vacsora előtt is félórával, estve hálókülsőben való bemenések magánosan is az isteni tiszteletet soha el nem múlta vala. Az bibliait pedig rendszerint minden estve két-két caputokat akárminémű gondos dolgai közben is el nem vesztegli vala. És így az ótestamentum könyveit tizenháromszor, az újtestamentumot pedig harminckétszer többször olvasta vala el. Nagy gerjedező szívvél vala az Isten dicsőségéhez mind belső tudós embereknek taníttatásában, nevelésében, iskolák gyarapításában. A váradi iskolában egy akadémikus mesternek tartására mindjárt fejedelemségének kezdetiben nagy szép fizetést rendelt vala, melly ki is szolgáltatott minden esztendőnként foglalkozás nélkül. Külső akadémiákba pedig soha meg sem szakadtak deáki, kiket nagy költségével taníttatott. Kolozsvárárt a napkelet és dél felől való szegeletben régtől fogva pusztában állott öreg egyházat, Curlandiából is hozatván ahhoz értő kőműveseket, nagy szép vesszős faragott kövekre merőn megboltoztatta, és cseréphéjjazat alá vetetvén, az oldalában levő tornyot is nagy szép hegyesen, szép aranyos gombjával, különb-különb színű, mázú cseréppel héjjaztatván, megépíttette vala. Abban szép három harangokat, mellyek közül a nagyobbik tengelye nélkül hatvan mászárt nyomott, öntetett és felhelyeztetett vala. ... És ugyanazon egyház mellett ugyan a fejedelem fundásából és segítségéből fundamentumából az ott levő iskola is építtetett vala, az óvárban levő iskola és egyház a szász nátióbeli evangélicusoknak hagyatván.”

Építtetett továbbá Tordán, Dés városában, Fogarasban, Szamosújvárbán, Görgény, Déva, Gyalu, Székelyhíd vára körül, Váradon, Gyulafehérvárott. A kegyes, az építő, a művelődést támogató, fontoltan kormányzó fejedelem képe ez.

³² U. o. 292-294.

A történetírói ábrázolás mellett költői műben is szerepel a fejedelem a XVII. században, mégpedig a barokk kor Zrínyi mellett legnagyobb hatású írójának tollán jelenik meg. Gyöngyösi István híres és népszerű műve, a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* (1664) a másik oldalról, a Habsburgok pártján álló főurak szemszögéből mutatja be Rákóczi korának egyik eseményét, Murány várának és úrnőjének meghódítását. A szerző Wesselényi szolgálatában állt, ez magyarázza ábrázolásának értékrendjét.

Az Első rész néhány szakaszát idézem:³³

*Midőn az esztendő ezer számon menne,
S ahhoz hatszáz után negyvenhatot tenne,
Birodalma alól az télnek kikelne,
S virágos tavasztul megújulást venne:*

*Az békeesség (minthogy talám régen nyugszik)
Ímé az Rákóczi Györgytől terhben esik,
S tőle nem reménlett háború születik,
Ferdinándra s reánk hada készíttetik.*

*Lát hamar dolgához: fegyvert köszörültet,
Lobognak az zászlók, sok hadakat gyűjtet,
Minden urat s nemest s szabadost felüllet,
Számos hadaival Tisza felé léptet.*

*Kin felzendül az föld, s pártütések esnek,
Az újság falati édes mézül tetsznek,
Királyához marad hűsége kevesnek,
Rákóczi György mellé szaporán sietnek.*

*Híre után hamar érkezik maga is,
Várják az vármegyék s Kassa várossa is.
Végtevére országunk maradt kis rongya is
Tékozlatic, s lobban sok helyen láng(ja) is.*

*Igaz királyunknak alig volt más híve,
Az egy Wesselényi tökéletes szíve:
Az ki meg nem bomlott, mint cséppel az kive:
Hanem ura mellett nagy terheket víve.*

*Hűsége állandó s igaz királyához:
Van az egész felföld Rákóczi pártjához,
Nincs más, az ki látna királya dolgához,
Az egész terh szálla csak az ő vállához.*

*Mert minden erejét Rákóczi hadának,
Mint Atlas nagy terhét az egek súlyának,
Egyedül tartotta s úgy szolgált urának,
Az még az több hadak Fülekhez jutának.*

³³ GÖNGYÖSI ISTVÁN munkái. Bp. 1905. Magyar Remekírók. *Márssal társalkodó Murányi Vénus*. I. rész. 16-18., 26-27. 43., 53-54., 69., 89., 98. szakasz.

Gyöngyösi Esterházy Miklóst elismerően említi, ő „hazánk fénye”, aki Wesselényit a keleti országrészbe küldi:

*Miként Murány várát megvegyed azoktúl,
Az kik elpártolván koronás uroktúl,
Rákóczi György mellé állottak várostúl,
Melynek nagy jutalmát várjad királyodtúl.*

Bemutatja Murányt és a Szécsi családot. Az özvegyen maradt Mária Erdélyből jön ide, s mint más forrásból tudjuk, ott közel állt a fejedelmi családhoz.

*Az mint meg is indul rakott szekerekkel,
Teljesek az utak sűrű veszélyekkel,
Rémül gyakran szíve új-új félelmekkel.
S irtja akadtt útját pátenis levelekkel,
Kik Rákóczi Györgynek költenek nevével,
S hitelesek lettek rátett pecsétével.*

Illésházi (Mária sógora) „Az fejedelemmel traktál alattomban”, s „Murányt Rákóczinak adja hatalmában”.

*Budaházi neve vár kapitányának,
Melynek István nevet az papok adának:
Ki viseli tisztét porkolábságának,
Erre vette ehhez nevét Boldízsárnak.*

*Illyésházi mellé ezek is állának,
S Rákóczi pártjára királytul hajlának,
S ahoz nagy hűvséget mindaddig tartának,
Okos Máriátul míg nem csalatának.*

Azért is idéztük Gyöngyösi művét, mert Murány várának s szépséges úrnőjének, Szécsi Máriának históriája 1847-ben az akkori három legjelesebb költőnk képzeletét ragadta meg.

Petőfi Sándor így kezdte Szécsi Mária című költői elbeszélését:³⁴

*Zordon, de ragyogó lovagkor! kiégett
Piros éjszaki-fény! újra meggyujtalak,
Képzetem fáklájá újra meggyujt téged,
S lángodnál látszik a tündérkert újlag,
Melynek oly szép fája volt s oly szép virága:
Vitézség cserfája, szerelem rózsája! - -*

*Idősb Rákóczi György kétszáz esztendővel
Ezelőtt elhagyta szép Erdélyországot,
S a hűszabadságért küzdő seregével
Bátran, elszántan a magyar földre vágott;
Gömör bércei közt magas Murány vára
Rá s katonáira nyílt kapukkal vára.*

*Bethlen szép özvegye volt, Szécsi Mária,
Ki megérkezésén ekkép üdvözelte:*

³⁴ PETŐFI SÁNDOR összes költeményei. Bp. 1972. 709-721.

„Üdvözlégy, fejdelem, Erdélynek hős fia,
Lelked rokon s Szécsi Mária lelke.
Ugyanaz úgy köti össze lelkeinket,
Azért kezét fogni mi gátolna minket?

Itt van Ime jobborn, add ide jobbodat,
Bátran szoríthatod, bátran megrázhatod:
Apám s férjem hős volt, hát sikoltásomat
Asszony létemre is hallani nem fogod.
Igy, Rákóczi bátya; most szent a frigy velem,
Barátod barátom s ellened ellenem!”

Tovább ment Rákóczi a frigykötés után,
Serege kis részét hagyván csak ott őrl.

A vers záró szakasza jellemző Petőfire:

Kétszáz esztendővel utóbb, hogy itt jártam,
Híre sem volt többé az egykori zajnak.
Az elhagyott, az elpusztult Murányvárbán
Vadrózsa-bokrok közt halk szellők susogtak.
Letörtem egy rózsát s magammal hoztam őt..
Talán a szép asszony szíve porából nőtt...

Tompa Mihály ugyancsak 1847-ben írta meg a maga Szécsi Máriaját. Bevezetése drámaibb Petőfiénél:³⁵

Rendületlen sziklán álltál, Murány vára!
Mélység s magasság volt körülled a bástya;
És mégis rom levél! rom, mert az átkozott
Eskütörés súlya omladékká nyomott!

Hát a magasságban, a tiszta légbe fent,
Még ott sem volt ember előtt az eskü szent?
Nem! mert ki azt még a menyben is megrontja:
Asszony kezében volt Murány várnak gondja.

Wesselényi a vár békés feladását kéri, de Szécsi Mária ezt elutasítja, vállalja a harcot.

Ekkép felelt a hölgy, és így kellett épen,
Rákóczinak adott szavaihoz híven;
Kinek megesküdt az Isten szent nevére,
Hogy nem adja Murányt ellenség kezére.

Így kellett. Szécsi György a halálos ágyon
Szólt: Nyomdokomat kövesd, jó leányom!
Légy az ügynek híve, s úgy áldva Istentől...
És mindezt Mária fogadta nagy szentül.

A záró versszak:

Alunni ment Murány Szécsi Máriaja,
Alunni mint régen annyi száz utána,

³⁵ TOMPA MIHÁLY összes költeményei. Bp. 1994. II. kötet 206-213.

*Mind aki boldog volt, mind aki szenvedett...
S ömladék lőn a vár a büszke bérc felett!*

A romantika kedvezett az efféle történeteknek; a költő számára nem a köz-történet a fontos, a kor csak keretet ad, az emberi, a szerelmi motívumok kerülnek reflektorfénybe.

Arany János a *Murány ostroma* címet adja elbeszélő költeményének, de hogy itt is Szécsi Mária alakja az ihlető, az már a Vörösmartytól vett mottóból ki-tűnik: „Ó hölgy! Az Isten gyönyörűl Teremte tégedet”. Műve szereplői előtt nem közömbös ugyan a becsület, a hűség erénye, mégsem a politikai szándékok az elsődlegesek. Murány vára nagy kihívás Wesselényi Ferenc számára, semmi-képp nem tűrheti, hogy egy asszony ellenállhasson hadierejének, ugyanakkor azonban megalkuvásra sem képes. Szécsi Mária nemcsak mint páncélt viselő várvédő asszony, hanem mint érzelmes nő is érdekes az írói ábrázolás számára. Wesselényi győzelme megszágyenítő helyzetbe hozza a fejedelmi sereget:³⁶

*Harmadnap a völgyet hadsereg telé be:
Rákóczi zászlai, Illyésházi népe,
Fenn mozsarak zúgtak s tomboló vitézek
Termetes kupákkal leköszöngetének.*

Rákóczi György neve tiszser fordul elő Arany művében. Wesselényi egyik embere azt mondja vezérének: „Ismeri hatalmát a ravasz Rákóczi”; a kémei pe-dig így tesznek Wesselényinek jelentést:

*Rákóczinak – mondák – (amaz első Györgynek),
Erdélyi hadai nagy-sietve jönnek,
Mind erős, edzett nép, vérszomjas fenevad,
Melyet a csatára vak buzgalom ragad.*

Wesselényi kétségbe vonja a fejedelem törekvésének értékét:

*Végre: hát Rákóczi György-e a szabadság,
Hogy hazánkat érte ennyit nyomorgassák...?*

Vagyis Rákóczi György itt az ellentábor szemén, szavain át jelenik meg. Aranynál azonban a fejedelem neve más művekben is előbukkan. 1848 novem-berében *Erdély* című versében a vészterhes jelen mellett a dicső múltra emlé-keztet, amelynek I. Rákóczi György az egyik csillaga:³⁷

*Avagy a történet nincsen-e megrlva,
És nem emlékeznél régi napjaidra?
Elfeledted volna múltad annyi hőstét, –
Míg szerencse pártolt s mén inkább dicsőség?*

*Fájdalom s gyalázat! Igen, elfeledted,
Az idők hulláma összecsap feletted:
A történet elhagy s lapjain tenéked
Nem szentel jövőre egy betű emléket.*

³⁶ ARANY JÁNOS összes költeményei. III. kötet. Bp., 1956. 127-182.

³⁷ ARANY JÁNOS összes költeményei I. kötet, Bp., 1956. 56.

*Bocskai, Rákóczi, Bátori és Bethlen
Nagysága beárnysz törpe lételedben:
Ah, e dönthetetlen sziklá! a multnak
Elhunyo napodtól szegyenben pirulnak!*

1849-ben is szükségét érzi, hogy amikor „csúfja lettünk ősapáink nevének”, a mult legnagyobb példáit biztatásul felsorolja.³⁸

*Hunyadiak, Rákócziak, Bethlenek
Idestova már mesévé lettenek,
Szondi vitéz, Zrínyi Miklós, Szigetvár,
Szájmul szájra itt-amott is alig jár.*

Ennek költő-elődei lantján volt már előzménye, hiszen *Berzsenyi Dániel* „A magyarokhoz” egyik változatában írta, főként a török elleni helytállásra utalva.³⁹

*Nem vert le téged Zápolya öldöklő
Századja s Bethlen vérbe merült kora,
Rákóczi vérengző haragján
S rettenetes tüze közt megálltál.*

A *Toldi szerelme* 1867-ben keletkezett hatodik énekében ugyancsak történelmi példaként – mintegy kilépve Toldi korából – saját korához szólva idézi meg Arany János szülőföldje múltját, amikor a hajdúk kiszálltak, ha a

*Haza, Bethlen, a két Rákóczi kívánta
Táborba, mezőre, hadakozni hősen...*

Megemlíti továbbá, hogy Bethlen István törököt hozott Rákóczi fejére, sőt ezt egy betétdalban is megénekli. Fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a fejedelem győzelmét a hajdúknak köszönhetette.⁴⁰

*Holtig azért őket Rákóczi becsülte,
Bőjtöl, imádsággal ez napot megülte,
Hogy megerősítsék ingadozó székét,
S köthete szultánnal becsületes békét.*

Erdőd környékét járva *Petőfi Sándor*t is a történelmi időkre emlékezteti a vár:

*S ott fönn tanyáztak hajdan a sasok, Ott fönn tanyáztak a Rákócziak.*⁴¹

Ady Endre „A Rákóczi vén harangja” című Debrecenben írt versében fájdalommal gondol vissza az elfeledett hősi korra.⁴²

*A Rákóczi vén harangja,
Ha megkondul,
Panaszosan sír a hangja
Meg nem értett fájdalomtul.*

³⁸ *Van-e olyan...* c. versében. I. m. 67.

³⁹ BERZSENYI DÁNIEL összes versei. Bp., 1986. 189.

⁴⁰ *Arany* I. m. 345., 352.

⁴¹ PETŐFI SÁNDOR összes költeményei, Bp., 1972. 1080. - 1848. nov. 30-án írta „Elpusztuló kert ott a vár alatt...” kezdetű versét.

⁴² ADY ENDRE összes versei. Bp., 1977. 732-733.

...
Még a magyar dicsőségnek
Látta fényét,
Visszaverte egy hatalmas
Szabad népnek szílvérését...

...Síró hangon szól Rákóczi
Vén harangja,
Jaj, de kevés szívet talál,
Ki panaszát visszaadja.

Költészetünk tanúsága szerint tehát a magyar történelmi hagyomány szer-
ves és elismert alakja öreg Rákóczi György.

A magyar prózairodalom sem feledkezett meg róla. *Kemény Zsigmond* talán legkitűnőbb regényét írta meg az ő koráról. A *Rajongók* 1857-58-ben keletkezett, s szerzője közvetlenül támaszkodhatott Szalárdi művére. A cselekmény a harmincéves háború idején játszódik, kezdőpontja Gyulafehérvárhoz, 1638 decem-
beréhez fűződik. Így vezet be a korbá Kemény:

„Bocskaytól kezdve I. Rákóczi Györgyig, kinek fővárosába: Gyulafehérvárra ve-
zetem olvasóimat, már három oly egyén országolt Erdélyben, kiket a magyar korona
alatt élő evangélikusok szellemi fejőknek tekintettek, s kettő közülök idegen hatalmak
által biztosítá, s a magyar országrendekkel törvénykönyvbe iktattatá az új tan szabad
gyakorlatát s jogait meghatározó békekötéseket.

A harmadik, tudniillik Rákóczi György, még eddigelé csak izgatott a felső megyé-
ken.

Reményekkel táplálá a szenvedett sérelmek miatt panaszkodó hitsorsosait.

Ha szerét teheté, egyenlenséget szított a katolikus főurak sorában.

Segélylél kecsgetté a csüggedező protestánsokat, kitartásra s jogkövetésre inté
az erélyeseket.

Körülmények szerint volt félénk és vakmerő, de a német ügyek folyamáról ponto-
san lévén értesítve, a vallássérelmi vitákért csak addig haladt előre, honnan könnyen
vissza lehet lépni, s ahol míg biztat és követel, nincs erkölcsileg lekötölezve a kardot
kivonni, nincs kényszerülve hangzatos ígéreteit ágyúdörejjelel támogatni.”⁴³

II. Ferdinánd halála után azonban új helyzet állt elő, s az erdélyi fejedelem
udvarában két párt, két nézet formálódott:

„A hadpárt bizonyosnak hitte a rég áhított vallásháború kiűtését. S a békepárt is,
melyhez az erdélyi, akkor még csekély számú katolikus urakon kívül néhány tekinté-
lyes protestáns egyén is tartozott, alig mert többé kételkedni, hogy a kocka el van vet-
ve; s bár az első megdöbbenés után gátílólag kezdett működni, szertelen ingerültsé-
gével árulá el kétségbeesését.”

Dajka János püspök, aki befolyással bírt Rákóczi kedélyére, a harc híve volt.
Kassai István ítélőmester (a cím nélküli kancellár), továbbá néhány nagyúr (Hal-
ler Péter, Mikó Ferenc) a béke mellett állt.

⁴³ KEMÉNY ZSIGMOND: *Rajongók*. Magyar Klasszikusok, Bp., 1958. 64-65.

„Látszik, hogy Rákóczi nagy dolgokon járta az esztét.

Kardot köszörülni, megnyergelni a hadimént, a fejedelem személyes vezénylete alatt a vén Kornis Zsigmondot és a fiatal Kemény Jánost két tekintélyes hadtest élére állítani, a hit és lelkiismeret szabadságának zászlóit lobogtatva Tokajtól Nagyszombatig nyomulni, mindenütt a békétlen elemeket a seregbe olvasztván, legalább hatvan-ezer emberrel a megostromlott Nagyszombattól Morvába vagy Sziléziába rontani, hogy Baner svéd tábornokkal közös haditerv szerint lehessen III. Ferdinándot eldöntő csatára kényszeríteni: e merész tervet a hadpárt főnökei már Rákóczi szájába adták s különböző cifra változatokkal kicicimázva terjesztették szét.”⁴⁴

Keménynek Rákócziról alkotott képét néhány idézettel szemléltethetjük:

„Más fejedelem aligha bérbe adta volna kalmároknak palotája egy részét; de Rákóczi György szenvedélyes üzér és pénzszerző.”⁴⁵

„Rákóczi György öngnagsága szabad vitakozást enged, szokása szerint, visszatartoztatva saját véleményét.”⁴⁶

[A tanácskozást a fejedelem így zárta be:] „Rákóczi György öfensége pedig komoly arckifejezéssel mondá: – Kegyelmeteknek, hű országnagyjaim, meghallgattuk a magyarországi evangélikusok ügyében nézeteiket, s ha a körülmények javasolják, konstantinápolyi követünkhöz utasításokat fogunk küldeni, s ha szükséges lesz, a hadra készülésre is kiterjesztjük figyelmünket.”⁴⁷

„...Rákóczi szerette volna a választást még éltében fia számára végrehajtani, de mint tapasztalt férfiú ismerte alattvalói idegenkedését az alkotmány formáinak minden változtatása iránt.”⁴⁸

„Legyen bár úgy; nem örömet tűrök udvaromban szombatost. Rossz példa volna, mely keserű gyümölcsöket teremhet. Fölbátorítaná a rajongókat, s félelemmel töltené be az igazhitűek szílvét. A törvény hűtlenségi vád alá veti a szombatosok pártfogóit is...” [– mondja a fejedelem. Később pedig:] „...úgy hiszem magam is, hogy a szigorú törvény fölélesztésével már elértük célunkat, mely a magyar király ellen indítandó háborúnak időelőtti sürgetését akarta háttérbe szorítani. Hagyjuk a kábákat [szombatosokat] négy fal közt az új Jeruzsálemről ábrándozni. Csak ne izgassanak, ne követeljenek, ne adjanak rendetlenségre, megbotránkozásra alkalmat.”⁴⁹

„S Rákóczi különösen kedvelte az egyházi szertartásokat egész szélességökben. Nem engedett volna el belőlök semmit, s takarékosága mellett is ily alkalmakkor nagy áldozatokra volt kész, sőt még a fitogtatási vágyat sem győzhette le egészen. Most a menyegzői ünnepélyt [György úrfiét] több mint fejedelmi pompa által akarta emlékeztetessé tenni.”⁵⁰

Rákóczi jegyajándékot ad fiának és menyének, egyben igazságot tesz a regény több szereplőjének sorsában. Majd emelt hangon mondja:

„Bíztató előjelnek veszem, hogy családom örömnapja hajnalán érkezett hozzám azon fontos tudósítás Sztambulból, melyben védurunk, a szultán lemondott a magyarországi evangélikus rendek sérelmeinek orvoslásáért indítandó hadviselet ellenzésé-

⁴⁴ l. m. 66.

⁴⁵ l. m. 79.

⁴⁶ l. m. 92.

⁴⁷ l. m. 97.

⁴⁸ l. m. 374.

⁴⁹ l. m. 410-411.

⁵⁰ l. m. 473.

ről. Segédét nem ajánlja ugyan fel, de jó kívánságával kíséri vállalatunkat. S nekünk egyébre szükségünk sem volt. A hit és lelkiismeret szabadságának zászlóját ezennel kezembe ragadom tehát. Keljen fel az ország, üljetek mindnyájan lóra. Hat hét múlva ötvenezred magunkkal leszünk Morva és Szilézia határánál!⁵¹

Tehát győzött a háborús párt, Dajka püspök, s veszített Kassai. A fejedelem két fiát így elevenlíti meg Kemény:

„Az első emelet egyik ablakából az utcára letekint Zsigmond úrfi, őfensége kisebbik fia, a leendő tudós, s tüstént 'püspök bácsihoz' küldi komornyikját és tudakoltatja, hogy mikor lesz üres ideje, mert új értekezést, melyet most fejezett be, akarna neki fölolvadni.”⁵²

„Az udvaron György úrfi, a fejedelem idősebb fia, vezetteté a temesi és szendrői basától ajándékba kapott arabjait, s a püspök bácsinak figyelemmel kellett végighallgatni az írott képnél delibb állatok minden szép tulajdonait.”⁵³

Lőrántffy Zsuzsannát pedig így jellemzi:

„Erdély és a magyarországi részek nagyasszonya élete virágjában volt, a harminc évet nem sokkal haladván túl. Vonalai inkább jellemzetesek mint finomak, s egészséges kinézésű arcán bizonyos parancsoló kifejezés, bizonyos áhítatos szigor mérséklé a jókedvet, az élettelt és a szertelen tevékenységi vágyat, mely más előzmények mellett és más életviszonyok közt, mindent magához sodró végletig fejlődhetett volna ki.” – „...Rákócziné a közelebbi időkben annyira óvatoskodott oly dolgokba vegyülni, melyek szorosan nem tartoztak köréhez, hogy a püspök minden közbenjárása hasztalan lett volna, ha az erkölcsiség kényes pontja nem forog fönn.” – „Rákócziné, bár a hit kérdéseiben férjénél szigorúbb volt, a szombatások tévelyeit nem üldözte. Udvarában több oly cselédre lehetett találni, kiket rosszakaróik e rajongókhoz szítással vádoltak.” – „Azt pedig bizonyosan tudom, hogy nem szűnném meg fönségednek esdekelní, sőt mint fejedelmem előtt térdre is borulnék és összefogott kezekkel könyörögnék kegyelemért, ha értésemre esnék, hogy Erdélyországban valaki a vallásáért ítéltetett halálra” – mondja Zsuzsanna férjének, a fejedelemnek.⁵⁴

Kemény Zsigmond ugyan a történeti helyzetbe illesztve ábrázolja a fejedelmet, mégis igazat adhatunk Nagy Miklósnak: „I. Rákóczi Györgyöt talán a kelle-ténél több fenntartással rajzolja, s mindvégig kidomborítja az Erdély sorsát meghatározó bonyolult nemzetközi összefüggéseket.”⁵⁵

A magyar realista próza XX. századi nagy alkotója, Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájában fest tablót az I. Rákóczi György uralkodását közvetlenül megelőző időkről, mégpedig az 1933-34-ben keletkezett harmadik kötet, „A nap árnyéka” lapjain. Olyan főúrként jelenik meg a későbbi fejedelem, akivel a hatalomnak mindig számolnia kell. Jól mutatja ezt az a jelenet, amikor Bethlen Gábor a küldöttségbe induló Zólyomi Dávidot tanítja:

⁵¹ I. m. 489.

⁵² I. m. 295.

⁵³ I. m. 295.

⁵⁴ I. m. 302., 304., 309., 411.

⁵⁵ I. m. Bevezető, 42.

„– Fiam, Dávid, ennél nagyobbbat még soha rád nem bíztam... Értsd meg a szót, most ebben a nyomban indulsz. [...] Itt van három levél. És itt van a te Instrukciód... Lóhalálában kell menj... Három úrhoz... Patakra mégy Rákóczy György uramhoz... Murányba Széchy György uramhoz és Bittsére Thurzó Imre úr örméltóságához... [...] Itt van feletünk az idő, hogy meg kell indulnunk... Most július vége, ha Isten ő szent fel-sége is úgy akarja, mához egy hónapra kimegyünk az országból, és meg sem állunk a Bocskai úr útján, Bécsig... Rákóczy úr, Széchy és Thurzó urak erős hitlevelekkel hív-tak be bennünket... Hat nap alatt Patakban leszél... más négy nap alatt Murányban, és további egy hét alatt Bittsén a Thurzó várban...⁵⁶

Rákóczi György birtokának egyik központját így mutatja be Móricz, amikor Okolicsányi szénéz a toronyból:

„A sárospataki várnak égy egyforma, kalitka alakú tornya szénézett a tágas vi-déken. [...] A vár egyik tornya északra nézett, s látta a Sátorhegyet, ahol Árpád meg-pihent, s ahonnan körülvizsgálta az új hazát... Másik tornya délnek nézett s elgondol-kodott a tokaji hegyen... [...] A harmadik torony napnyugatra figyelt, Boldogkőváralja felé, s a csúcson túl akart látni Murányba, ahol Széchy György uralkodik, mint egy rabló várúr, bátor illet mondaní egy ily főúrról nem illő, mert a megigazított hitnek fő-istájpja. A negyedik torony semmi mást nem csinál, csak lepillant a Bodrog vizébe, s magát nézi nagy gyönyörűséggel. [...] Ebből a toronyból legalább semmi mást nem látni, csak a szépséges Bodrogtózt, ahol a szekerek éppen most hordják befelé a gazdag keresztet, a rozspetrencéket, s a serény patájú lovacskák amott nyomtatják a kalászt s az arany szemű életet. [...] Szemben néhány pórház, Kispaták, a vízparton apró gyerekecskék tocsogtak a sebes habú, sodrokkal teli folyóban, pucéron, mint a halak. Vajon ha feltámadnak a hadak, hány marad bennük életben?...⁵⁷

Rákóczi így jelenik meg e műben:

„Rákóczi György komoran jött s összeszorított ajakkal a vékony és tuskés bajusz alatt.

Vékony száru csizmát viselt, bécsi divat szerint, s nem öblös bő száru, ahogy még Erdélyben szokás. Így elég magas, szikár embert mutatott. Keskeny homloka s egyenes római orra volt, s a szája felett sertés, kevés bajusz. Huszonhat éves ember-hez képest nagyon morózus – gondolta Okolicsányi.⁵⁸

Móricz is olyannak mutatja Rákóczi Györgyöt, aki az anyagi áldozatvállalást alaposan meggondolja. Ugyanakkor reálisan érzékelteti azt is, mennyire más a királyi országrész peremén élő földesurak helyzete, mint az erdélyieké, hiszen közvetlen fenyegetettségben élnek. Ezt mondhatja Sárospatak urával:

„Mert könnyű parancsot kiadni, s mink nem is vonakodunk semmi fáradtságtól és veszélytől, s életünket is örömet áldozzuk a reliigióért – mondta –, de a pataki lá-dákban nem lehet könyékig vájkálni, s az aranyakat csak úgy marokkal szedni... Ti-zenkétezer aranyat honnan vegyünk, uram, ily hamarsággal?

Zólyomi tréfára akarta fordítani, mint fiatalember. Kicsit hetykén mondta:

– Bizony mink Erdélyül úgy tanultuk, hogy a pataki ládák nagyon bővek. Zsig-mond, fejdelem urunk is csak oda gyótt.

⁵⁶ MÓRICZ ZSIGMOND: Erdély. Bp., 1977. 982.

⁵⁷ I. m. 1077.

⁵⁸ I. m. 1085.

– Hazudság – rikácsolta a várúr, s beleveresedett fakó arca. – Ez gyalázat, hogy tik, uram, Erdélyben ily híreket terjesztettek felőlünk... [...] itt vagyunk a pápisták marékában. Elhagyatva, mint a juhok...⁵⁹

Széchy György, Murány várában így vélekedik Rákóczi Györgyről:

– Rákóczy, a gyermek?... Hetvenkedik s semmit se tesz?... Nem ismeritek tik még a Rákóczyt, az kétszer őszi meg a lencsét, uram, hogy kárba ne menjen...

Nagyot fúj, mint egy bika vagy vadkan.

– De ha Gyuró uram hater ezer embert állít a pataki kincsekből, mit égett neki a fejedelem, hogy belenyúl a ládába?... [...] Ungvárt, Homonnát, Zemplint?...⁶⁰

Okolicsányi szavai némi magyarázatot adnak arra, mennyivel nehezebb a katonai ellenállás mellett dönteni a Felvidéken, mint Erdélyben:

– Úgy értsd meg, öcsém, hogy itt a legnagyobb úr is, ha annyi földje s birtoka van is, ami egy egész fejedelemséggel felér, éjszaka nem tud elaludni, és édes álmából felserken, ha eszébe jut, hogy a fiskális direktor valami csejt készíti ellene... Ha itt valakit felfelentenek, hogy huszonnégy katonát tart, már az rebellisnek számít, és mint konspirátortól elvehetik minden birtokát... Pedig arra kell neki a huszonnégy zsoldos katona, mert a török erre csavarog, és félti az életét...⁶¹

„Igen, [gondolja Okolicsányi] ha ezek kibontják a zászlót, akkor az egész felső-ország vele megy.” „...ezek, ha egyszer kimondják az igent, akkor kötve vannak, mert odafel Bécsben nagyon lesik s figyelik, hogy a huszonnégy éves fiatal Thurzó Imre mit csinál... Jaj nekik, ha kilépnek a harc mezejére, s jaj nekik, ha nem lépnek ki, akkor is.”⁶²

Bethlen feleségével, Zsuzsánnával latolgatja, kikre számíthat.

„Rákóczy uram még nagyon fiatal, huszonhat éves... Nincs semmi tapasztalata, s különben is hamari és kapzsi... de jó vallásbeli ember, és a felesége is lelkes hitű...”⁶³

– Mire én Debrecenbe érek, Rákóczy uramnak Kassa kapuja előtt kell állania, és Kassa vivátozva fogadja...⁶⁴

„Nem akarunk Magyarországból Erdélyt csinálni... és építeni... Mint csak a religiónak kisdied szolgálai vagyunk, és nekünk sem ingünk, sem gallérunk a német császár, nekünk a nyakunkba nem köpik... de őneki egykettőre... mihent a csehekkel megbékél, vagy meggyőzi őket, itt van uraimékon, s ezt ők igen-igen jól tudják... [...] Azt hiszed, egy Zrínyi, egy Illésházy, egy Széchy, egy Thurzó meg még egy Thurzó meg annyian meg a Rákóczy György... ha nem éreznék a kötelet a nyakukon, összesűgtak volna Pozsonyban, és ilyen veszélyes írást írnak alá, pecsételnek s elküldik?... Nagy időkben nagyok a lelkek [...]”⁶⁵

Tudjuk, hogy Möríc az tervezte: egy negyedik kötet tetrológiává bővíti Erdélyről szóló történelmi regényfolyamát. Abban minden bizonnyal központi szerep jutott volna I. Rákóczi Györgynek. Irodalmunk kárára ez a mű nem szü-

⁵⁹ I. m. 1086.

⁶⁰ I. m. 1101.

⁶¹ I. m. 1125.

⁶² I. m. 1142-1143.

⁶³ I. m. 1147.

⁶⁴ I. m. 1151.

⁶⁵ I. m. 1155.

letett meg. Móricz egyéb írásából következtethetünk a korról és személyiségeiről kialakított véleményére. Ezek egyértelműen igazolják, hogy mindenek fölött Bethlen Gábor politikáját és életművét tekintette példának. Ilyen nyilatkozatokat tett: „A Nagy Fejedelemből utasítok íme mindenkit, aki a magyarság sorsán tűnődik s életét akarja. Munkára!”⁶⁶ A fejedelem halálának 300. évfordulója alkalmából vallott a maga Bethlenhez vezető útjáról.⁶⁷ Az készítette elismerésre, hogy a fejedelem 34 éves korában tönkre tett országot vett át, hat év alatt felépítette, utána tíz éven át háborúzott.⁶⁸ Építő fejedelemnek tartotta,⁶⁹ akinek műve más megítélés alá esik, mint utódaié. A folytatásról is van nyilatkozata:

A fejedelmi hatalmat Brandenburgi Katalinra hagyta, s halála után „a régi zavarok kezdődtek újra, s Erdély legnagyobb szerencséje, hogy ezeknek a zavaroknak az a Rákóczi György vetett véget, aki a Bethlen hódító rohamát tíz év előtti csatavesztésével megállította, de most kiderült, hogy mégis ő volt a nagy fejedelemnek legjobb tanítványa, s ő mentette át az óvatos támadás rendszerét a jövőre, s míg élt, húsz évig, Erdély nem oly lendülettel ugyan, de nyugalmas békében élhetett a Bethlen szellemiségének morzsáiból.”⁷⁰

Joggal gondolhatjuk, hogy a történelmi regényfolyam folytatásában ebben a szellemben ábrázolta volna I. Rákóczi György alakját.

Érdekességként idézzük az Író hagyatékában ránk maradt regénytöredék, az *Árad a Bodrog* egyik utalását:

„Azt nem ismerték Patakon, hogy félkor, háromnegyedkor jön be a tanár az órára: ez, lehet, még a szigorú első Rákóczi György zord lényének hatása volt, de a pataki szellem azt diktálta, hogy órát pontosan kell kezdeni.”⁷¹

A XX. századi epikában Szentmihályiné Szabó Mária elevenítette meg részletesebben I. Rákóczi György életútját. 1937-ben jelent meg először *Lorántffy Zsuzsanna* című regénye, amelynek központi hőse – címetől eltérően – Rákóczi. Akkor ismerjük meg, amikor Zsigmond árván maradt fiai elhagyják Szerencs várát. A fiúkat a kötelesség szólítja, György Ónod kapitánya lesz.

„György haladt elől. Vékony arcán mély szomorúság, de előrenéző szemében már a jövőre felkészülő ember hite. Mintha belső tűz emésztette volna, nekiperült.”⁷²

„Nem kerestem a tisztességet. De ha már nádor uram nekem szánta, őfelsége nekem adta, el kellett fogadnom. Nem érzed-e, hogy nem magunk formáljuk sorsunkat? Nem látod-e, mennyire a mi Urunk rendelkezik velünk? [...]”

– Zsigmond, én csak most értem, mit jelent édesatyánk ónagysága választott mondása! Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei... Nem a törtetőké,

⁶⁶ Pesti Napló, 1926. ápr. 11. MÓRICZ ZSIGMOND: Erkölcsei sarkantyú, Bp., 1982. 587-590; Riportok I. Bp., 1989. 438-441.

⁶⁷ Nyugat, 1929. október 1. MÓRICZ ZSIGMOND: Erkölcsei sarkantyú, Bp., 1982. 720-725.

⁶⁸ Bethlen Gábor, ha ma élne. Előadás, 1935. MÓRICZ ZSIGMOND: A tizenkettedik órában, Bp., 1984. 274-287.

⁶⁹ Gépirat, 1935. – Megjelent: Móricz Zsigmond hagyatékából, Bp., 1960. 281-288.

⁷⁰ Bethlen Gábor (1580-1629), Szép Szó, 1936. – MÓRICZ ZSIGMOND: A tizenkettedik órában, Bp., 1984. 407-409.

⁷¹ MÓRICZ ZSIGMOND hagyatékából, Bp., 1960. 417.

⁷² SZENTMIHÁLYINÉ SZABÓ MÁRIA: Lorántffy Zsuzsanna. Bp., 1985. 9.

*sem az akaróké, hanem a könyörülő Istené... [...] A könyörülő Istenre kell bízunk, mi a szándéka vélünk. S nekünk alázatosan el kell fogadnunk azt, amiért küldettünk...*⁷³

Ez a Pál apostol római leveléből való idézet később is vissza-visszatér a regényben, jelentéssel bíró motívummá válik; értelme fokozatosan bővül.

Amikor Rákóczi főkeresi Bethlen Gábor az udvarában, kifejezi mély tisztelőtét a fejedelem előtt. S amikor később csatlakozik a hadi készülétekhez, így ábrázolja a helyzetet az Írónak:

*„György végigfutott az utolsó három esztendő történeteiben. Az óvatosság azt parancsolta, hogy ne érintkezzék Bethlen Gáborral. De talán még jobban összetartottak, mintha találkoztak volna. Leveleikben, ajándékváltásaikban egyre értékesebb bizonyosságát adták mindkettlen szövetségüknek. György soha nem érezte, hogy kettőjük között ő a nagyobb származású, a fejedelemfi, hanem teljes odaadással bámulta a fejedelem csodálatos körütekintését. Várta jeladását. S most kész volt megindulni. Tudta, nem elhamarkodott kalandvágy indítja, hanem mindent megfontoló bölcsesség.” [...] „Hiába harcolt Rákóczy György nem csak szavával, de példaadásával is a vallási türelem mellett. A megindult lavinát józan ész már fel nem tartóztathatta. A menekültek látása nem csak feldúlta, de a védekezni vágyás rémületébe kergette a reformálta-
kat.”⁷⁴*

A jellemzés szembefordul azzal a vélekedéssel, amely Rákóczit kapzsi emberként állítja be. Így beszélgeti, amikor öccséhez szól örökrészük kapcsán:

„Én téged soha meg nem bántalak, Pál. Nem bántottam másokat sem, bárha tudom, mostohám nem sok jót írt felőlem. Magamét nem hagytam, másét nem támadtam. Ennekutána is így kívánok élni.”⁷⁵

Áldozatkésztségének szép példája, hogy feleségével együtt bőkezűen támogatja a pataki scholát, törvényt szab neki. Zsuzsanna mondja:

„Az iskolát is segítlem, ahogy tudom. Annak igazában való emelését úgyis kigyelmed szolgálja. Esztendő óta mesterkedik rector uram, hogy mindenekben kedvére formálja kigyelmednek az iskola törvényeit.”⁷⁶ [György a könyvtárban Szenczi Molnár Alberttel találkozik, s följajánlja neki Patak oltalmát.]

– Minden törvényt azonképpen szerkesszünk, hogy az iskola hasonlatos lehessen Wittenbergához vagy Heidelbergához. Ha emeljük, hamarabb kapunk ide jeles tudósokat is külsországból, s magunk fiait nem kell tudományért idegenbe küldelnünk.”⁷⁷

Miközben György várja a küldöttséget, amely a fejedelmi székbe hívja meg őt, újra nyilatkozik bibliai vezérigjéről:

„Most deáku! olvastam s új értelmét vettem. Hallgasd csak édesem: Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei... Így is magyarázhatjuk: Nem azé a választás, akinek arra akarattya vagyon, sem azé, aki fut érte, hanem a könyörülő Istené.”⁷⁸

⁷³ l. m. 30.

⁷⁴ l. m. 157.

⁷⁵ l. m. 147.

⁷⁶ l. m. 263.

⁷⁷ l. m. 266.

⁷⁸ l. m. 415.

Szentmihályiné Szabó Mária regényciklusának második kötete *Örök társak* címmel 1938-ban jelent meg először. Ebben a fejedelemmé lett Rákóczi történetét ábrázolja. Rákóczinak a háborúról kell döntenie, tanácskozik tudósaival:

„Egymás mellett állt a három pap. Geleji püspök szikár alakja olyan volt, mint a fanatizmus szövétneke. Bisterfeld a tudós nyugalméval mértegelte mondanivalóját. Megelőzte a szenvedélytől elfulladó Gelejit [...] Medgyesi is buzdtva nézett a fejedelemre:

– Ha nagyságod meg nem indul, megfojtja magában erőszakosan azt a hősi lelkét és isteni sugallatot, melyet magában érez!”⁷⁹

S a fejedelem hadba száll.

Rákóczi Györgyöt gyakran szokták Bethlen Gáborhoz mérni. Jellemző az írónő ábrázolása, amikor a regényben a svéd követnek ezt mondja a fejedelem:

„– Betlehem Gábor szármakon járt. Én csak lábakon. Még pedig hovatovább nehezedőkön. [...] Na, de vagyon nekünk olyan fiúk is, aki majdan megtanul repülni! Néki talán több hasznát veszik kigyelmetek, mint öreg Rákóczi György huszonnégyezer lovasának, ötezer székelyének és nagy sok hajdújának.”⁸⁰

E szerénységnek szilárd alapja van. Ismerjük I. Rákóczi György végrendeletét, amelyben a temetésre vonatkozóan visszafogottságra kötelezi híveit. E regényben így látjuk Zsuzsannát, amikor elhunyt férjét utolsó útjára készíti:

*„Csak akkor jajdult fel, mikor az összetört zászlórúdon még egyszer megmozdult a nagy, selyem lobogó. Még egyszer megmutatkozott a jól ismert betűkből alakult felmondát. Non est currentis, neque volentis, sed est miserentis Dei.” [Ekkor új értelmét találja a sokszor olvasott szavaknak:] „Nem a futóké, sem a törtetőké, hanem Isten kiválasztottalé az örökkévalóság.”*⁸¹

Áttekintésünket egy kortársnak mondható költő versével kezdtük. Fejezzük be a múlt század klasszikusának, Kazinczy Ferencnek *A patoki vár erkélyén* című versével.⁸² Ezt az epigrammát Kazinczy 1818. június 15-én kelt levelében küldte el gróf Desseffy Józsefhez az alábbi kísérszóveggel:

*„Erkély. Erkel. Balkonforma kicsúcsorodott ablak. Rendes gondolat, hogy ez az erkély a' Rákócziak alkóvjokból nyílt. Lehetetlen, hogy abból az ablakból Rákóczi György és Lórántffy Susána, Rákóczy II. György és Bátori Sófia, Rákóczy Ferencz I. és Zrínyi Ilona 's Rákóczy II. Ferencz ki ne nézett volna. Lehetetlen hogy Kazinczy Péter, nagy atyám nagy atyja, ezeknek hívek 's kedveltjek 's Követjek itt ne állott volna... Zrínyi Ilona a Szigetnél elesett Miklós unokájának unokája volt. Az atyja Péter fejét vesztette; testvére rab volt holtig, 's német nevet kapott; férje Rákóczy I. Ferenc üzetetett, fja Rákóczy II. Ferencz szerencsétlen volt.”*⁸³

⁷⁹ SZENTMIHÁLYINÉ SZABÓ MÁRIA: *Örök társak*. Bp., 1985. 222.

⁸⁰ I. m. 225.

⁸¹ I. m. 277., 278.

⁸² KAZINCZY FERENC Összes költeményei. Sajtó alá rendezte: Gergye László. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 104.

⁸³ KazLev, XVI. 80. KAZINCZY FERENC I. m. Bp., 1998. 306.

A pataki vár' erkélyén

Itt állottanak Ők, azok a Nagyok. Erre tekintett
György, Erdélye felé, erre sohajta Ferencz.
Zrínyinek itt állott unokája elöntve könyekkel,
A mikor a nap költ, a mikor arra leszállt.
Nemzójét, rokonát, férjét keseregte, szűlöttjét,
Bús lány, bús testvér, bús anya, bús feleség.
Ah, a hely nem az a mi vala! Ők eltűntek innen!
Eltűntek! De te nem látod e rémjeiket?

Ma azt felelhetjük: igen, látjuk szellemalakjukat!

Ennek a versnek itt, Patakon – azon belül az ősi kollégiumban – sajátos csengése van, hiszen Kazinczy arra a felelősségünkre emlékeztet, amely a nagy elődök emlékének ébrentartására kötelez mindannyiunkat. Hiszen, amint Képes Géza írta.⁸⁴

*falaid közt a fejedelmi pár
példája szikráz, mint csillagsugár...*

I. Rákóczi György
(Borsi Antal plakettje)

⁸⁴ KÉPES GÉZA 1937-ben keletkezett *A templomépítő* c. verséből. Közli: KÓDÓBÓCZ JÓZSEF: *Sárospatak a magyar művelődés történetében*. Sárospatak, 1991. 184.

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

A mi I. Rákóczi Györgyünk

Születésének 405., halálának 350. évfordulóján kegyelettel, hálás tisztelettel emlékezünk I. Rákóczi Györgyre, Sárospatak földesurára, erdélyi fejedelemre, aki fontos szerepet játszott magyar nemzetünk életében: a magyar politikai, művelődési és gazdasági életnek kiemelkedő alakja volt.

I. Rákóczi György 1593. június 8-án született. Apja Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem volt. György 1615-ben, 22 éves korában lett Borsod megye főispánja, s egy év múlva, 1616. április 8-án vette feleségül Sárospatak akkori földesurának, Lorántffy Mihálynak a leányát, Zsuzsannát. Mint Felső-Magyarország leggazdagabb főura, hamar országos tekintélyre tett szert. Amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1619-ben a nemzet alkotmányos jogaiért fegyvert fogott, hadjáratában I. Rákóczi György is részt vett; kassai kapitány, majd hadtestparancsnok volt. 1630 novemberében választották Erdély fejedelmévé. Bölcs politikus, aki Asztalos Miklós szerint rendkívül jól mérte fel, reálisan értékelte nemcsak Erdély erejét és lehetőségeit, hanem a nemzetközi helyzetet, tényezőket is.

Megfontoltan kapcsolódott be 1644-ben a 30 éves háborúba, fogott fegyvert a Habsburg-elyomás ellen, az alkotmányos jogok és a vallásszabadság védelméért. Ezért is végződhetett a bekapcsolódása nagy és gazdag eredménnyel. Nemcsak megismételte Bethlen Gábor sikereit, hanem vallásvédelmi eredményekben túl is szárnyalta őt. A békekötés értelmezését pontosították; a meg egyezésbe azt is belefoglalták, hogy a vallásszabadságot a templomokkal együtt kell érteni, tehát a protestánsoktól elvett templomokat vissza kell adni, illetve templomokat tőlük elvenni nem szabad, továbbá azt is rögzítették, hogy a vallás szabad gyakorlását a jobbágyok számára is biztosítani kell. Rendkívül nagy eredmény, vívmány volt ez abban az időben, amikor még Európa-szerte a „cuius regio, eius religio” („akié az ország, azé a vallás”) elve volt az uralkodó. Ezért is állapíthatta meg Szinyei Gerzson, hogy I. Rákóczi György „az alkotmányos és vallási szabadság bajnokaként öröközte meg” a nevét.

I. Rákóczi György józan, mértékletes életet élő, „istenes” ember volt. Tántoríthatatlan híve, hűséges tagja volt ref. egyházunknak. A templomi istentisztelet-ről csak betegség miatt maradt el. Rendszeresen olvasta a bibliát. Feljegyezték róla, hogy az ótestamentumot 13-szor, az újtestamentumot pedig 32-szerrel többször elolvasta. Sokat tett az egyház erősítéséért, egységének biztosításáért. Geleji Katona Istvánnal egyházi törvénykönyvet készíttetett, s azt Erdélyben bevezettette. Templomokat építtetett. Segítette az egyházakat. Gondot fordított, sokat áldozott arra, hogy a gyülekezetekben bibliák és énekeskönyvek legyenek.

Harangokat öntetett, úrasztali és keresztelési edényeket ajándékozott. Rendkívül sokat áldozott a művelődésre. Nagy gondja volt az egyház veteményes kertjére, az iskolák felvirágoztatására. Nagymértékben támogatta a kollégiumokat (Sárospatak, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad, Debrecen). Azért hogy „az iskolák tudós férfiakban hiányt ne szenvedjenek”, a végzett diákok közül sok tehetségest küldött külföldi egyetemekre, fedezte azok költségeit.

Sokat áldozott könyvekre. A könyvek iránti szeretetét Tarnóc Márton szerint apjától örökölte, aki az első magyar nyelvű biblia kiadását, a Károli Gáspár által fordított vizsolyi biblia megjelenítését (1590) jelentős összeggel támogatta. Könyvgyűjtő szenvedélyével hatalmas magánkönyvtárt hozott létre. „A külföldi egyetemeken tanuló alumnusai, idegen országokban megforduló kereskedelmi ügynökei, akik egyben politikai ágensei is voltak, fejedelmi megbízás alapján megvásárolták az aktuális teológiai, történelmi, politikai könyveket, röplapokat, újságokat. Kihasználta az alkalmi vásárlás lehetőségeit is. Követei útján több ízben is kísérletet tett, hogy Mátyás Corvináit megszerezze, sajnos sikertelenül. Megbízásokat adott könyvek fordítására és kiadására. A kiadott példányokat ajándékképpen szétküldözte városoknak, egyházközségeknek, magánosoknak.”¹ Sok könyvet juttatott el még a török hódoltság alatt lévő gyülekezeteknek is. Szorgalmas, tudatos gyűjtőmunkája és nagy anyagi áldozatvállalása révén a Rákóczi fejedelmi család könyvtára a XVII. század közepére olyan nagy és értékes könyvtár lett, melyhez fogható abban az időben Magyarországon és Erdélyben nem volt. Nyomdákat működtetett, könyveket adott ki. Román nyelven ki nyomtatta az újszövetséget, s azt a Heidelbergi Kátéval együtt román alattvalói kezébe adta. Sokat költött könyvek vásárlására, könyvtárgyarapításra.

Különösen szívügye volt a pataki református egyház és iskola. Mindkettőnek nagy patrónusa volt. Egyházközségünkben I. Rákóczi György emlékét ma is őrzi a harang és egy keresztelési nagy ezüsttálca. 1642-ben az egyháznak 20 q és 90 font súlyú harangot öntetett, amely előbb a mai római katolikus templomban volt – akkor a vártemplomot a református hívek használták –, ez a harang később megrongálódott. II. Rákóczi Ferenc 1706-ban visszaadta a református egyháznak. 1783-ban átöntötték: két harang, egy 9 mázsás és egy 76 kg-os harang készült belőle. A harangokat később is át kellett öntetni, a kis harangot 1949-ben, súlya 535 kg, a nagy harangot pedig 1923-ban és 1951-ben, súlya 1027 kg. Ez utóbbin ma is olvasható az 1642-ben készült harang eredeti felirata: „Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei” („Nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené”; ez volt I. Rákóczi György bibliai jelige), továbbá: „Si Deus nobiscum, quis contra?” („Ha Isten velünk, ki lehet ellenünk?”), továbbá: „Öfensége, Erdélyország fejedelme, Rákóczi György úr a sárospataki egyház iránt érzett kegyes lelkületének egyéb jeles emlékei közt engemet az Istennek és ugyanazon egyháznak szenteltetett, öntetett és létrehozott Debreceni Tamás, az ő magyarországi javainak igazgatója által, az 1642. év-

¹ TARNÓCZ MÁRTON: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp., 1978. 34. o.

ben". A keresztelési ezüst tálat 1618. augusztus 22-én adományozta feleségével együtt elsőszülött fiuk, Zsigmond keresztelője alkalmával az egyháznak.

Nagy felelősséget érzett a pataki iskola iránt. Törődött vele, ismerte problémáit. Az iskolát Bethlen Gábor gyulafehérvári főiskolájának színvonalára kívánta emelni. Következésként gondot fordított gyarapítására, a tanítás fejlesztésére, a gazdasági feltételek, alapok megteremtésére, biztosítására. Korszerűsítette az iskola törvényeit. Egyről 3-4-re növelte a felsőbb osztályokban tanító tanárok számát, s számukra megfelelő fizetést adott. Gondoskodott a tanulók ellátásáról, 40-100 ifjú eltartásáról. Az iskola régi épületeit felújította s újakat emelt. Mindezekért, az iskola szellemi és anyagi jólétének emeléséért, biztosításáért az egykorúak a pataki iskolát „a Rákócziak iskolájá”-nak nevezték. Nyomdát is akart felállítani Patakon, de erre már csak halála után, 1650-ben, Comenius Patakra jövelekor került sor. Makkai László szerint Rákóczi György gondoskodásának köszönhetően 1650-re „a pataki iskola az ország legelső iskolái közé számított”.

Sok betegeskedés után Rákóczi György 1648. október 11-én halt meg, s Gyulafehérvárról temették el.

Életművét ellentmondóan ítélték meg. A történészek közül többen helyt adtak ellenfelei, ellenségei vádaskodásainak, rágalmainak, s alakját méltánytalanul háttérbe szorították. Ellenfelei, ellenségei fősvénységgel, zsugorisággal vádolták, pedig csak gondos, takarékos gazda volt, aki vagyonát Istentől kapott adománynak tekintette, melyért felelősnek érezte magát, s igyekezett azt minél jobban megbecsülni, gyümölcsöztetni. Ezért például birtokain is magas színvonalú mezőgazdasági termelést folytatott. Istenbe vetett bizodalmit, alázatosságát tehetségtelenségnek, bizonytalanságnak, a körülmények, lehetőségek, erőviszonyok mérlegelését bizonytalanságnak, döntésre képtelenségnek mondták, pedig Istenben hívó ember, óvatos, józanul, valóságban gondolkodó felelős politikus volt. Hangoztatták a más vallásúakkal szembeni türelmetlenségét, pedig a neki felrótt türelmetlenség a „kor emberének” türelmetlensége volt, a vallásháborúk, az ellenreformáció kora főpapjainak, főurainak türelmetlensége. Szilágyi Sándor szerint I. Rákóczi György asztalának rendes vendégei voltak az udvari főembereken kívül a tudósok is „hitfelekezeti különbség nélkül”.²

Nagy László történész „A bibliai órálló fejedelem” című könyvében³ igyekszik valós képet rajzolni, értékelést adni I. Rákóczi György életművéről. Határozottan állítja, hogy indokolatlan, méltatlan I. Rákóczi György alakjának háttérbe szorítása, hiszen sem politikusként, sem hadvezérként nem maradt el a két nagy erdélyi fejedelem, Bocskai István és Bethlen Gábor mögött. Sőt! Minden bizonynyal túlszárnyalta őket a magyar kultúra és közoktatás fejlesztése terén kifejtett munkásságával és elért eredményeivel. Megerősíti ezt az értékelést Tarnócz Márton is, aki szerint I. Rákóczi György és felesége „a hazai közoktatás fejlesztéséért nagy erőfeszítéseket tettek, olyan anyagi áldozatokat hoztak, mint senki

² SZILÁGYI SÁNDOR: Lorántffy Zsuzsanna. Történeli család- és jellemrajz. Pest, 1872. 10. o.

³ NAGY LÁSZLÓ: A „bibliai órálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelmben. Bp. 1984.

más ebben a korban, és olyan eredményeket értek el, hogy ez irányú munkásságukat Bethlen Gábor kezdeményezése méltó betetőzésének tekinthetjük".⁴ Szilágyi Sándor szerint is I. Rákóczi György uralkodása és a linzi béke „korszakos jelentőségű”, s nagy elismerés illeti azért is, mert törekvéseit „az időkhez, viszonyokhoz” mérte.

Városunk, egyházközségünk, kollégiumunk hálás I. Rákóczi György életéért, áldozatos munkásságáért, nemzet- és egyházzolgálatáért...⁵

⁴ TARNÓCZ MÁRTON i. m. 35-36.

⁵ Kisebbségi változtatással megjelent a *Sárospataki Református Gyülekezeti Élet* 1998. évi 4. számában, a 8-9. oldalon.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához)

1648. október 11-én Comenius, megtudván, hogy kész a harmincéves háborút lezáró béke szövege, azonnal írt Axel Oxenstierne svéd kancellárnak; fájdalommal hallja, hogy őket kihagyták, nem foglalták be a békébe. Egy cseh főurat pedig így tájékoztattott: „Bennünket teljesen kizártak ebből a békéből... Soha meg nem adják nekünk a lelkiismereti szabadságot.”¹

Erdélyről és a vesztfáliai békéről szólva nemcsak azért idézem a „Nemzetek Tanítómesteré”-nek tisztelt cseh filozófust, mert mindaz, amit munkássága kifejez, Sárospatak és a Rákócziak nevével történelmileg régen összekapcsolódott. A fejedelem I. Rákóczi György politikai sikerét, azt, hogy a harmincéves háborút lezáró universalis békébe befoglalták Erdélyt, talán senki nem ismerte fel történelmi horderejében úgy, mint Comenius, s ez az ő hányatott életében is változást hozott. A vesztfáliai békének nagy része volt benne, hogy mint a békemű legnagyobb vesztese, a harmincéves háborút kirobbantó Csehország világhíres fia végre eljött Magyarországra, és négy éven át Sárospatakon, az európai békébe befoglalt Erdély határán, a kis ország fejedelmének oltalma alatt dolgozott.²

Vajon mi jogosít fel minket rá, hogy ilyen határozottan Erdély és a vesztfáliai béke egybekapcsolódó történetéről szóljunk? A kétely indokolt. II. Rákóczi Ferenc már hangsúlyozta: uralkodóját „független fejedelemsként foglalták bele a vesztfáliai békeszerződésbe.”³ A békemű irataiból már a 17. században és a 18. század elején nagyon sok mindent kiadtak, közöttük sok Erdélyre vonatkozó dokumentum is napvilágot látott. Az egyik legfontosabb, névtelenül kiadott gyűjtemény mögött a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség ügyének legjelen-

¹ SINDELAR, B., Comenius und der Westfälische Friedenskongreß. In: *Historica* 5.; uő, Die böhmischen Exulanten in Sachsen und der Westfälische Friedenskongreß. In: *Sborník prací filosofické fakulty brnske University*, 1960. C. 7.; HÖRCSIK Richárd, Comenius és az észak-magyarországi cseh-morva emigráció. In: *Comenius és Magyarország*. Szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÓDÓBÓCZ József. Sárospatak, 1990.; R. VÁRKONYI Ágnes, Comenius Európa békéjéről. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában*. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. GLATZ Ferenc. Bp., 1993. 75.

² ÚJSÁSZY Kálmán, Comenius és Sárospatak. In: *Pedagógiai Szemle* 7. évf. 10. sz. 939-945.

³ *Deduction des droits de la Principauté de Transylvanie – Az erdélyi fejedelemség jogainak biztosítása*. Ford. BENDA Kálmán. In: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerk. KÓEPCZI Béla. Bp., 1970. 373.

több propagátora, Locke bizalmas barátja, Jean Leclerc állt.⁴ A tudományos magyar történetírás kibontakozása idején, a 19. században Szilágyi Sándor tömegét adta ki az idevágó erdélyi dokumentumoknak, a béke körül munkálkodó egyik legnevezetesebb államférfi Önéletírása régen ott van a történészek asztalán, századunk húszas éveitől pedig korszerű francia forrásgyűjtemény is a kutatók rendelkezésére áll.⁵

Magát a tényt több feldolgozás régen számon tartja. Bekerült a *Magyar Nemzet Történetébe*, és írt róla Hajnal István az egyetemes történet lapjain: a békekongresszuson „képviseltette magát minden önálló hatalom, Anglia, Dánia, Erdély, Lengyelország és Oroszország kivételével, de a távollevőket is belefoglalták a szerződésbe”. Szekfű Gyula *Magyar Történetében* viszont nem tartotta említésre érdemesnek. A második világháború után csaknem teljesen elfelejtődött. Azután kiderült, hogy nem lehet megkerülni. Én magam a szatmári béke nemzetközi előzményeit vizsgálva, a Rákóczi-állam publicisztikájának lapjain és a diplomáciai levelek között minduntalanul beleütköztem a kérdésbe: ha például a svédek úgy ítélték, hogy I. Rákóczi György is hozzájárult a vesztfáliai békéhez, a magyar történetírás miért felejtkezett meg róla? Az *Erdély története* legalább megemlíti: a Fejedelemséget „felvették a vesztfáliai béke aláírói mellett felsorolt hatalmak közé”.⁶ Az újabb összefoglalásokban legtöbbször hiába keressük.⁷

Nincs tehát mit csodálkoznunk, hogy a vesztfáliai béke hatalmas nemzetközi irodalmában Erdély nevével alig találkozunk, s a kevés említés sem igen több a múlt századi sémák ismétlésénél.⁸ Miközben a vesztfáliai béke iránt egyre inkább növekszik az érdeklődés. Az újabb vizsgálatok szerint hatásai a 20. század súlyos fejleményeiben is kimutathatók, mivel az 1645-1648. évi békemű nemcsak a harmincéves háborút zárta le, hanem megvetette az európai hatalmi viszonyok átrendeződésének alapjait. Megfogalmazta az erőegyensúly elvét, az európai országok békés együttélésének technikájával kísérletezett, s mint ilyen,

⁴ *Négotiations secretes touchant la Paix de Munster et d'Osnauburg, ou recueil général des préliminaires, instructions, lettres, mémoires etc. Concernant ces negociations, depuis leur commencement en 1642 jusqu'à leur conclusion en 1648.* Vol. 1-4. La Haye 1725-1726.

⁵ Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövethatározásainak történetéhez. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1873. (MHH 21.) Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Kiad. SZALAY László. Pest, 1856. (V. WINDISCH Éva 1980. évi kiadásából idézzük.); HUDIŤA, I., *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635-1683)*. Paris, 1927.

⁶ HAJNAL István, *Az újkor története*. Bp., 1936. 318.; vö. PÉTER Katalin, *A fejedelemség virágkora*. In: *Erdély története*. Szerk. KÓPECZI Béla. Bp., 1986. 3. 709-710.

⁷ Különösen érthetetlen, hogy NAGY László, aki I. Rákóczi Györgyről szép könyvet adott ki (*Bibliás örökös fejedelem*. Nemzet és emlékezet. Bp., 1984.), a nemzetközi kapcsolatok író könyvében nem említi: NAGY László, *Magyarország Európában*. Bp., 1993. 153-155.

⁸ Az egykorú nyomtatványok és irodalom bibliográfiájával: *Pax Optima Rerum. Beiträge zur Geschichte des Westfälischen Friedens 1648*. Hrsg. Ernst HÖVEL. Münster, 1948.

feladatot adott és alternatívákat kínált.⁹ Mindaddig azonban a Fejedelemség ki-
marad az európai történelem e fontos fejezetét tárgyaló nemzetközi szakiroda-
lomból, amíg legalább az előttünk járó történetírók forráskiadásait feldolgozva és
elméleti megállapításain elgondolkozva nem próbáljuk megérteni, hogy is lett ré-
sze Erdély a vesztfáliai békének. Hiszen ez az újkori Európa anyakönyvének, ke-
resztlevelének is nevezett béke hatásaiban csaknem valamennyi európai orszá-
got érintette, és Schiller találó megállapítását némileg szabadon idézve: maga az
egész történelem.¹⁰

Tanulmányunkban I. Rákóczi György politikájának erről az elfelejtett vagy
tudomásul sem vett fejezetéről vázolunk néhány gondolatot.

Vajon minek köszönhető, hogy a török protektorátusa alatt lévő Erdélyt be-
lefoglalták az universalis békébe, az akkori európai közösségbe? Az egész Eu-
rópában elhíresedett ország¹¹ kapott volna elismerést ezzel? Vagy a fejedelem
politikáját dicséri a siker? Tudjuk, nincs egytényezős történelem, és Rákóczi
György államfői habitusa is csak a körülmények behatóbb vizsgálatával világít-
ható meg.

Tárgyszerű választ keresve, legalább három egymással is összefüggő kér-
dés vár megvilágításra. Hogyan illeszkedik Erdély az európai békekötések fo-
lyamatába? Miként kapcsolódik a vesztfáliai béketárgyalásokhoz? Mit jelentett az
akkori nyugati világ számára Erdély, és mit a Fejedelemségnek az, hogy befog-
lalták a nemzetközi békébe?

„Pax sit Christiana, Universalis et Perpetua”

1645. október 26-án Lippay György esztergomi érsek a következőképpen
tájékoztatta I. Rákóczi György fejedelmet: „De mi soha nagyobb reménységben
nem voltunk az universalis békesség felől, mint mostan. Trauttsmansdorff uram
maga ment a tractára, úgy vélem, nem kívánta volna felvállalni ezt az tiszte-
tet, ha nem bízott volna jó véghezviteléhez. Az velencések, pápa és egyéb fejedelmek
valóba szorgalmazták az törökre nézve az békességet, féltvén magokat és az
egész kereszténységet, jelesül ha szárazon bemehetne Olaszországban (!) az

⁹ Jellemző, hogy DICKMANN, Fritz, *Der Westfälische Frieden* c. műve 1959 és 1985 kö-
zött öt kiadásban jelent meg. TOYNBEE, Arnold, *Anarchy by Treaty 1648-1967- A Comen-
tary on the Documentary Record*. In: *Major Pearce by Arnold TOYNBEE*. Editor: Fred L.
ISRAEL. New York-Toronto-London, 1967.; TOEGEL, Miroslav, *Kampf um den besten
Frieden. Quellen zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges zur Zeit der Friedens-
verhandlungen von Westfalen und der Ratifizierung des Friedens 1643-1649*. In: *Docu-
menta Bohemica Bellum Tricennal Illustrantia*. 7. Hrsg. Miroslav TOEGEL, Bohumil BADURA.
Praha, 1981.

¹⁰ „So eine großes Ganze Die Kriegsgeschichte war, so ein großes und eigenes Ganze
ist auch die Geschichte des Westphälischen Friedens”. Vorwort. In: *Pax Optima Rerum*. I.
m. (8. jegyz.)

¹¹ SZALÁRDI János *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rend., bev. SZAKÁLY Ferenc.
Bp., 1980. 203.; GOMÓRI György, I. Rákóczi György híre a XVII. századi Angliában. In:
GOMÓRI György, *Erdélyiek és angolok*. Bp., 1989. 48-52.

török.¹² Még folynak a harcok, de a vesztfáliai békéhez vezető tárgyalások előkészítésére Münsterben és Osnabrückben már az előző évben összeültek a három évtized óta harcban álló felek megbízottai. Erdély fejedelme hosszú előkészítő tárgyalások után 1644 tavaszán kapcsolódott be a harmincéves háború utolsó, úgynevezett francia szakaszába, Svédország és Franciaország oldalán, III. Ferdinánd osztrák császár és magyar király ellen. De támadásával szinte egy időben május óta Szendrőn, majd Sárospatakon ugyancsak megkezdtek a békétárgyalásokat. Amikor pedig Rákóczi megkapta Lippay érsek levelét, már úgyszólván kész a Habsburg-erdélyi béke. Ezt a kétértelműen zavarba ejtő jelenséget régen számon tartja a magyar történetírás. Szilágyi Sándor úgy magyarázta, hogy Rákóczi egyik kezében fegyvert, a másikban a béke olajágát tartotta, Szekfű a fejedelem gyengeségében, programjának korszerűtlenségében vélte az okot felfedezni. Általánosan elfogadott véleményné vált, hogy az erőviszonyok kedvezőtlen fordulata, a svédek bizonytalansága miatt és azért sekélyesedett Rákóczi hadjárata Makkai László szellemes megállapítása szerint „katonai sétává”, és kellett megkötni a linzi békét, mert a Porta megtiltotta, hogy nagyobb vállalkozásba kezdjen.¹³

A tradicionális magyarázatok azonban nem adnak választ kérdésünkre. Ha a támadás jelentéktelen volt, a Fejedelemség gyenge, a svédek becsapták Rákóczit, a török tilalmakkal korlátozta, mégis miért vették be a nemzetközi békébe? Tárgyszerű választ csakis a korabeli békekötési elvek, technikák és a Fejedelemség célja ismeretében kaphatunk.

Münsterben és Osnabrückben azzal a céllal tárgyaltak a megegyezést előkészítő megbízottak, hogy a béke legyen keresztényi, általános érvényű és örökké tartó, vagyis hosszú távon teherbíró. Azaz teremtsen egyensúlyt a keresztény hatalmak között, legyen érvényes egész Európára, és hosszú időkre iktassa ki a háborút a kontinens történetéből.

A harmincéves háború kataritikus élményei érthetővé teszik ezt az igényt, noha az nem a 17. században született meg. A cseh felkeléssel kirobbant háború egész Európára kiterjedt és elhúzódott, mint a kora újkor háborúi általában. Rengeteg pénzt és értéket emésztett fel. Zajlik a hadügyi forradalom, nagy létszámú, állandó hadseregek harcolnak egymással, az új hadianyagok, a vas, a lőpor, a kén, az új tüzfegyverek rombolásait a kortársak apokaliptikusnak érzik: várak, falvak, városok hamvadnak el, a sebek kezelhetetlenek. A háború harmadik évtizedében a rokkant, béna katonák tömegjei szállják meg a plactereket és az országutakat. Már nyilvánvaló, hogy a lakosság mindenütt a háború kárvallottja lett, és az elhúzódó öldöklő hadjáratokba belepusztulhatnak a győztesek is.

¹² 1645. október 26. Közli SZILÁGYI Sándor, Lippay György esztergomi érsek leveleiből. In: Történelmi Tár 1892. 584.

¹³ SZILÁGYI Sándor i. m. (12. jegyz.), 4.; SZEKFI Gyula, Magyar történet 4. 156-160.; MAKKAI László, Az 1644. évi hadjárat. In: Magyarország története. Főszerk. PACH Zsigmond Pál, 3. Bp., 1985. 920-925.; PÉTER Katalin, Habsburg-háború és különbéke. In: Erdély története. Főszerk. KÓPECZI Béla. Bp., 1986. 2. 705-708.

A vágyott békéről kialakult nézetek az új típusú háborúkkal együtt születtek meg. Erasmust, az első másként gondolkodót sokan követik. A 17. században Lipsiust idézik, majd Bacon és Grotius fogalmazza meg a hosszú távú békés együttélés feltételeként a hatalmi egyensúly elvét. Szükség van rá, mert ezt a háborút már mint az emberiség elpusztítóját emlegetik. Érzelmekkel fűtve, vagy racionális érvekkel, változatosan, a tudomány, az irodalom és a képzőművészet nyelvezetén. A háború pestis és pokol, bűzhódó mocsár, nyitott seb, az emberiség legnagyobb büntetése. S megöli a jövőt, miként azt Rubens híres festménye kifejezte: Venus már nem tudja visszatartani Marsot, az elszabadult őrjöngő hadistent, és lábainál az összetört egyetértés, a meggyalázott termékenység szimbólumai és az elpusztított jövő: az anya halott csecsemőjével.

Államelméleti szinten és a diplomácia világában az a meggyőződés érvényesült, hogy miként az égitestek összeütközés nélkül futják pályájukat, az égbolt tökéletes harmóniája a földön is megvalósítható, ha okosan elrendezik a különböző országok egymással kapcsolatos ügyeit. A békekötések feladata, hogy kiiktassák a konfliktusokat, megnyugtassák az ellenfeleket, s a veszteseket se büntessék meg, hogy senkinek se legyen oka újra kirántani a fegyvert. 1979 óta sokszor idéztem már Bibó István megfigyelését. Az ő írásából értettem meg, hogy a 20. század és a korábbi évszázadok békekötési technikája között lényegbevágó különbségek vannak. Korábban megegyezéssel, indulatmentesen, bosszú nélküli békéket kötöttek. A 20. században viszont szankcionális békékkel zárták le a háborút: a veszteseket megbüntették, kifosztották, tönkretették, kegyetlen korlátok közé szorították. Az ilyen békék valójában új háborúk viharvetései, miként például John Keynes is jelezte 1919-ben: Közép-Európa ezután a karthágói béke után örökös gazdasági válságok, belharcok és háborúk színteré lesz.¹⁴

A kora újkori békekötések tárgyalások, megegyezések útján akarták elrendezni a jövőt. Ezért évekig elhúzódtak. Az universalis békéhez előzetes tapogatózások, fegyvernagyugvások, fegyverszünetek, részmegállapodások, aprólékos tárgyalások, részletbékék vezettek. Mivel több hatalom, a kontinens csaknem minden országának a háborújáról van szó, a tárgyalóasztalok mellett egységben látják Európát. A harcban álló felek között a közvetlen ellentéteket részmegállapodások rendezik, úgy hogy ezeket is befoglalják az universalis békébe. Így például az erdélyi-Habsburg megállapodással csaknem egy időben megkezdődtek a svéd-dán béketárgyalások is. Nem kevésbé jellemző az universalis békére, hogy a hatalmi erőegyensúlyt mindennemű igény számbavételével kívánják megteremteni. A kis államok létjogosultságát ebben a koncepcióban az adja meg, hogy ellensúlyozó, kiegyenlítő feladatokat tölthetnek be. Befoglalás az

¹⁴ BIBÓ István, A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. Szeged, 1934. Továbbá: A jó békekötés technikája. In: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. BIBÓ István összegyűjtött munkái. Sajtó alá rend. KEMÉNY István, SÁRKÓZI Mátyás. Basel, 1981. R. VÁRKONYI Ágnes, „Ad Pacem Universalem”. A szatmári béke nemzetközi előzményei. In: Századok 114. (1980). KEYNES, J. M., The Economic Consequences of the Peace. 1920. Pödör László magyar fordításában. Bp., 1991.

universalis békébe az államiság elismerésének folyamatát lezáró legitimációt is jelent.

I. Rákóczi György fejedelem is, mint minden korabeli uralkodó, nem a háborút, a békét akarta megnyerni. 1647 augusztusában így ír megbízottjának, Mednyánszky Jónásnak: „Mi is emlékeztettük volt a galliai koronát fogadásokra és az universalis békességbe való comprehendálásunkra.”¹⁵ Azzal a céllal kapcsolódott be a harmincéves háború utolsó, úgynevezett francia szakaszába, hogy Erdélyt befoglalják majd a háborút lezáró nemzetközi békébe. A svédekkel és a franciákkal megkötendő szövetséget előkészítő tárgyalásokon a békekötések feltételeit különös gonddal állapították meg. A svéd-francia-erdélyi megállapodásban, majd a svéd (1643. november 16.) s a francia (1645. április 22.) szövetségben egyaránt külön tétel, hogy Erdélyt befoglalják az általános békébe.¹⁶

Elvi szinten ezt az igényt még Bethlen Gábor fogalmazta meg. Bethlen Gábor politikájának egyik vezérelve volt, hogy a fejedelemséget mint önálló államot elismertesse. Többször leírta, az ország belső békéjét és biztonságát hosszú távon csakis úgy teremthetik meg, ha Erdély önálló államiságát elismeri Európa. Ennek a korabeli nemzetközi gyakorlatban hosszú útja, lépcsőzetes menete volt.

Az Erdélyi Fejedelemség a 16. század középső harmadában súlyos külső és belső harcok során építette ki állami intézményeit, kormányzati rendjét, határait, gazdaságpolitikáját és kapcsolatokat.¹⁷ Ortelius híres térképkönyvében a Principatus Transylvaniae már 1570-ben mint önálló ország, világos határokkal látható, a török protektorátus ellenére sem a birodalomba betagolódo tartomány, hanem mint a többi európai önálló állam. Erdélyről már korábban is készült térkép, az első hibátlan névírású 1532-ben Honterus nyomdájából, a második Zsámboki János kiadásában az 1566. esztendőből Bécsben. Az Ortelius Atlasz térképe azért más és különös jelentőségű, mert Erdély az európai országok közé beiktatva jelenik meg.¹⁸ Jelentős újdonság ez, mégsem tekinthető az önálló államiságot maradéktalanul kifejező kritériumnak. Az új ország nemzetközi elismerését a diplomáciai kapcsolatok és az ratifikálja, ha befoglalják az európai béke-rendszerbe. Ily módon ugyanis mint önálló állammal számolnak vele, s a béke-mű a biztonság garanciáját is tartalmazza.

Bethlen Gábor tökéletesen tisztában volt azzal, hogy Erdélyt, ha jövőt akar, a nemzetközi diplomácia rendszerének szintjén is el kell fogadtatnia Európával. Nehéz a közeg, a feladat szinte képtelen: török protektorátussal a feje fölött, az

¹⁵ 1647. augusztus 17. In: MEDNYÁNSZKY Dénes, I. Rákóczi György sajátkezű levelei Mednyánszky Jónáshoz. In: Történelmi Tár, 1882. 330-331.

¹⁶ Okmánytár, 1873. No. XXI., LXXIV., CXXXVI. etc. HUDITA, 1927. (5. jegyz.). In: Történelmi Tár (1884), 685.; KÓSA János, L'Alliance française de Georges I. Rákóczi. In: Nouvelle Revue de Hongrie (1942).

¹⁷ BARTA Gábor, Az erdélyi fejedelemség születése. Bp., 1979.; TRÓCSÁNYI Zsolt, Erdély központi kormánya 1540-1690. Bp., 1980.; PÉTER Katalin, Erdélyi országgyűlések a kora újkori magyar fejlődésben. In: BENDA Kálmán-PÉTER Katalin, Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. Bp., 1987.

¹⁸ PAP-VÁRY Árpád-HRENKO Pál, Magyarország régi térképeken. Bp., 1989. 56., 64. – Ortelius Atlasza. Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam, 1570.

Oszmán Birodalom hatalmi szférájából eljutni oda, hogy helyet foglalhasson az európai országok közös asztala mellett. A részsikerek Bethlen zsenialitását és következetességét dicsérik. Mint a hágai szövetség tagja, megkötötte Angliával a westminsteri szerződést. Követi utasításaiban visszatérő gondolat „a szent békesség... megszerzése”, s azzal a feltétellel lépett be a dán-holland-angol szövetségbe, hogy az Erdélyi Fejedelemség nélkül nem kötnék békét. Eredeti célját azonban Bethlen nem érthette el, az utódjára, I. Rákóczi Györgyre maradt.¹⁹

E nagy feladattal együtt I. Rákóczi György úgy vette át a fejedelmi jelvényeket, hogy az ország gazdasági, kulturális értékeivel együtt már szerves és működőképes része volt a Németalföldtől Konstantinápolyig, Krakkótól Párizsig kitépített tájékozódási és érdekérvényesítő kölcsönös összeköttetések rendszerének.²⁰

Az Erdélyi Fejedelemség tájékozódási szervezetről, a fejedelmet hírekkel ellátó hálózatról külön könyvet lehetne és kellene végre írni. Szalárdi János tömör összefoglalása jól jelzi, hogy ezt a hírhálózatot nemzetközi méretekben a gyulafehérvári professzorok, Alsted, Bisterfeld és Piscator szervezték meg! „Leveleket hol a portán lakó Cornelius ab Haaga, belgiumi unitáriusok és több keresztény oratorok kezében küldözik vala, s azok meg az onnan írt leveleket az erdélyi kapikiha vagy residens kezébe szolgáltatván, avagy az esztendőnkint az académiákban fel s alá jövő-menő diákok által is innen minden itt forgott, s onnan minden az egész kereszténységben forgó dolgok, hadakozások és egyéb dolgok nagy gyakorta megíratnak s tudósíttatnak vala.”²¹

Rákóczi György a fejedelmi udvarba igen sok szálon befutó hírekből és tudósításokból tájékozódott. Sok más dokumentum is megerősíti, amit Lippay érsek idézett levele is kifejez: a királyság főméltóságviselőivel is állandó kapcsolatban volt. Lippay még Pázmánytól örökölt kötelességként nemcsak arról tájékoztatta, hogy a császárt Maximilian von Trauttmansdorff, a Titkos Tanács elnöke képviseli a müncheni tárgyalásokon, hanem a megegyezés esélyeit befolyásoló tényezőket is megírja.

A tárgyalások idején kíséretében van a francia, a svéd és a császári követ, kapcsolatban áll a lengyel udvarral, a svédekkel, hollandiai diákok és konstantinápolyi rezidense révén rendszeresen kap tájékoztatást, s úgy tűnik, elég jól tudja figyelemmel kísérni az osnabrücki és a müncheni tárgyalásokat. 1645. február 19-én a fejedelmi kancellárián készült tudósítása szerint: „Osnaburgában az generális pax continuáltatik, az hol római császárnak, gallusnak, hispanusnak, dániai, angliai királyoknak, belgáknak és a keresztény respublikáknak, kik ebben

¹⁹ Minderről „A legnagyobb bölcsesség és eszeség...” Bethlen Gábor békepolitikája című tanulmányomban. In: Valóság 24/2. (1981.)

²⁰ Jó példa erre: HANKÓ Ágnes, Nemzetközi hitelnyújtás a harmincéves háború idején. A hágai koalíció pénzsegélye Bethlen Gábornak 1626-1628. Szakdolgozat. ELTE, Bp., 1993.

²¹ SZALÁRDI János, Siralmas magyar krónika i. m. (11. jegyz.) 203. Cornelius ab Haaga németalföldi rendek konstantinápolyi követe, oratora portréját legutóbb vázolta: HILLER István, Palatin Nicolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625 bis 1645. Wien-Köln-Weimar, 1992. 17, 24, 70, 73.

a nagy vérontó hadakozásban és kereszténység között való háborúságban interessatusok, mindeneknek vagyon ott fő követe, és legátusa." Tudjuk, hogy Jármý Ferenc járt Osnabrückben, ismerjük szállásadó házigazdáját is, de nem tudjuk, mennyi ideig, kikkel együtt volt kint. 1647 nyarán mindenesetre rendszeresen küldött tájékoztatásokat: „Az impériumi állapotokat igen jól értjük, mert Jármý Ferenc mind Monsteriumból 15. junii s mind Amsterodamumból 20. junii lrt leveleiben bőven tudósított s egy emberséges hiteles ember Amsterodamumban lakó 25. die junii lrt levelében mit lrtjon egy itt lakó hívünknek...”²² Nagy valószínűséggel állítható tehát, hogy I. Rákóczi György, jól kialakított célok és megfelelő tájékozottság jóvoltából kezdhette el a vesztfáliai béketárgyalásoknak nevezett hosszú folyamat keretében a Habsburg-erdélyi béketárgyalásokat.

A linzi béke és a münsteri-osnabrücki tárgyalások

„Az mi szegény nemzetünket az békességnél egyéb meg nem tartja” – olvasható Lónyai Zsigmond, Serédi István és Klobusiczky András békebiztosok 1644. június 17-én kelt fejedelmi instrukciójában.²³

Münsterben és Osnabrückben 1644 végén ültek össze a harcban álló felek megbízottai, hogy megkezdjék az előzetes tájékozódást a béketárgyalások megindításának előkészítésére, de már az év korábbi hónapjaiban is szó van a béke előkészítésének megkezdéséről. Feltűnnek az időbeli összeesések. Az előző évi tapogatódzások után Rákóczi és a császár, megbízottjaik útján 1645 elején kezdték meg az előkészítő megbeszéléseket, majd ezek megszakadása után, az év közepén megkezdődtek az érdemi tárgyalások. Úgyszólván a hadjáratlalt egy időben indultak a béketárgyalások.

Valójában a Habsburg-erdélyi tárgyalások az összeurópai béketapogatódzásokkal egy időben kezdődtek meg, a fejedelem és diplomatái a megegyezést az általános béke részének tekintették. Lónyai Zsigmond így érvelt Esterházy Miklós nádorral folytatott beszélgetésében a fejedelem békefeltételei mellett: „10. Az universalis békességnek végben meneteliben is nagy segítséggel, ösztönnei lehetnének. 11. Nemcsak particularis békességünk lenne császár öfelségével, hanem communis az több keresztény királyokkal, fejedelmekkel, ki annál állandóbb, erősebb lenne. 12. Nemcsak magunk lennének, és ha ki sértegetné, háborgatná [ti. a protestánsokat] nemcsak magunknak kellene oltalomhoz nyúlunk, hanem nagyobbak kezdenének oltalmazni.”²⁴

Rákóczi diplomáciája az európai békében gondolkozott. Úgy tűnik, hogy a francia és a svéd szerződésekből foglaltak érvényesítését, a nemzetközi béke kérdéseit a fejedelem, Kemény János Rákóczi Zsigmond és Bisterfeld fokozott közreműködésével végezte. Rákóczi Zsigmond szövegeket fordít, Bisterfelddel együtt fogalmazványokat készít, majd a fejedelem betoldásaival és javításaival elkészíti a végleges formát. Kemény János Önéletírásának idevágó részletei jól

²² Okmánytár, 1873. CXXVII., 238. 1647. augusztus 19. - Mednyánszky I. m. (15. jegyz.) 330-331.

²³ SZILÁGYI Sándor, A linzi béke okirattára. Bp., 1885. 17.

²⁴ Lónyai jelentése, 1644. december 23. In: SZILÁGYI 1885., I. m. (23. jegyz.) 163.

viSSzaadják a tárgyalások zaklatott légkörét, a kockázat felelősségét. Elmondja például, hogy a hadjárat alatt azért tartja maga mellett a svéd és a francia követet és a császár megbízottját, „hogy az kitudjat a jüvendőt meggondolván... nem abrumpáltuk vala az békességnék útját, hanem sub armis mind contineáljuk vala az traktátust”. A francia követ, saját érdeküket tartván szem előtt, ellenezte, hogy gyorsan megbékéljenek. Kemény elmondja, hogy meg akarta őt vesztegetni, s leírja, mennyi ügyességre volt szüksége, hogy megtartsa jóindulatát, a többi szövetséggel együtt, „mind hogy jüvendőben az universalis békességből is ki ne rekesztetnénk”.²⁵

A linzi békéhez vezető tárgyalásokat kríziseivel együtt, a történetírás még a múlt században lépésről lépésre feltárta.²⁶ A császári udvar mielőbbi békét akart. Jellemző, amikor kiderül, hogy Ferdinánd követeknek vezetését és a tárgyalások mediációját ellátó Esterházy Miklós nádor inkább növeli, mint oldja a feszültségeket, az udvar visszahívja. Súlyos döntés volt ez, mert a nádornak a Királyságban különlegesen erős tábora volt. Széles körű külkapcsolatai révén Európaszerte ismerték, témánk medrében különösen fontos, hogy Trattmansdorffhoz szoros kapcsolatok fűzték.²⁷ Esterházy helyett a császár a tárgyalások vezetését Törös Jánosra, a Magyar Kamara köznemesi származású tanácsosára bízta. A megegyezés ügyét ez a művelt, kiválóan képzett jogász nagy szakértelemmel és higgadt tárgyalókészséggel szolgálta. Nem kevesebb érdem illeti a fejedelmet képviselő Kemény János és Lónyay Zsigmond tapasztalatát és tapintatát, s a fejedelem következetességét.

A tárgyalások során leginkább azt az előnyt tartják szem előtt, hogy befoglalják Erdélyt az általános európai békébe. Kezükre játszott a hadi helyzet némi váratlan, bár gyorsan múló sikere. Ha egyszer megírja valaki Kemény János diplomáciai küldetéseit és tárgyalásait, bizonyára kimutatja, milyen tapasztalatok birtokában találta meg Kemény János a megfelelő szavakat, és nyugtatta meg a francia követet, Croissyt, aki a protestánsok vallásszabadságát biztosító igényeket ellentétesnek érezte királya és országa érdekeivel. Viszont a császári udvar ugyancsak rugalmas tárgyalókészséget tanúsított. A hét vármegyével együtt Szatmár és Kálló várát kívánó fejedelmi követelést a császár először visszautasította, Rákóczi pedig kijelentette, enélkül nem békülhet, Törös már csomagolt és indulni készült, amikor benyargalt a bécsi futár Ferdinánd beleegyező meghatalmazásával. Kompromisszumok sora vezetett el a békekötéshez.

A Linzben 1645. december 16-án kicserélt okmányok biztosítják a Királyságban a protestánsok szabad vallásgyakorlatát a jobbgáysággal együtt, s az el-

²⁵ KEMÉNY János Önéletírása. Sajtó alá rend. V. WIN DISCH Éva. Bp., 1980. 282-283.

²⁶ ZSILINSZKY Mihály, A linzi békekötés és az 1647-iki vallásügyi törvények története. Bp., 1890. Uő., Lónyay Zsigmond és a nagyszombati béketanácsokmány 1644-45-ben. In: Akadémiai Értesítő 1886. És Uő.: Törös János szerepe a linczi békekötésben. In: Akadémiai Értesítő, 1886., PÉTER Mihály, Lónyay Zsigmond. Sátoraljaújhely, 1902.

²⁷ HAJNAL István, Esterházy Miklós nádor lemondása. Bp., 1929.; PÉTER Katalin, Esterházy Miklós. Bp., 1985.; LAUTER Éva, Pálffy Pál nádor. Bp., 1989.; HILLER István i. m. (21. jegyz.)

vett 90 templom visszaadását. Rákóczi birtokolhatja a hét felső-magyarországi vármegyét, amelyeket csak Bethlen fejedelemsége idejére engedett át az udvar. Kielégítésként családja Tokaj és Regéc várán kívül más várakat és két vármegyét kap. Viszont kötelezi magát, hogy felbontja a svéd és a francia szövetséget, és seregével visszavonul Erdélybe.

Vajon nem kockáztatta ezzel az eredeti célt a fejedelem? Azt, hogy Erdélyt befoglalják az universalis békébe? Hiszen a münsteri és osnabrücki tárgyalások közben megkötött békével kilépett a nemzetközi szövetségrendszerből, országa és családja szármottevő előnyökhöz jutott. Ismeretes, hogy Erdély befoglalása a nemzetközi békébe, később a Habsburg-politika egyik legérzékenyebb kérdése.

Miért és hogyan került be Erdély a vesztfáliai békébe?

„Méltóságos nagy jó híre-neve azért már a Rákóczi háznak az egész kereszténységben mindenfelé kiterjedt vala” – írta Szalárdi János, és ha egyszer valaki rekonstruálja a fejedelem tudatos propagandáját, minden bizonnyal I. Rákóczi György eddig kevésbé ismert vonása tűnik majd élénk. Európa korszerű tájékoztatásáról a Habsburg-udvar tudatosan irányított propagandája miatt, és azért sem mondhatott le, mert a korabeli világ mindenről tudni akart, a dokumentumok kiadása már üzleti vállalkozás. Így, miként hadjáratának okait és céljait a világ elé tárta, a békekötésről is tájékoztatta Európát. A békekongresszuson pedig mindvégig figyelemmel kísérték a Habsburg–erdélyi tárgyalásokat.²⁸

A harmincéves háborút lezáró egyetemes béke körül munkálkodóknak különleges feladatokat kellett megoldaniuk. Kárpótolni kellett Svédországot, segíteni a német fejedelemségeket, s mindenekelőtt a két hagyományosan ellenséges viszonyban álló hatalmat, a Bourbon- és a Habsburg-dinasztiát úgy megnyugtatni, hogy ne emeljenek fegyvert egymás ellen. Különösen két kérdés okozott különleges nehézségeket: a vallásügy és a török.

A protestánsok vallásszabadsága az önállósuló német fejedelemségek elemei igénye volt. Magában foglalta az anyanyelvi műveltséget, a tájékoztatást, közvetve az állami önrendelkezést és a kereskedelmi szabadságot. Svédország eleve hasonló igényeket képviselt. Viszont a két, különben ellenséges viszonyban álló hatalom, Franciaország és a Habsburg-udvar, Róma álláspontjára is hivatkozva, a vallási kérdés elrendezésében más meggondolásokat kívánt érvényesíteni.²⁹

²⁸ SZALÁRDI i. m. (11. jegyz.), 203. – A támadásról: App. 834, RMK 1641.; RMK 1643.; RMK 1642. Londoni kiadását ismerteti: GÓMÓRI, 1989. i. m. (11. jegyz.), 32–36. – A békekötésről: RMK III. 1674. 1645. augusztus 29-én írja H. Schlick Lobkovitznak, hogy köszönti „den Frieden mit Rakóczy und hofft auf ähnlich glückliche und baldige Ergebnisse der Verhandlungen in Münster und Osnabrück”. Documenta Bohemica i. m. (9. jegyz.), 659.

²⁹ VOLK, Paulus, Die kirchlichen Fragen auf dem Westfälischen Frieden. In: Pax Optima Rerum i. m. (8. jegyz.), 98–136.; REGEN, Konrad, Die Römische Kurie und der Westfälische Friede. I-II/1-2. Tübingen, 1962–1965. És DICKMANN, F. recenzlője: Historische Zeitschrift 197 (1963), 161–167.; LANGER, v. Herbert, Schwedische Friedenskonzeptionen und Praktischer Friede im Jahrzehnt nach dem Dreissigjährigen Krieg. In: Zwischen-

Az Oszmán Birodalom pedig új gondokat okozott. 1645-ben a törökök megátdták Kréta szigetét, ostrom alá fogták Kandia várát, és a Földközi-tenger keleti medencéjének birtoklásáért kibontakozó velencei–török háború többféle vonatkozásban is erősen hatott a békekongresszus tárgyalásaira.³⁰

Az erdélyi–Habsburg béke a két nagy kérdés kezelésére szolgálhatott példával.

Erdély a vallási harcok, üldözések és hierarchikus vallásbékék között élő Európában egyedi megoldással teremtette meg a különböző felekezetek békés együttélését. Amióta az 1568. évi tordai országgyűlés törvénybe iktatta a négy bevett vallás szabadságát és a szabad vallásválasztás jogával a lelkiismereti szabadságot, bár a történelmi fejlemények időnként háttérbe szorították, a törvény szelleme lényegében az új körülmények kívánta gyakorlatban mindvégig érvényesült. A harmincéves háború idején is Erdély földjén békében éltek egymás mellett a különböző egyházak. I. Rákóczi György fejedelmi tanácsában hathat református, hat-hét katolikus, két evangélikus és két unitárius tanácsúr foglalt helyet.³¹ A vallások ügyének elrendezésében fáradozó békeküldöttek számára a Habsburg–erdélyi megegyezés példa lehetett, hiszen III. Ferdinánd a királyság két első rendje, az egyházi és a főúri rend ellenére fogadta el, hogy Magyarország területén is érvényesül a protestánsok vallásszabadsága a jobbágyság szabad vallásválasztási jogával a lelkiismereti szabadság elve. A münster–osnabrücki tárgyalások is ebbe az irányba tartottak.³²

A török kérdés más összefüggésben befolyásolta a tárgyalásokat. Ferdinánd megbízottja következetesen hangsúlyozta, hogy ha a Habsburg Birodalom pozíciója meggyengül, a császár nem tud kellően védekezni a török ellen. A török gályák fenyegették Itália partjait, ágyúzták Zárát, veszélyeztették a Habsburg Birodalom déli tartományait, Karinthiát, Stájerországot s a Magyar Királyság déli végeit, a maradék Horvátországot támadó oszmán erőkről egész Európát elárasztó hírek Ferdinánd aggodalmát nagyon is elhíhetővé tették. A korabeli levelezések és követi jelentések pedig semmi kétséget nem hagynak felőle, hogy I. Rákóczi György fejedelem a török kérdés kulcsembere. Egyrészt, ha helyzete kedvezőtlenre fordul, a töröktől kérhet segítséget. Másrészt ismeri jól, és kezelni is tudja a török basákat. Hamadrészt pedig, s ez a legfontosabb, számíthatnak rá a már körvonalazódó török elleni vállalkozásban. Erre utal, hogy Trauttmansdorff Osnabrückból 1646. április 30-án Ferdinándnak küldött jelentése szerint a

staatliche Friedenswahrung in Mittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. V. H. DUCHARDT. Köln-Wien, 1991. 131-151.

³⁰ EICKHOFF, Ekkehard, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645-1700. München, 1970.

³¹ HORN Ildikó, Az erdélyi fejedelmi tanács 1648-1657-ben. In: Perlekedő Évszázadok. Emlékkönyv Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk. HORN Ildikó. Bp., 1993. 245.

³² KELLER, Siegmund, Die staatrechtliche Anerkennung der reformierten Kirche auf dem westfälischen Friedenskongreß. In: Festgabe der Bonner Juristischen Fakultät für Paul KRÜGER. Berlin, 1911. 473-516.; DICKMANN, Fritz, Das Problem der Gleichberechtigung der Konfessionen im Reich im 16. und 17. Jahrhundert. In: DICKMANN, Fritz, Friedensrecht und Friedenssicherung. Göttingen, 1971. 7-35.

franciák segédcsapatot ajánlottak a török ellen. Nem sokkal később, amint Jean de Laboureur művéből tudjuk, a lengyel udvarban járó francia küldöttség, Guebriant márkiné vezetésével, Magyarországon utazik át, Rákóczi vendége, majd Pozsonyban is tárgyal Pálffy Pál nádorral és Wesselényivel. S ugyancsak ebben az évben, 1646. augusztus 22-én érkezik Munkácsra a lengyel király ajánlatával Radzivil Janusius herceg, és a nemzetközi törökellenes koalíció ügyében tárgyal Rákóczival.³³ Válaszként Rákóczi 1646 augusztusában Krakóba küldött követeit utasítja, közöljék a királlyal „Nagy Sándor symboluma szerint ne sokáig halogassa a török elleni támadást. Erdély kész conföderálni az oszmán hatalom elleni offensivumra.”³⁴ A „Nagy Sándor szimbóluma” megfejtése nem könnyű. A Magyarországon elfogott rejtjelkulcsok jegyzékében az egyik tétel: „Nagy Sándor = XIV. Lajos”.³⁵ A török elleni háború megkívánta európai segítség pedig a Szent Szék politikájában is nagy hagyományokra visszatekintő követelmény volt. Így a békekongresszuson a két körülmény, a vallási béke ügye és a török kérdés kölcsönösen összefüggésbe kerültek egymással. Mégpedig áttételesen felerősítve az Erdélyi Fejedelemség helyzetével.

„Osnabrück és Münsterben lévő trakta, Istennek hála jó karban vagyon, melyre az kegyelmed hadakozása is nem keveset segített.”³⁶ Linnard Torstensson 1644 decemberében írta Rákóczinak ezeket a sorokat. Méltán állíthatjuk, hogy a fejedelem támadása és békekötése érdemben járult hozzá az európai békekongresszus sikeréhez. S ugyanígy a münsteri és osnabrücki tárgyalások segítették, hogy a pozsonyi országgyűlés, ha nem is könnyen, de elfogadta és törvénybe iktatta a linzi béke pontjait.

I. Rákóczi György fejedelem 1647. február elején maga szeretett volna Münsterbe menni. Csakhogy a távolság nagy, az utak bizonytalanok, egészségi állapota kritikus. Le kellett mondania róla, hogy élete koronájának tekintett vállalkozását maga fejezze be. Azt viszont nem értjük, hogy miért nem fiát küldte, hiszen az egész akciót fia segítségével bonyolította. Rákóczi Zsigmond mindenről tudott, több fogalmazvány és fordítás dicséri diplomáciai felkészültségét. Kemény Jánosnak is nagyobb súlya lett volna, mint a váradi kapitánynak, Jármay Ferencnek. Nem tudjuk, hogy miért őt bízta meg a fejedelem, „hogy ne késsek sietni Münsterbe”, a plenipotentiáriusokhoz és a francia királyhoz, s azon legyen, „hogy ha az universalis békesség végben menne, abban mi is inseraltassunk”. Többféle feladatot kellett megoldania. Így tájékozódnia kötelessége a szükséges tárgyalások állásáról. Meg kellett győzni egykori szövetségeseit, vigyázva, ne-hogy úgy tűnjön, az universalis tárgyalásokat kívánnák akadályozni. De arra is köteles ügyelni, nehogy a császár megbízottai úgy véljék, hadakozást kiújító szándékkal jött. Hol tartanak a béketárgyalások, arról egy bizalmas beavatott személytől kap majd pontos tájékoztatást, a megbízott nevét biztonsági okok mi-

³³ Documenta Bohemica I. m. (9. Jegyz.), 801., 812., 844. Etc.

³⁴ NAGY László, „Biblia őrtálló” fejedelem, I. m. (6. Jegyz.)

³⁵ R. VÁRKONYI Ágnes, A rejtőzködő murányi Vénusz. Bp., 1987. 57.

³⁶ A vörösvári levéltárban lévő egykorú másolat. Okmánytár, 1893. 223.

att szóban közölték vele. Az universalis békébe foglalás módjait számba véve azon kell lennie, hogy mint confederátust foglalják Erdélyt a békébe.

Úgy látszik, Rákóczi nem volt biztos benne, hogy a linzi békekötése miatt nem támasztanak-e nehézséget egykori szövetségesei. Ezzel a lehetőséggel elég részletesen foglalkozik az utasítás. Jármynak hangsúlyoznia kell, Morvaországban Rákóczi megbeszélte szövetségesei képviselőivel, hogy békétárgyalást kezd a császárral. Nyilván erre utal Szalárdi megjegyzése a morvaországi találkozás után: „Ekképpen a fejedelem az evangélikus keresztény fejedelmekkel lőtt szövetségnek eleget tenni igyekezvén... római császárral megbékélvén.” Ha mégis nehézséget támasztának, hogy békét kötött a császárral, Jármý érveljen azzal, hogy a fejedelem a császárral szemben megőrizte önállóságát, csapatait együtt tartotta, sőt létszámukat megnövelte, s a császár mellé hadat nem adott. A kapcsolatot szövetségeseivel a béke után is fenntartotta, a francia király ratihabitóját – megerősítő levelét a szövetségről – Linz után adta át Croissy, vagyis a békekötés miatt nem tekintette elidegenedettnek. Kemény János kézírásában megadott instrukció szerint – végső esetben – azt is mondhatja, hogy elhitették velük az universalis béke meglétét.³⁷

Erdély mint Svédország és Franciaország szövetségese került be a békeokmányba. Ez nem több, mint hogy Erdély államiságát elismerték Európa hatalmai. Megóvására garanciát ezzel nem kapott. Viszont az egyetlen ország volt Közép-Európa keleti térségén, amely bekerült a vesztfáliai békébe, s ez azt jelentette, hogy bármennyire is kicsi, szegény a vesztfáliai békében nemzetközi szinten is önálló állammá nyilvánított Hollandiához képest, stabilizáló tényezőként számoltak vele.

I. Rákóczi György néhány nappal a vesztfáliai béke aláírása előtt, 1648. november 11-én hunyta le a szemét azzal a meggyőződéssel, hogy az ország „külső szabadsága” érdekében erdélyi fejedelem a vesztfáliai békében elértnél nagyobb mértékben nem cselekedett.

1648. október 24-én, amikor Münsterben és Osnabrückben végére érve a három éven át zajló hosszú tárgyalássorozatnak, megszerkesztették a békeszöveget, a vesztfáliai hatalmi rendszer fenntartására hivatott európai uralkodók nem is sejtik, hogy mi vár rájuk. XIV. Lajos francia király még alig 10 éves, Krisztina svéd királynő hamarosan lemond a trónról, III. Ferdinánd Habsburg császár és magyar király életéből egy évtized sincs hátra, s másodszülött fia, Lipót, akit az uralkodónak nevelt fivér hirtelen halála után majd 1655-ben hamarjában megkoronáznak, még alig nyolc éves. II. Rákóczi György, amint apja örökébe lép, felajánlja kardját Ferdinánd császárnak a török ellen, és folytatja a lengyel korona megnyerése érdekében kezdett diplomáciai tájékozódást.

Rembrandt a vesztfáliai békét megőrkítő festményén a háborút láncra vert kutya szimbólumával fejezte ki. A békerendszer elvei azonban a gyakorlatban kevésbé érvényesültek.

³⁷ Instructio pro egregio Francisco Jarmí, 1647. febr. 25. Okmánytár, 1873., CCIV.; SZALÁRDI I. m. (11. jegyz.), 270.

Egy év sem kellett, hogy Montecuccoli elismételje: a béke egyetlen fundamentuma a jó hadsereg.³⁸

Az oszmán hatalom is hamarosan ráébresztette az általános békéről álmodókat, hogy amíg a török bent van Európában, ha nem számolnak vele, addig a béke sem általános, sem hosszan tartó nem lehet. 1650 kora őszén, nem sokkal azután, hogy Nürnbergben ratifikálták a vesztfáliai békét, Comenius Tolnai Dali Jánost, a pataki kollégium rektorát a következőkről tudósította, bepillantást nyerve egy Bécsből küldött levélbe, értesült róla: Konstantinápolyt véghetetlenül nyugtalanítja ez a békekötés. Attól tartanak, hogy a keresztény országok egymással megegyezve, egyesült erővel fordulnak majd az oszmán világ ellen, s új háborúra készülnek.

1652-ben Hollandia és Anglia a tengeri kereskedelmért kezd háborút, és már nyilvánvaló, hogy Közép-Európa keleti térségein régi és új feszültségek halmozódnak egymásra. Svédország a vesztfáliai béke legfőbb nyertesével, Brandenburggal tárgyal Lengyelország felosztásáról, s megtámadja a dánokat. Franciaország, átnyúlva a Habsburg Birodalom feje fölé, Lengyelországban és Erdélyben kezdi majd kiépíteni politikai bázisait.

Erdély a nemzetközi hatalmi erőviszonyok egyensúlyát megteremteni szándékozó békerendszerbe foglalva új, a nemzetközi hatalmi átrendeződésből következő hatalmas ellentétek egyik neuralgikus góca lesz.³⁹

³⁸ 1649. aug. 24., Wien. Documenta Bohemica I. m. (9. jegyz.), 1269.

³⁹ Megjelent: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerkesztette: DRASKÓCZY István. Bp., 1994. 187-198.

BENKE GYÖRGY

Zárszó

Kedves Előadók és kedves Hallgatók!

Kedves Társasági Tagok és kedves Vendégek!

Elérkeztünk az I. Rákóczi György halálának 350. évfordulója alkalmából rendezett szimpózium végére. Köszönetet mondunk azoknak az előadóknak, akik a délelőtti ülészakban előadásokat tartottak az iskolaüggyel, népoktatással kapcsolatban, és a délutáni előadóknak, akik I. Rákóczi Györgyre emlékezve és emlékeztetve készítették és adták elő tanulmányaikat.

Méltó és illő, hogy ebben a városban, Sárospatakon emlékezzünk I. Rákóczi Györgyre és a Rákóczi családra, és ezen a helyen, a Református Kollégiumban idézzük emlékét, és méltassuk a magyar népért, szabadságáért és művelődésért kifejtett fáradozásait és hozott áldozatait. Ebben a városban nemcsak otthonosan cseng, hanem fényesen tündököl a Rákóczi név. A város egyik turisztikai központja a Rákóczi vár, a főutcát is Rákóczi utcának hívják; az elmúlt félévszázadban felnőtt nemzedék a gimnáziumot is úgy ismerte, mint Rákóczi Gimnázium, a Református Kollégium főépületére is, ahol most vagyunk, a túldolairól egy Rákóczi szobra néz. Újabban a Kossuth-internátus közelségében Rákóczi internátus is létesült.

A Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában és levéltárában pedig sok eredeti dokumentum tanúskodik arról, hogy I. Rákóczi, György, az öreg fejedelem és családja mi mindennel hozzájárult ahhoz, hogy megmaradjon és felvirágozzék az akkor már száz esztendeje itt működő iskola. Könyvek, protocollumok és levelek őrzik Rákóczi György kezelését vagy névelését. Leveleiből olvashatunk arról, hogy országos és háborús gondjai között is patronálja a pataki iskola tanárait és diákjait. Viselt háborúi sok pénzt felémésztettek, és sokszor kéri a pénzt, jószágokat, tűzszerszámokra valót pataki gazdaságából, „édesemtől”, Lorántffy Zsuzsannától. De mindez nem mehet az iskola, a diákok rovására. 1644. május 6-án kelt levelében írja: „Az pataki deákok pénze, hogy elidegenedjék, attul isten ójjon, meg kell az óvéknek meg kell lenni, édesem”.

Emlékezésünk ne csak a múltba nézés legyen, hanem példát adjon a jelenre is. Ki mit kapott, azzal gazdálkodjék és azzal használjon népének és nemzetének. A tanárok és tanítók tudásuk kincseivel gazdagítsák a felnövő nemzedéket; a diákok idejüket és szorgalmukat fordítsák a jövő formálására és szebbé tételére. Akiknek pedig anyagi javaik vannak, azzal segítsék népünk előrehaladását a műveltségben, ahogyan ezt I. Rákóczi György tette.

I. Rákóczi György

III.

Neveléstörténet

PRIMITIÆ LABORVM
SCHOLASTICORVM 159

IN ILLUSTRİ PATAKINO
GYMNASIO.

*Anfructus Illustrationis in Praefati
Invent.*

D^{NI} SIGISMVNDI RAKOCI
CILSISSIMORVM TRANSYLVANIE
PRINCIPVM RAKOCIORVM

NEPOTIS, FILII, FRATRIS,
Ducatus Munkacsensis &c. &c.

hareditarius Dominus.

*In majore & melius transformari
cupit.*

Anno M. DC. L. & M. DC. LI.

VARGA GÁBOR

Adatok Kovács Lajos tanítóképzős igazgató életművéhez

1. Kovács Lajos élete és munkássága

Kovács Lajos, a debreceni református kollégium tanítóképzőjének 1870-től lett országos híru tanára, majd igazgatója. Tanítógenerációk példaképe volt. Nevéről mégis elfeledkezett neveléstörténet-írásunk. Sőt még pedagógiai lexikonunk szerkesztői is kihagyták nevét a szócikkek sorából. A debreceni kollégium történetét tárgyaló monográfiák pár sorban említik. Egyedül a példátlanul gondos bibliográfus, Szinnyei József méltatja ma is nélkülözhetetlen művében.¹

Kovács Lajos 1845. szeptember 5-én született Fertőalmáson, az egykori Ugocsa vármegyében. Édesapja református lelkész volt. Gimnáziumi tanulmányait Máramaroszigeten végezte. A debreceni kollégiumban hallgatott bölcsészetet és teológiát. Kiváló növendékét a kollégium a Nagy József alapítvány terhére külföldi tanulmányútra küldte. Közép-Európa elemi iskoláit és tanítóképzési rendszerét kellett tanulmányoznia. A kollégiumban nem volt titok: Kovács Lajost a kellő gyakorlat megszerzése után a tanítóképzésben kívánták visszatartani.

Hazatérve két évig a kollégium elemi iskolai osztályaiban tanított, majd 1869-től az ún. szakoktató iskolai osztály nevelője volt. 1870-ben nevezték ki az öt hajdú város által alapított első, kimondottan a tanítóképzés céljait szolgáló tanszékre. 1875-ben őt választották meg a képző igazgatójává. Sok éven át az a megtiszteltetés érte, hogy ő lehetett a Hajdúvármegyei Tanítók Gönczy Egyletének az elnöke. 1903-ban halt meg Debrecenben.

Országos hírért vezérkönyveivel, tankönyveivel, szakcikkeivel érte el. Tankönyveit vallástanból, egyháztörténetből, számtanból, magyar történelemből és erkölcsstanból írta. Vezérkönyvei a vallástanhoz, számtanhoz készültek. Tizenegy tankönyve és három tanítókát segítő vezérkönyve jelent meg.²

¹ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái, VI. k. Bp., 1898. 1317-1319.

² KOVÁCS LAJOS *megjelent művei*: a) Bibliai történetek az I-IV. o. számára. Debrecen, 1875. b) Vezérkönyv a bibliai történetek II., III., IV. o. tanításához. Uo., 1876. c) Bibliai történetek II-IV. o. számára. Uo. 1877. d) Számtani gyak. Könyv I. VI. o. számára. Uo. 1878. e) Bibliai történetek a III-IV. o. számára. Uo. 1884. f) A ker. egyház története az V. és VI. o. számára. Uo. 1885. g) Útmutatás a ker. vallástan tanításához. Uo. 1884. h) Ker. vallástan V.-s. VI. o. számára. Uo. 1885. i) Mennyiségtan a népiskolában. Vezérkönyv. Uo. 1885. j) A magyar nemzet története V-VI. o. Uo. 1887. k) Életrajzok a magyar nemzet történetéből. Uo. 1887. l) Ker. hittan a gimn. III. és IV. o. számára. Uo. 1892. m) Ker. erkölcsstan a gimn. V. o. számára. Uo. 1892. n) Ker. egyház története. Uo. 1895.

Sikerességüket bizonyítja, hogy viszonylag rövid idő alatt több elérte a tizedik kiadást is. Így például a Bibliai történetek a III-IV. osztály számára 1886 és 1898 között nem kevesebb, mint 14 kiadást ért meg. Az Életrajzok a magyar történelemből és a Keresztény vallásból az V. és VI. o. számára tízszer látott napvilágot.

Könyveinek egy része jóval halála után is időtállóan bizonyult a Tiszántúli református iskoláiban. Szakmunkái mellett több mint százra tehető a kisebb dolgozatai, cikkei, amelyek bizonyítják alkotókedvét és munkabírást.

Az 1870-ben, fiatal tanár korában készített pályamunkája kéziratos formában maradt az utókorra.³ A kézirat értékeit fokozza egyedi volta, tudomásunk szerint pillanatnyilag közgyűjteményben nincs más példánya. 116 évig magángyűjtőnél „rejtőzött”. A debreceni tanítóképző főiskola neveléstörténeti gyűjteményébe 1986-ban vásárlás útján került. A legdöntőbb tényező kétségtelenül az volt a pályamű létrejöttében, hogy a kollégium professzori kara kiírta az 1870-es évre *A tanuló ifjúság között jelenleg divatban lévő mulatságnemek célnak megfelelőek-e és mely mulatságnemek volnának célravezetőek neveléstani tekintetben?* című tételt. A tétel kilrása a professzori kar problémaérzékenységét dicséri. Az ifjúság szabadidejének eltöltésével ebben a korban még nem volt divat foglalkozni, sőt szinte alig-alig törődtek vele a protestáns kollégiumokban. Általános volt a vélekedés: a diák azért diák, hogy tanuljon. A szórakozás nem volt összeegyeztethető a komoly szigorral, az elmélyült tanulással.

Ismertetését nemcsak egyedi volta, de nem egy ponton korát megelőző gondolatai miatt is indokoltnak látjuk.

2. A debreceni diákok mulatságairól és játékaikról

a) A pályamű motívumai és szerkezete

Kovács Lajos tételválasztásában minden bizonnyal az játszott szerepet, hogy rendkívül sok tapasztalattal rendelkezett az ifjúság *szabadidős elfoglaltságairól*. Hiszen nemrég maga is a kollégium diákja volt, egy éve a tanítóképző növendékek kollégiumának felügyeletét is ellátta. Frissek voltak a témában szerzett külföldi benyomásai is. Ismereteit emellett – mint a pályamű előszavából tudjuk – kiegészítette az ifjúság körében megíratott anyagokkal. Nincs új a nap alatt, több mint 120 éve is létezett a „kérdőíves interjú” őse. Emellett tájékozódott a hozzáférhető szakirodalmakban is. Szerzőként megemlíti Kant, Szilassy János, Niemayer, Chirmaniner, Mesmye, Veres László nevét, de idéz Herdertől és Jean Paultól is.

A pályamunka jellegéje sokatmondó: „Az iskolák úgy mint ma állanak, csaknem egészen értelmi, s nem erkölcsi képzőintézetek.” Kifejezi Kovács azon szándékát, kívánságát, hogy az iskolának fokozódjon a nevelő hatásuk.

A pályamunka első részében a tanulók között „divatban lévő” mulatságnemeket, játékokat tárgyalja a következő csoportosításban: a) a neveléstani szempontból jótékony hatásúak, b) a neveléstani szempontból káros hatásúak. A *jótékony hatásúak között* így csoportosított: a) szellemre hatóak: könyvolvasás,

³ 107 oldalon, mérete bekötve 13x19 cm.

sakk, majálisok, színház, zene; b) testre hatóak: korcsolya, kugli, zuhany; c) testre és szellemre hatóak: labdázás, tornázás, tánc, szavalás, ének. A *kártékony* hatások között a legjobban a következők voltak a debreceni kollégiumban elterjedve: a kártyázás, a tivornyázás és az esti beszélgetések.

A pályamű második részében azt elemzi, hogy a jelenleg elterjedt, ismert mulatság- és játéknemek megfelelnek-e annak a lélektani célnak, hogy a szellemi munkára megújulást adjanak.

Végül a legterjedelmesebb részben azt fejti ki, hogy mit kell tenni a szellemi megújulást elősegítő mulatság- és játéknemek elterjesztése érdekében.

b) *A hasznos mulatságok és játékok*

A szerző szemben áll a korabeli közfelfogással, hiszen abból indult ki, hogy „az ifjúság vidámságát, elevenességét mindig örvendetesnek tekintsük!” A mulatság-nemek ugyanis „védeszközök az unalom ellen”, s „mennél vidámabb az ifjúság, annál inkább meg fog őriztetni a rossztól, s könnyebben fog felkeltődni, tápláltatni benne a jó.”⁴

Azt ajánlja, hogy ostorozni kell a tunyaságot, terjesszük és népszerűsítsük a testet ügyesítő mulatságokat, játékokat. Ezek kiválóan fokozzák a szellemi kapacitást. Csak annyira terheljük az ifjúságot a szellemi munkával, hogy ideje maradjon a kapcsolódásra. Ha nem ezt tesszük, elérhetjük, hogy idejekorán megutálja a tanulást. A mulatság- és játéknemek olyan fontosak a nevelésben, hogy egyenesen bűn nem felhasználni őket.

Mindazokat a mulatságokat felsorolja, amelyek a debreceni kollégiumban előfordulnak, hasznukat részletesen elmondja. Az olvasásban, *színházlátogatásban*, szavalásban az érzelmi nevelést és az ismeretbővítés szerepét emeli ki, valamint azt, hogy elősegíti a világban való jártasságot, tapasztaltságot. A *zene* és az *ének* jelentőségét a személyiség, a jellem sokoldalú fejlesztésében látja. Sajnálja, hogy ennek ellenére csak igen kevesen énekel a zenetanulás kollégiumi lehetőségeivel. A *sakknak* a gondolkodásfejlesztő hatását hangsúlyozza. A *majálisok* és a *tánc* értékét szerinte az adja, hogy módot ad a jó „társasági modor” elsajátítására. A testre és szellemre ható mulatság- és játéknemek között a *tornának* tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. Szomorúan állapítja meg, hogy a kollégiumban egyre kevesebben művelik. A torna mellett a labdázás, kuglizás, zuhanyozás, korcsolyázás ismertek ekkor Debrecenben.

c) *A káros mulatságok és játékok*

Szomorúan konstatálja, hogy nagymértékben el van terjedve a *kártyázás*. Önzővé, nyereségvágyóvá teszi az ifjakat. Sokan még szüleik értékeit is elzalogosítják, hogy szenvedélyüknek hódolhassanak.

Ugyancsak „ragadós mániává” lett a kollégiumi ifjak között a *tivornyázás*. „Kávéházból kávéházba, korcsmából korcsmába járnak. Erkölcstelen magok viselésével akarván kivívni az egri nevet. Milyen lehet az ilyen tanulóknak az erkölcsi és tudományos értéke, milyen fokán állhat a műveltségnek? Borzasztó álla-

⁴ KOVÁCS LAJOS: Neveléstani pályamű. Debrecen, 1870. Kézirat, 26. o. - A kézirat leltári száma a Debreceni Tanítóképző Főiskola neveléstörténeti gyűjteményében: Kt. 10/1986.

pot!" – írta.⁵ A harmadik káros „mulatság-nem”-ként az *esti beszélgetéseket* nevezi meg. Mindig akad valaki, akinek „szájából őszi esőként ömlik a sok trágár adoma, szemtelen beszéd”.

d) A *debreceni kollégiumi ifjúság helyzetének bemutatása*

A fiatalok többsége „borzad” minden szellemi és testi erőfeszítést igénylő játék- és mulatság-nemtől. Ennek oka a testi képzés hiánya, mondja. A kollégiumból kilépők jó része beteges, elpuhult. A szellemi képzésben mindent megtesz a kollégium, kitűnő tanárok, nagyszerű könyvtár és segédeszközök állanak rendelkezésre. Mégis a végzetek még csak gondolkodni sem tudnak rendesen, mert „hítvány magoló-gépek voltak, robotnak nézték a tanulást”.⁶

A szabadidő célszerűtlen használatából származtatja ez erkölcsi romlottságot, mely „éjjeli csavargásokban, a bordélyházak erőszakos betörésében, útonállásban, falopásban, kézművesekkel való összecivódásban jut kifejezésre. Amikor ezért az igazgató-tanár kérdőre vonta a vétkeseiket, a válasz négy tanár ablakának beverése volt.”⁷

A társalgási műveltség tekintetében is lesújtó a kép. Nem áll egyébből, mint „fajtalan beszédek láncolatából”. Keserűen állapítja meg, hogy hol is szerezhetné meg az ifjúság a „társadalmi modort”, ha a művelt városi családoktól el van zárva. „Midőn a város lakossága nem ismeri másként, mint csendzavarót, foltolva és más erkölcsi botrányok főtényezőjét”.⁸

A debreceni kollégiumban Kovács szerint a hasznos mulatság- és játéknemek nincsenek általánosan elterjedve. Az ifjak tespednek a kényelemtől, szabadidejüket átunatkozzák, átpipázzák vagy a legjobb esetben átalusszák. Így állandóan levertek. A könyvolvasásban sem a hasznos művek divatoznak. A labdázás, korcsolyázás kiveszőben vannak, a kuglizást, zuhanyozást csak kis társaság tagjai „űzik”. Az ártalmas mulatság-nemek egyre inkább terjednek, mert Kovács Lajos szerint nincs irányadó kéz, mely az ifjúságot vezetné. A tanár és diák közötti távolságtartást nagyon helytelennek tartja.

3. Javaslatok a helyes mulatság-nemek elterjesztésére

A pályamű terjedelmének nagyobb része a helyzetet előnyösen befolyásoló javaslatokkal foglalkozik. Ezek négy pontban foglalhatók össze.

a) A *rendszeres és kötelező testnevelés bevezetése*

Kovács Lajos szerint a torna méltatlanul elhanyagolt volt a legutóbbi időkig, amikor is országszerte tornaegyletek alakultak. Így történt Debrecenben is. Az egylet azonban a látványosságra törekedett (díszes uniformis, katonai gyakorlatok), s nem a rendszeres gyakoroltatás volt a célja. Ennek következtében hamarosán a 300 tag többsége kilépett. A rendszeressé tétel mellett fontosnak tartotta, hogy díjmentes legyen, mert a debreceni református kollégium mindig a szegények iskolája volt.

⁵ Uo. 26. o.

⁶ Uo. 34. o.

⁷ Uo. 36. o.

⁸ Uo. 39-40. o.

A torna rendszeres, órarend szerinti tanításához gimnasztikai tanszék létesítését javasolta. Tudta, hogy egy tanár nem elegendő ezernél több tanuló oktatásához, ezért fontosnak vélte az „előtornászi rendszer” bevezetését. Az egyetlen tornatanár kiképezheti az előtornászokat a nagyobb diákok közül, ezáltal ezek tanítási gyakorlatokat is szereznek. Az előtornászi rendszer kitűnően illeszkedett volna a debreceni kollégium önkormányzatához, a régi hagyományokhoz.

A torna mellett a testi nevelést a vívás tanításának bevezetésével kívánta kiteljesíteni.

b) A diákmajálisok és a diákbálok

Jó alkalom volna a város és a diákok közötti kapcsolat normalizálására a diákbálok szervezése, állítja Kovács Lajos. Ezáltal fejlődhetne az ifjúság „társasági műveltsége”. Azzal érvel, ha a csizmadiák, kocsisok stb. rendezhetnek majálisokat, bálokat, miért ne rendezhetne éppen a tanulói ifjúság is. Ezáltal az erkölcsi kicsapongások is csökkenhetnének, hiszen az elkövetők mindig azok voltak, akiket senki sem ismert a városban. „Ha ismerőseik volnának, jobban óvakodnának attól, hogy ismeretségi körük rossz hírt halljon felőlük”.⁹

A táncszünetek alkalmával az ifjúság „szellemi tápot” adhatna a városi közönségnek: „szellemdús szavalatok, humoreszkek, beszélyek vonzanak a közönséget.” Ezáltal a város lakossága meggyőződne arról, hogy a diák nemcsak falopó, kocsmában verekedni tudó fiatalember.

c) A kántus és az önképzőkör szerepéről

Fokozni kellene a szerző szerint a Kántus (énekar) és az Önképzőkör vonzerejét. Ezek működését különben nagyon áldásosnak tartja, csupán azt javasolja, hogy az önképzőkörben legyen időnként jelen a tanár-elnök, aki az esetleges civódásokat eligazíthatja.

d) Az ifjúság elvonása a káros mulatság-nemektől

El kell vonni az ifjúságot a káros mulatság-nemektől! Eredeti és korát megelőző javaslatokat ad e részben közre. Ötleteinek kiindulása az, hogy a kollégium falai között kell elérni, hogy az ifjúság kielégíthesse „mulatság-szórakozási vágyát”.

Egyik merész javaslata, hogy a népes debreceni kollégiumban létesíteni kellene egy bor- és sörcsarnokot, ahol az ifjúság mulathatna. Ez a mulatság férfias és nemes lehetne, mert ott volnának ellenőrükül a barátok és az összes tanulói ifjúság. Így meg lehetne tiltani a városi mulatóhelyek látogatását. Ezek után nem hallgatnának ilyen panaszokat a kollégium vezetői: „Az éjjel a Péterfia utcai kocsmában összetűztek a diákok az ott mulató városiakkal, minden bútort összetörték, s a kocsmárost is leverték. A Hatvan utcán egy nekik semmit nem vétő izraelitának eltörték mindkét kezét. Az éjjel összecsaptak a Hatvan utcai csapszékben a diákok a kanászokkal, és a szomszéd ház építési tégláit százával górálták be a kanászokra, még vér nem patakozott. A kimenő rendőröknek nem volt bátorságuk megfékezni az ifjúságot...”¹⁰

⁹ Uo. 74-75. o.

¹⁰ Uo. 89. o.

Maga is érzi a javaslat kényes voltát, ezért hozzáteszi, lesz idő, amikor megvalósulhat. Ma már tudjuk, hogy soha nem valósult meg. Nem is valósulhatott. Igazgató korában neki lett volna módja újra felvetni, de érett fejével nyilván nem tette.

Másik javaslata nemcsak elviekben reális, de a gyakorlatban is kivihetőbbnek látszik. Jól érzékelteti Kovács Lajos demokratikusságra való hajlamát, újító, javító szándékát. Javasolta, hogy az olvasóteremmel összeköttetésben állítsanak fel egy *biliárdtermet*, ahol nemcsak biliárd, de sakk, dominó és más játékok is kapjanak helyet. Ez a terem közös *társalgóterem* lehetne, ahová a „Nagyitisz-teletű Tanári Kar” tagjai is bejárnának. A „társasági műveltséget” ez rendkívül előnyösen befolyásolhatná. Azzal is érvel a pályamű szerzője, hogy a tanárok-nak jobb alkalma lenne megismerni diákjait, ezáltal a diák is nemesebb társal-gásra szokhatna.

A pályamű utolsó gondolatai is a tanár-diák viszony javítását szorgalmazzák: „Emelje fel a tanári kar az ifjúságot a szeretet által, engedjen annyit az ő eddig gyakorolt tekintélyéből, amennyi megkívántatik arra, hogy a tanuló ifjúság hozzá felemelődjék”.¹¹

4. Kovács Lajos pályamunkájának tanulságai

A pályamű a dualizmus korának legelején született, az 1868-as népoktatási törvény életbelépéséhez igen közeli időben. Miként a társadalom egésze, úgy a közoktatás is a megújulás, lázában égett. Kovács Lajos pályaműve is ezt tükrözi.

Az ifjúság szabadidejének helyes és értelmes kitöltésével foglalkozni ma is fontos nevelői kötelesség. 1870-ben ez még inkább az volt, hiszen a szerző ri-asztó adatokkal bizonyította a kollégiumi ifjúság helytelen viselkedését. (Korcs-mai és utcai verekedések, falopások, csendzavarások, esti trágár és erkölcstelen beszélgetések stb.) A magatartási gondok okát volt bátorsága úgy megfogal-mazni, hogy a fiatalok szabadidejének értelmes kitöltéséhez a tanári kar szinte semmi segítséget nem ad.

Az általános vélekedéssel szemben – a diák azért diák, hogy tanuljon – az az álláspontja, hogy a tanulás eredményesebbé tételéhez szükség van a játé-kokra, multságokra, sportra. Hirdette: örülni kell az ifjúság vidámságának! Sportok, játékok és más multságok közben felfrissülhetnek a diákok, szellemi kapacitásuk bővül, nem utálják meg idejekorán a tanulást. Különösen fontosnak tartotta a torna és a sportok (vívás, labdázás, korcsolyázás, sakk) elterjesztését a személyiségformálás érdekében.

A fiatalok társadalmi életre való felkészítése érdekében javasolta, hogy gyakrabban találkozhassanak a város művelt közönségével, így például majáli-sokon, táncmultságokon. Ezáltal a kollégium társaságát is oldani kívánta. Buz-dított a művészeti nevelés – zene, irodalom – alkalmainak jobb kihasználására.

A szabadidő értékes kitöltését Kovács Lajos szerint az segíthetné leginkább, ha a tanári kar „felemelné” magához az ifjúságot, ha javulna a tanár-diák vi-szony. A tanároknak tudniuk kellene kimutatni szeretetüket, mert a szeretet sze-

¹¹ Uo. 103. o.

retetet szül. Ezt korát megelőző javaslattal kívánja elősegíteni a társalgóterem gondolatának fölvetésével. Hangsúlyozza, hogy ez a tanárok számára is előnyös lehet, mert jobban megismerhetik tanítványaikat, mint a tanítási órák sokaságán.

Kovács Lajos javaslata még ma is elgondolkodtató! Kevés a sportoló, szabadidejét értelmesen eltöltő fiatal, s a tanár-diák viszony sem mindenütt elfogadható.

Kovács Lajos munkásságának megítélésében a legjelentősebbek a sikeres tankönyvei, a tanítókat segítő vezérkönyvei, valamint gyakorlati pedagógiai tevékenysége. Fiatalkori dolgozata már jó pedagógiai érzékű, demokratikus szellemű egyéniséget sejtet. Javaslatai érdekesek, eredetiségre törekvők. Életművének jobb megítélésében ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni!

Bolvári Zoltán a zongora mellett

BOLVÁRI TAKÁCS GÁBOR

Bolvári Zoltán, a zenepedagógus (1908-1993)

- Hova hát, hova hát, Zolikám,
ha a hír a magasba emel?
- Nem a csalfa lidérc tüze von,
Patakon maradok konokon.

E. Kovács Kálmán: *A pataki strázsán*
(részlet)¹

Bolvári Zoltán, a sárospataki és a nyíregyházi tanítóképző egykori zenetanára 1998-ban lett volna 90 éves. Születésének évfordulóján rá emlékezünk az alábbi közleménnyel. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé az életút minden részletre kiterjedő elemzését, csupán a pedagógusi pálya ívének ábrázolásához szükséges adatokra és eseményekre térünk ki.²

I. A családi háttér és a gyermekkor

Bolvári Zoltán 1908. október 9-én született Budapesten. Édesapja, Szinok Zoltán református vallástanár volt, édesanyja, Silye Margit tanítónő. Bár nem feladatunk a családtörténeti visszatekintés, hadd említsük meg az egyenes ági felmenők közül Silye Gábor 1849-es kormánybiztost, az utolsó hajdúkerületi főkapitányt.³ Silye Gábornak a korán elhunyt Szpivák Amáliával kötött első házasságából három gyermeke született: Béla, Jenő és Etelka. Silye Jenő miniszteri tanácsos Németh Gizellát vette feleségül, s az ő gyermekük volt Margit, Bolvári Zoltán édesanyja.

A keresztségben a Szinok Zoltán Dénes nevet kapta. A Bolvári családnevet – már zeneakadémiai hallgatóként – ő választotta magának, amikor mozgalom indult a németes hangzású nevek magyarosítására. Kérelmére a névváltoztatást

¹ E. KOVÁCS KÁLMÁN: Pataki háztetők alatt; kiadja a Sárospataki Városszépitő Egyesület, é.n. (1985), 1.

² Bolvári Zoltán pályájának megismeréséhez alapvető fontosságú adatokat szolgáltatnak emlékiratai. Az „Egy tanár visszaemlékezése” című 1600 oldalas kéziratból a továbbiakban hivatkozás nélkül idézünk.

Bolvári Zoltán életútját a Comenius Tanítóképző Főiskolán 1992-ben VARGA CSILLA tanítójelölt – elsősorban személyesen készített interjúk alapján – feldolgozta. Az „Egy nyugdíjas zenepedagógus élete és munkássága” című szakdolgozat témavezetője dr. Takács Andrásné főiskolai adjunktus volt.

³ Silye Gábor életútját lásd: NYAKAS MIKLÓS: Silye Gábor a szabadságharc kormánybiztosa, a Hajdúkerület utolsó főkapitánya (1817-1894), *Hajdúsági Közlemények* 7.; a Városi Tanács és a Hajdúsági Múzeum honismereti kiadványa, Hajdúböszörmény, 1980.

a belügyminiszter 1934. május 12-én hagyta jóvá, 19.032/1934. III. sz. rendeletével. Idősebb Szinok Zoltán rossz néven vette a fia döntését, akit ez a tudat élete végéig elkísért. 1969-ben kérvényezte ugyan a Bolvári-Szinok családnév felvételét – hivatkozva a művészek körében gyakori kettős névviselésre –, de a hatóságok ehhez nem járultak hozzá.

Születésekor a család a belvárosi Múzeum utcában lakott, majd két éves korában Erzsébetfalvára (1924-től Pesterzsébet) költöztek, ahol apját református lelkésszé választották. Szinok nagytiszteletű úr szigorú családfő hírében állt, a család vagyoni viszonyai jómódú középpolgári háztartást jelentettek. Zoltán, legidősebbként, egyetlen fiú volt a gyermekek között, édesanyja rajta kívül három leányt nevelt (Margit, Gabriella és Hajnalka), és a szülők még egy kislányt örökbe fogadtak (Matild). Pezsgő családi élet jellemezte tehát a Szinok-familiát, s ez később mintául szolgált Bolvári Zoltán számára. A szellemi értékeket a családban nagy tisztelet övezte, s ez szintén hatással volt rá. Nem véletlen, hogy később két húga is pedagógus lett.

Az elemi iskola elvégzése után apja a Lónyai utcai református főgimnáziumba íratta be, ahol két évig volt diák. Ezt követően tanulmányait az akkor megnyílt pesterzsébeti állami Kossuth Lajos Reálgimnáziumban folytatta, és ott is érettségizett. Az V-VI. osztályt azonban Burgenlandban, az oberschützeni (felsőlövői) evangélikus gimnáziumban járta, ahová apja német nyelvtanulás végett küldte ki.⁴ A pesterzsébeti gimnázium 1926-ban végzett osztálya volt a második érettségiző évfolyam az iskola történetében. Széles merítésére jellemző, hogy Bolvári Zoltán osztálytársai mind a tizenötön továbbtanultak, s közülük állatorvos, építész, fizikus, gyógyszerész, rajztanár, ügyvéd és vegyész egyaránt kikerült.⁵ Bolvári Zoltán meglehetősen gyenge eredménnyel zárta középiskolai tanulmányait, nem igazán szeretett tanulni, és a gyakori iskolaváltozások sem tettek jót neki. Annál nagyobb tehetsége volt azonban a zenéhez.

II. A zongoratanulás kezdetel és a Zeneakadémia

Bolvári Zoltán természetesen nem saját akaratából kezdett zongorázni. A családban hamar felismerték a zene iránti fogékonyságát, ezért apja már 6 éves korában magántanárt fogadott mellé, és – az elemi iskolával párhuzamosan – négy évig otthon taníttatta. Amikor gimnazista lett, apja bevitte meghallgatásra a Zeneakadémiára Nagy Géza⁶ zongoraművészhez, aki azonnal kiderítette, hogy a fiúnak abszolút hallása van. Ez a képessége egyébként későbbi pályája során végig elkísérte, hiszen sosem használt hangvillát vagy hangslapot. Tanítványai elképedve vették tudomásul, hogy a Tanár úr – mint mondta – ugyanúgy „látja” a hangokat, mint más a színeket.

⁴ A felsőlövői evangélikus gimnázium 1911-ben nyílt meg Németh Sámuel (1876-1975), a helyi tanítóképző igazgatója kezdeményezésére. V.ö.: NÉMETH ADÉL: Burgenland, Panoráma, 1986, 163.

⁵ A Kossuth Lajos Gimnázium évkönyve 1919-1979, szerkesztette: DR. BAYER ISTVÁN, DEZSÉNYI LÁSZLÓ, DR. THOMANN MÁRTON, ÜRÖGDI IMRE. Budapest, 1979, 69-70.

⁶ Nagy Géza (1876-1938), 1906-36 között a Zeneakadémia tanára.

Bolvári Zoltán számára az Országos Magyar Királyi Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola több volt egyszerű továbbtanulásnál. Egyfajta életforma volt ez, hiszen megszokottsággal két évtizedet töltött az intézmény falai között. Tanulmányai több szakaszra oszthatók. Ezek értelmezéséhez azonban tudnunk kell, hogy a főiskolán ez idő tájt öt tanfolyam (s azokon belül több szak) működött: gyakorló iskolai, előkészítő, akadémiai, operai és zenetanárképző.

1918-ban felvették a *gyakorló iskolai tanfolyamra*, ahol 3 éven át folytatta zongora tanulmányait, amikor is a tanfolyamvezető nem javasolta felvételét az előkészítőbe. Az összképhez hozzátartozik, hogy Bolvári Zoltán még ekkor sem szerette igazán a zongorát. Kimaradt tehát a főiskoláról. Az Oberschützenben töltött V-VI. gimnáziumi év azonban ráébresztette őt tudásának értékére, hiszen ott magasan a többiek fölött teljesített. Ekkor döbbsen rá saját tehetségére. Így aztán örömmel fogadta, hogy apja a VII. gimnáziumi év kezdetén ismét magántanárt, egy zeneakadémistát adott mellé. Löw Magda hallatlan mély benyomást tett rá, tőle tanulta meg az *előkészítő* 1-2. évének anyagát. Ezt követően Szatmári Tibor⁷ zongoraművész vette át a tanítását, s vele fejezte be az előkészítő 3-4. évfolyamát.

Az érettségit követően – még mindig apja indítványára – felvételizett az akadémiai tanfolyam *zeneszerzés szakára*. Előképzettsége miatt rögtön fölvevették. Bár Kodályhoz szeretett volna járni, apja már korábban beszélt Siklós Albert⁸ professzorral, így ő lett a vezető tanára. Bolvári Zoltán az 1926/27. tanévtől az 1927/28. tanév I. félévének végéig járt a zeneszerzés szakra. Ez a másfél év elegendő volt arra, hogy ráébredjen: éretlen még a zeneszerzéshez. Tehetsége másra predesztinálta, s ezt felismerve hagyta abba a szakot. A kilenc fős évfolyamban egyébként társa volt Ránki György, a későbbi Kossuth-díjas zeneszerző.

A zeneszerzés szakról való lemondás már csak azért sem viselte meg, mert 1926-tól végezte az akadémiai tanfolyam *zongora tanszakát* is. Szatmári Tibor ugyanis, aki a nagyhírű Fodor Zeneiskola⁹ tanára volt, vállalta további tanítását. Bolvári Zoltán élete meghatározó egyéniségének tartotta Szatmárit, akivel viszonya emberileg is kitűnő volt. Tőle tanulta meg komolyan venni a gyakorlást, s hatására VII. gimnáziumtól napi kettő, később – egészen tanári pályája végéig – napi négy órát gyakorolt. Bolvári Zoltán tehát a Fodor Zeneiskolában végezte el a zongora főtárgy I-IV. évfolyamainak anyagát, és mint magánöbvendék tett vizsgát a Zeneakadémián. (A melléktárgyakból a zeneszerzés szak miatt felmentést kapott.) 1927 és 1930 között mind a négy zongoravizsgálja jelesre sikerült. Ez rendkívüli teljesítmény volt, hiszen a vizsgabizottságban nem kisebb

⁷ Szatmári Tibor (1894-1942), 1924-től a Nemzeti Zenede, majd a Fodor Zeneiskola tanára.

⁸ Siklós Albert (1878-1942), 1910-től a Zeneakadémia tanára.

⁹ Fodor Ernő 1903-ban alapította zeneiskoláját, amely Budapest legjelentékenyebb, konzervatóriumi szintű magániskolája lett. Vö.: Budapest Lexikon, főszerkesztő: BERZA LÁSZLÓ, Akadémiai Kiadó, 1993, I. kötet, 441.

személyiségek foglaltak helyet, mint Bartók Béla¹⁰, Dohnányi Ernő¹¹, Stefániai Imre¹² vagy Székely Arnold¹³. A IV. évfolyamos vizsgája után Stefániai kiment hozzá a pódiumra, és soron kívül felvette a zongoratanár-képzőbe.¹⁴

A zenetanárképző tanfolyam *zongoratanári szakára* Bolvári Zoltán kétszer is beiratkozott, de végül nem fejezte be. Először 1930-ban kezdte el, de novemberben - betegség miatt - kimaradt, s aztán nem is folytatta. Önálló életre vágyott, saját keresetre, ezért két éven át szabadúszóként dolgozott. A fővárosban és vidéken különböző együttesekkel lépett fel, tánczenéket játszott, és elsajátította a könnyű műfaj fortélyait. A zongoratanár-képzőt a két éves sárospataki tanárkodás után, 1937-ben folytatta, amikor Székely Arnold szakvezető professzor segítségével beiratkozhatott. Újra járt a Fodor Zeneiskolába is, Szatmári Tiborhoz. Ebben az időszakban figyelte fel a tehetségére Weiner Leó¹⁵, aki kamarazenére tanította. Az 1937/38. tanév I. félévét Bolvári Zoltán jeles eredménnyel zárta, ám tanulmányait meg kellett szakítania, mert Pápára tanári kinevezést kapott, s a levelező képzést a Zeneakadémia nem engedélyezte.

Bolvári Zoltán számára a legmaradandóbb élményeket és a legjobban hasznosítható ismereteket a hároméves *középiskolai énektanárképző tanfolyam* jelentette, amelyet az 1933/34. és 1934/35. tanévekben végzett el. A szabadúszó időszakot megelőzve felvételizett az énektanárképzőbe, és rögtön a II. évfolyamra vették föl, sőt a zongora tárgyból végig felmentést kapott. A tanfolyamnak mindösszesen 43 hallgatója volt, közülük Forrai Miklós karnagy, érdemes művész vált a legismertebbé, de évfolyamtársa volt Bolvári Zoltánnak későbbi sárospataki kollégája, Tóth Károly is. A vezető tanár, Harmat Artúr¹⁶ mellett olyan művész-pedagógusok oktatták, mint Bárdos Lajos¹⁷, Bartha Dénes¹⁸, Karvaly Viktor¹⁹, Sztankó Béla²⁰, Vaszy Viktor²¹ és mások. Az országos tanárihiány miatt a minisztérium engedélyt adott arra, hogy a legrátermettebbek párhuzamosan elvégezhessek az – egyébként az énektanárképzőre épülő – *tanítóképző-intézeti zenetanári tanfolyamot*. Harmat Artúr 15 hallgatót választott ki, közöttük Bolvári

¹⁰ Bartók Béla (1881-1945), 1907-34 között a Zeneakadémia tanára.

¹¹ Dohnányi Ernő (1877-1960), 1916 és 1920, valamint 1928 és 1943 között a Zeneakadémia tanára, 1919-ben igazgató, 1934-41 között főigazgató.

¹² Stefániai Imre (1885-1959), 1926-36 között a Zeneakadémia tanára.

¹³ Székely Arnold (1874-1958), 1907-39 között a Zeneakadémia tanára.

¹⁴ A zongora tanszak akkori légköréről, a felvételi és rostavizsgákról szemléletes képet ad: SZÉKELY JÚLIA: Bartók tanár úr, Kozmosz Könyvek, 1978, 7-43.

¹⁵ Weiner Leó (1885-1960), 1908-58 között a Zeneakadémia tanára. Egy alkalommal így szólt Szatmárihoz: „Magának van egy Bolvári nevű tanítványa. Nagyon tehetséges!” Szatmári a rá jellemző humorral reagált: „Nekem tehetséges tanítványom? Ilyenről nem tudok.”

¹⁶ Harmat Artúr (1885-1962), 1924-60 között a Zeneakadémia tanára.

¹⁷ Bárdos Lajos (1899-1986), 1928-68 között a Zeneakadémia tanára.

¹⁸ Bartha Dénes (1908-1993), 1935-79 között a Zeneakadémia tanára.

¹⁹ Karvaly Viktor (1887-1974), 1934-49 között a Zeneakadémia tanára.

²⁰ Sztankó Béla (1866-1939), 1929-től a Zeneakadémia tanára.

²¹ Vaszy Viktor (1903-1979), 1929-41 között a Zeneakadémia tanára.

Zoltánt, aki így az 1933/34. tanév II. félévétől az 1934/35. tanév végéig e szakot is elvégezte. Leckekönyvének tanúsága szerint a két szakon a négy félév alatt összesen 63(!) vizsgát tett le, ebből 46-t kitűnő, a többit jeles eredménnyel. Bámulatos teljesítmény! Ez idő tájt minden idejét a Zeneakadémián töltötte. Nem véletlen tehát, hogy élmény volt számára a két tanév, hiszen évfolyamelsőként végzett. 1935. június 15-én a Dohnányi Ernő által vezetett bizottság előtt két képesítővizsgát tehetett (érdemjegyei: 13 kitűnő és 6 jeles), és két diplomával kezdhetette meg pedagógusi pályafutását, mint okleveles középiskolai énektanár és tanítóképző-intézeti zenetanár.

Bolvári Zoltán a zeneakadémiai évek alatt vált megszállott hangverseny-látogatóvá. Saját bevallása szerint több mint ezer hangversenyt látott-hallott, sokáig gyűjtötte ezek műsorfüzeteit. Elmondása szerint az itt hallott Bartók-, Kodály- és Bárdos-kórusok ihlették későbbi karvezetői munkásságát. Az operát kevésbé szerette, de a prózai színházat annál inkább. Szabadúszóként maga is részt vett a művészvilág társasági életében, sokáig törzsasztala volt a New York Kávéházban.

1933-35 között, majd 1937-ben ismét tagja lett a Székesfővárosi Énekkarnak, amelyet Karvaly Viktor vezetett.²² A 200 tagú kórusban tenor szólamot énekelt. A fellépések (pl. pesti Városi Színház, esztergomi Bazilika) és az előadott művek (pl. Mozart Requiemje, Liszt Koronázási miséje, Kodály Psalmus Hungaricus) közül a legemlékezetesebb számára a bécsi vendégszereplés volt. Az énekkar a Bécsi Filharmonikusokkal együtt lépett fel, és Arturo Toscanini vezényletével Beethoven IX. szimfóniáját adták elő, óriási sikerrel.

III. Az első sárospataki tanári időszak (1935-37)

Miért Sárospatak? – tehetjük föl a kérdést, amikor Bolvári Zoltán első munkahelyéről esik szó. Valóban, nehéz magyarázatot találni arra, hogy egy ízig-vérig budapesti fiatalember a családjától több száz kilométerre helyezkedik el. Nos, ez idő tájt a fővárosban lehetetlen volt állást kapni. Így megfogadta, amit egyik professzorától, Molnár Antaltól hallott, hogy menjenek vidékre, és ott teremtsenek kulturális centrumot! Beadta pályázatát a pataki tanítóképzőben hirdetett helyettes tanári állásra.

Az 1857-ben a Református Kollégium keretében megalakult, majd 1869-től állami intézményként létező sárospataki tanítóképző 1929-től ismét egyházi kezelésben, de önálló intézetként működött.²³ Bolvári Zoltán nagy reményekkel és komoly szakmai célkitűzésekkel foglalta el állását Sárospatakon. „Az igazgatótanács 1935. szeptember 1-től Bolvári Zoltán okl. tanítóképző-intézeti zenetanár

²² Az énekkar 1912-ben főleg zenetanárokból és karvezetőkől alakult, célja a vokális zeneirodalmi alkotások minőségi előadása volt. Karvaly 1922-48 között állt az együttes élén, elődel Sztójánovics Jenő és Kacsóh Pongrác voltak. Az együttes 1945 után Fővárosi Énekkarként működött tovább. Vö.: Budapest Lexikon, i.m. 457.

²³ A témával kapcsolatban átfogó igényű monográfia: KÓDÓBŐCZ JÓZSEF: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és a középiskolai képzés négy évszázada, Tankönyvkiadó, 1986.

helyettes tanáru alkalmazta, ezzel az a nehézség, mely intézetünk ének- és zenetanításában már évek óta fennállott, megszűnt” – olvashatjuk az 1935/36. tanévi értesítőben.²⁴ Valóban, az intézetben már fél évtizede kénszermegoldásokkal pótolták a hiányzó képesített tanerőt. Az egyébként Zeneakadémiát végzett Kovács Dezső, igazgatói feladatai miatt, csak egyetlen tárgyat vállalt. A munka zömét óraadóként Klacsó Béla polgári iskolai igazgatóhelyettes végezte, ő azonban római katolikus vallású volt, így a református egyházi éneket Palumbý Béla tanította.²⁵ 1935 szeptemberétől Kovács Dezső csupán heti két órát tartott meg (ének I. o.), Bolvári Zoltán pedig átvette az összes többi szaktárgyakat. Heti húsz órában a következőket tanította: ének II-IV. o., zene I-V. o., egyházi ének és zene III-V. o., karének II-V. o., zenekar II-V. o. Vezette az intézeti ének- és zenekart, és a zeneszertár őre volt.

A pataki tanítóképzőben megalapításától kezdve komoly zenei élet zajlott.²⁶ Bolvári Zoltán tehát olyan környezetbe érkezett, ahol nemcsak tanították a muzsikát, de amely szinte sugározta a zene szeretetét. Nagy szerepe volt ebben az 1923-tól igazgató Kovács Dezsőnek, aki már több mint három évtizede tanított zenét Patakon. Nincs most helyünk arra, hogy szakmai teljesítményét és pedagógiai sikereit részletezzük, ezt megtették mások.²⁷ Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy annak idején Kovács Dezső is hasonló módon vette át a zenei szaktárgyakat a korábbi zenetanár-igazgatótól, Hodossy Bélától, mint ahogyan tőle Bolvári Zoltán.

Az ifjú Bolvári tanár úr szívvel-lélekkel vetette bele magát a tanításba, noha e téren még gyér tapasztalatokkal bírt. (A zeneakadémiai évek alatt a budai tanítóképzőben gyakorolt.) Ösztönösen érezte azonban a jót, a helyest. Czövek Lajos karnagy, főiskolai tanár, 1935-37 között tanítványa volt. Visszaemlékezéséből idézünk: „Személyében kitűnő elméleti felkészültségű tanárt, karvezetőt és pódiumképes zongoristát ismertünk meg. Azon fiatal tanárok egyike volt, akiket már a nagy híró Kodály tanítványok (Ádám Jenő, Bárdos Lajos) neveltek és indítottak útra, hogy mesterük szellemében részesei legyenek az akkortájt megújuló magyar zenei életnek. Bolvári ezt az új szellemet hozta a pataki képzőbe, az addig meglehetősen konzervatív, merev oktatási renddel szemben. A kötelező használatra hivatalosan előírt ének tankönyv mellett kezünkbe adta a Bárdos Lajos szerkesztésében megjelent 101 magyar népdal című gyűjteményt. ... Az első nagy énekkari élményeket is neki köszönhetjük. Megszólaltak a Kodály kórusok...és a fiatal magyar zeneszerzők...mellett a nagy mesterek egy-egy alkotá-

²⁴ A tiszánineni ref. egyházkerület sárospataki tanítóképző-intézetének 1935-36. évi értesítője. (a továbbiakban: ... évi értesítő), szerkesztette: KOVÁCS DEZSŐ, Sárospatak, 1936, 9.

²⁵ 1934-35. évi értesítő, szerkesztette: KOVÁCS DEZSŐ, Sárospatak, 1935, 9-10.

²⁶ Lásd erről: FÖLDYNE ASZTALOS ADRIENNE: Ének-zene oktatás a sárospataki tanítóképző kezdeti időszakában (1869-1900), in: *Sárospataki Pedagógiai Füzetek* 5. sz., Sárospatak, 1981, 63-79.

²⁷ FÖLDYNE ASZTALOS ADRIENNE: Kovács Dezső (1881-1964), in: *Sárospataki Pedagógiai Füzetek* 7. sz., Sárospatak, 1983, 95-106.o; valamint KÖDÖBÖCZ JÓZSEF i.m. 228-231.

sa...is. ... Néhányunkkal külön órán is foglalkozott, míg a konzervatív muzsikusz igazgató ezt meg nem tiltotta.”²⁸

Amint az Czövek Lajos fenti utalásából kitűnik, az intézet nevelési törekvéseit következetesen és eredményesen megvalósító, akkor 56 esztendő Kovács Dezső, és a szabadabb szellemű, fiatal tanár között sajnos előfordultak szakmai jellegű nézetkülönbségek, ám ezek jelentőségét hiba lenne túlbecsülni.

Bolvári Zoltán Patakra kerülése után – az ifjúsági ének- és zenekarra építve – azonnal hozzálatott a hangversenyek szervezéséhez (ebben is Kovács Dezső példáját követte). E tevékenysége később egész életén át, minden munkahelyén végigkísérte. Fellépett az intézeti ünnepségeken, tanévenként három alkalommal. Templomi előadásokat tartott Sárospatakon, Bodrogolasziban, Vajdácskán. A képző tornatermében bállal egybekötött hangversenyt rendezett, 1936 januárjában, amelyet egy évre rá megismételt.²⁹ A hat, majd kilenc tételből álló műsoron – a klasszikusok mellett – szerepeltek Hubay Jenő- és Kodály-darabok (mai szóval: „kortárs művek”) is. A fővárosi színvonalhoz nem szokott pataki közönség számára Bolvári Zoltán szereplése – aki zongorázott, vezényelt és kísért is – olyan átütő erejű volt, hogy még napokkal később is megállították az utcán, hogy gratuláljanak neki. Hasonlóan sikeres volt a Liszt Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából tartott, előadással egybekötött zongoraestje (amelyről – fájdalmára – Kovács Dezső, egyéb elfoglaltsága miatt, távol maradt). Itt játszotta el először későbbi sikerdarabját, a 13. magyar rapszódia. Bolvári Zoltán szakmai tudása valóban elsőrangú volt. 1936-ban megjelent *A magyar muzsika könyve* című életrajzi adattár, amely felvette sorai közé az akkor 28 esztendő pataki zenetanárt. A kötetben közzétették fényképét, és az alábbi szócikket: „Bolvári (Szinok) Zoltán zenetanár, 1908. Budapest. Tanulmányait a Zeneművészeti Főiskolán végezte. A középiskolai énektanárképzőn és a tanítóképző-intézeti ének- és zenetanárképzőn oklevelet nyert. Tanára: Szatmári T. A Sárospataki Ref. Tanítóképző zenetanára. Mint a Székesfővárosi Énekkar tagja, többször szerepelt bel- és külföldön.”³⁰

A fővárosi környezetből való hirtelen kilépés nehézségeket okozott számára a beilleszkedésben. A tanítóképző 12 fős nevelőtestületéből (5 rendes, 4 helyettes, 1 segéd tanár és 2 gyakorló iskolai tanító)³¹ Bolvári Zoltánnak csupán Pándy Árpáddal sikerült magánemberként is megtalálni a közös hangot. Így aztán a többiekénél erőteljesebben barátkozott gimnáziumi tanárokkal (Csák István, Irsa Tibor), amit kollégái rossz néven vettek, sőt egyikük, Zilahi Ferenc, kifejezetten fel is róta neki. A pataki társasági életbe a tanítóképző korábbi igazgatója, Hodossy Béla lakásán rendezett jótékony célú összejövetelen vezették be, s

²⁸ VARGA CSILLA i.m. 39-40. A hivatalos tankönyvet Sztankó Béla zeneakadémiai professzor írta.

²⁹ 1935-36. évi értesítő, i.m. 30.o.; 1936-37. évi értesítő, szerkesztette: KOVÁCS DEZSŐ, Sárospatak, 1937, 32.

³⁰ A magyar muzsika könyve, szerkesztette: MOLNÁR IMRE; Budapest, 1936, 353-354 és 534.

³¹ 1936-37. évi értesítő, i.m. 7-8.

hamarosan igen népszerű lett. Szívélyes viszonyban állt Novák Sándor gimnáziumi igazgatóval, aki mint közigazgató, az 1936. június 14-i tanévzárón elmondott jelentésében az alábbiak szerint üdvözölte a testvérintézmény ifjú művésztanárát: „A zene- és énektanítás, amely képzőinknek egyik speciális hivatása és amelyeknek életfolyamatában nagy elődökre tekinthetünk vissza, Bolvári Zoltán okl. zenetanárnak 1935. szeptember 1-jén történt megválasztásával újra egy ritka értéket kapott.”³² Többször megfordult Bálint József, Dávid Zoltán, Erdélyi László, Halász Dénes, Mátyás Ernő, Szabó Ernő, Szabó Gyula, Szabó Károly, Trócsányi József, Újszászy Kálmán otthonában. Szerette a társasági életet, és vidám emlékeit számos anekdotában megöröklítette, amelyekből néhány elolvasható *A pataki diákvilág anekdotakincse* III. kötetében.³³

Amikor Kódobóczy József a pataki tanítóképzésről szóló monográfiájában arról írt, hogy a második református tanítóképző tanárai közül nyolcan állami intézethez mentek át tanítani, „közülük egy azért, mert nem választották meg a helyettes tanári működése után rendes tanárnak”, akkor Bolvári Zoltánra utalt.³⁴ A második tanévi hosszabbításnak komoly tétje volt, hiszen ez már a véglegesítést jelentette volna. Az 1937 tavaszán tartott nevelőtestületi értekezleten Bolvári Zoltán két tartózkodás (Ecsedy Lajos, Tóth Mihály) mellett négy igen (Csuka Andor, Harsányi László, Pándy Árpád, Zilahy Ferenc) és négy nem (Egey Antal, Farkas Elemér, Lázár Károly, Szathmáry Ferenc) szavazatot kapott. A kérdés eldöntése így az igazgatóra hárult, aki inkább új zenetanárt választott Tóth Károly személyében. Az 1936/37-es tanév végével Bolvári Zoltánnak lejárt a helyettes tanári megbízása, és visszautazott Budapestre. Fájt itt hagynia tanítványait, megszerette a várost, és a környék természeti szépségeit. Első sárospataki tanári periódusa mindazonáltal nem tűnt el nyomtalanul. Emlékeztek rá növendékei, és elismerően szólt róla Szabó Ernő is *A pataki kollégium zenei krónikájában*: „1937-ben Tóth Károly orgonista, tanítóképző intézeti zenetanár, később Bolvári Zoltán zongoraművész, képzőintézeti zenetanár nyert kinevezést a pataki képző zenetanári tanszékére. Mindketten meg tudták tartani a hagyományos magas képzési színvonalát, s emellett önálló koncertekkel is gazdagították Sárospatak és a közeli s távoli környék hangversenyéletét.”³⁵

³² A sárospataki református főiskola theol. akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1935-36-ik iskolai évről, LXXX. évf., összeállították: DR. MÁTYÁS ERNŐ és NOVÁK SÁNDOR, Sárospatak, 1936, 12.

³³ A pataki diákvilág anekdotakincse, III. kötet, szerkesztette: BENKE ISTVÁN, BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR, EGEY TIBOR, KIRÁLY ZOLTÁN, LÁZÁR OSZKÁR, SZABÓ CSABA; Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, 1996, 93-96.

³⁴ KÓDÓBÓCZY JÓZSEF i.m. 222.

³⁵ BARSÍ ERNŐ - SZABÓ ERNŐ: A pataki kollégium zenei krónikája; Zeneműkiadó, 1984, 170. – Szabó Ernő az évszámban tévedett, mert 1937-ben Tóth Károly felváltotta Bolvári Zoltánt.

IV. A nyíregyházi évek (1938-54)

Sárospatak után – mint arról a fentiekben már írtunk – Bolvári Zoltán ismét beiratkozott a Zeneakadémiára. Életvitelének fenntartásához azonban dolgoznia kellett, ezért elfogadta a minisztérium segítségét, és 1937. december 1-jén, mint óradíjas tanár, elvállalta a pápai állami tanítóképzőben betegség miatt ellátatlanul maradt órák megtartását. Az eredetileg három hónapos megbízását később a tanév végéig meghosszabbították. Zenetanári és karvezetői működése mellett egyetlen hangverseny létrehozására volt módja: 1938 februárjában, az Arany Griff Szálló dísztermében. Fellépett az 1938. március 15-ei ünnepségen, és egy ideig vezette a cipész-dalárdát. Pápán nem igazán volt ideje beilleszkedni, ráadásul taszította őt a városban kitapintható református-katolikus ellentét. Jellemző, hogy az 1937/38. tanév végén azért nem véglegesítették, mert a minisztérium engedett a katolikus püspök nyomásának, és – az egyensúlyra ügyelve – katolikus vallású zenetanárt nevezett ki. Ekkor ajánlották neki a nyíregyházi állami tanítóképzőt, amelyet elfogadott, s amely 16 éven át a munkahelye maradt.

Bolvári Zoltán 1938. szeptember 1-jén lett nyíregyházi képzős tanár, először csak megbízással. Az elkövetkező években végigjárta a ranglétrát, mint óradíjas, illetve kinevezett helyettes tanár, végül rendes tanárrá lépett elő. Az 1944-ig terjedő időszak nyugodt periódus volt az életében, kitűnő tantestület tagjaként dolgozhatott, szakmai tudását elismerték. Közelié vált a szülői ház is, hiszen apja – nem sokkal Nyíregyházára kerülése előtt – a Szabolcs-Szatmár megyei Bujon vállalt lelkeszi hivatalt, és a család odaköltözött.

Ezek az évek döntő jelentőségűek voltak Bolvári Zoltán tanári egyéniségének kialakulása szempontjából. A kezdő pedagógus markáns, céltudatos tanárrá érett. Ekkor alakult ki karvezetői stílusa is. A kórusok összeállítását mindig a tagok személyenkénti meghallgatásával kezdte. Az azonos szólamoknak önálló próbákat tartott, amelyben szólamvezetők segítettek. Az összpóbát hangképző gyakorlatokkal kezdte, s az elért eredmények sokszor magukat a kórustagokat is meglecték. A képzőben 120 tagú énekkart vezényelt, és egy ízben bejutottak a országos énekkari verseny síófoki döntőjébe.

Szigorú tanár volt, és fiúosztályai lévén sosem kímélte a hangját, ha fejelemzésre került sor. Tanítványai mégis rajongtak érte. Nagy szeretettel emlékezett rá Mihálka György karnagy, főiskolai tanár, és évfolyamtársa, Korényi Lajos zeneiskolai igazgató, akik mindig első mesterükként említették Bolvári Zoltánt, ha egyéniségük, szakmai életútjuk formálóirol esett szó. „Nagyszerű érzékel és hivatástudattal átitatva tanította növendékeit. ... Lelkes harcosa volt az új zenei reformnak: Bartók és Kodály felbecsülhetetlen, az igazi magyar zenét megteremtő munkásságát megismertette...velünk. ... Bár a tanítóképző nem nevelt kimondottan zenepedagógusokat,...áldásos munkássága hatalmas indíttást adott többünknek ahhoz, hogy zenepedagógiai pályát válasszunk élethivatásul” – emlékezik Korényi Lajos. „Nagyszerű érzéke volt az együttesek összefogására. ... Kitűnő szeme volt a tehetségek felismerésében.... Az ének óráin...rögtön interpretálta, bemutatta az anyagot, s...én ezeknek az óráknak zenei hagyatékából éltem hosszú ideig. ... Egy cél lebegett a szeme előtt: minél job-

ban...megismertetni, megszerettetni...a hangszert, az elméletet, a vokális zenét" – vall róla Mihálka György. Kollár András kórusvezető, főiskolai docens szintén tanítványa volt. „Életünkben Bolvári volt az első zongoraművész, akinek a játékát hallhattuk. Szinte mindannyian szabolcsi falukból kerültünk Nyíregyházára, ami akkor nekünk a világ közepét jelentette. ... Az első félév végére már differenciált volt a zenei tudásunk. Különösen a zongora leckéket egyénre szabva adta. ... Nagyon jó énekkarunk volt. Megszerették a többszólamúságot.”³⁶

Czine Mihály irodalomtörténész, egyetemi tanár, szintén a nyíregyházi tanítóképző diákja volt egykor. „Bolvári Zoltán tanár úr, aki most kántor Sárospatakon, Kodálynak volt kedves tanítványa. Bartók- és Kodály-szeretetem, s a népdal iránti vonzódásom az ő óráinak eredménye” – nyilatkozta egyik interjújában.³⁷ Oláh István honvédelmi miniszter Czine Mihály évfolyamtársa volt Nyíregyházán. A hadseregtábornok élete végéig fenntartotta a kapcsolatot egykori tanárával, és számos alkalommal kifejezésre juttatta Bolvári Zoltán iránti szeretetét. S végül, de nem utolsósorban említsük meg Váci Mihályt. „Nagy szerelme volt a zene. Bolvári Zoltán tanár úrtól annyi népdalt megtanult, hogy ma is bőven futja belőlük, s tőle ismerte meg Bartókot és Kodályt és azt a szellemiséget, amit a két név jelent” – olvashatjuk egy, a költőről szóló könyvfejezetben.³⁸

Sajnos számos nyíregyházi fellépésének jegyzéke nem maradt fenn. Első nagyszabású szereplésére 1939 májusában került sor, a tanítóképző alapításának 25. évfordulóján rendezett ünnepi hangversenyen, ahol karvezetőként és zongorán egyaránt közreműködött. 1942. május 2-án 1500 tagú kórus köszöntötte a 60. éves Kodály Zoltánt a nyíregyházi Kálvineum udvarán. A nagyszabású hangversenyt megtisztelte jelenlétével a Mester, és jelen volt Bárdos Lajos is. A programban a nyíregyházi tanintézetek kórusai egyenként is felléptek, s a tanítóképző növendékei Kodály Katonadalát adták elő. Idézzük a korabeli újság tudósítójának szavait: „Most aztán a délután legszebb kara következik. Mindenki ennek tartja az állami tanítóképző kórusát, így nyilatkoznak Bárdosék is róla. Egy izig-vérig művész muzsikusszakember bámulatos csiszoló munkájának eredményeként hangzik fel a Kodály-katonadal, amelyet Bolvári Zoltán vezényel. Egyöntetűség, gondos, művészi ritmusmegoldás, szín és dinamika csodálatos eredményekben jelentkezik ebben a karban, a közönség áhítattal és elmélyedéssel fogadja.”³⁹ Az előadás után Kodály külön gratulált a Katonadal előadásához. 1992 májusában a Magyar Kodály Társaság Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tagozata emlékhangversenyt rendezett az 50 évvel azelőtti kórustalálkozó

³⁶ VARGA CSILLA i.m. 36-39., 40-42. és 44-46.

³⁷ „Jó helyre születtem”. Czine Mihály indulása (KARÁDI ZSOLT interjúja) = *Kelet-Magyarország* (ünnepi melléklet), 1989. augusztus 19., 10.

³⁸ PETRÓ ANDRÁS: Váci Mihály, in: *Írók, képek (Írók, költők gyermek- és ifjúkora)*, szerkesztette: DR. SZABÓ ÖDÖNNÉ, Tankönyvkiadó, 1970, 364.

³⁹ Kodály Zoltán volt az, aki megmentette az ősi magyar dalt az elkallódástól = *Nyírvidek Szabolcsi Hírlap*, 1942. május 4.

tiszteletére. A hangversenyre Bolvári Zoltán is meghívást kapott, mint az egyetlen, még élő akkori karnagy, de az utazás fáradalmait nem tudta vállalni.⁴⁰

Nyíregyházán elméleti munkásságot is kifejtett. Kétszer volt előadó nevelőtestületi értekezleten, *Az ének-zene oktatás nevelői vonatkozásai intézetünkben* és *A szolmizáció fejlődése* című előadásával. Fennmaradtak a zenei művelésről, egy Beethoven-hangversenyáriáról és a Liszt dalairól szóló kéziratai, valamint két dolgozata: a *Kodály Zoltán népdalfeldolgozásai* és *A szocialista gondolat Kodály Zoltán népdalfeldolgozásaiban*. (Ez utóbbiban a „szocialista” kifejezést a „népi” szinonimájaként használta.)

A viszonylag kiegyensúlyozott életvitel időt engedett családalapítási terveinek átgondolására. Házasságkötése a nyíregyházi tanári periódus alatt történt, ám mégis Sárospatakhoz kötődik. 1944 nyarán ugyanis diákszázadokat vezényeltek a sárospataki repülőter földrendezési munkálataihoz, és Bolvári Zoltán tanár-felügyelőként kísérte a csoportot. Július 22-én egy társaságban megismerkedett Székely Klárával, akinek néhány órás beszélgetés után megkérte a kezét. Szándékának komolyságát bizonyítandó, másnap tiszteletét tette a szülőknél, és egy hónap múlva, 1944. augusztus 22-én házasságot kötöttek. A hihetetlenül gyors frigy közel ötven éves boldog együttélést eredményezett, amelyből három gyermekük született: Katalin 1946-ban, Éva 1948-ban és Péter 1949-ben.

A felszabadulás után új szakasz kezdődött a nyíregyházi képző életében is. A Rákosi-korszak értelmiségellenes intézkedései, és a „társadalmi munka” végeláthatatlan kötelezettségei alaposan megterhelték a tanári kart. Bolvári Zoltán számára mindez új feladatokat hozott. Rábízták a dohánygyári és a villanytelepi vegyeskarok vezetését, amit szívesen csinált mindaddig, amíg a kórustagok is olyan komolyan vették a munkát, mint ő. Irányította a pedagógus énekkart, majd zenekart, és egy időben a Vasvári Pál Gimnázium énekkarát is. Rengeteg vidéki meghívásnak tett eleget, zsűrizésekre osztották be, olykor választási gyűléseken is szerepelnie kellett. Két évig gimnáziumban is helyettesített. Mindamellettt végezte intézeti munkáját, továbbra is adott önálló műsorokat, szervezte az Éneklő ifjúság hangversenyeket. És ott volt a családja, három kicsi gyermekkel. Feleségét nem engedte dolgozni, inkább különórákat adott, magántanítványokat vállalt, hogy megélhetésük biztosítva legyen. Nem csoda hát, hogy kissé belefáradt a Nyíregyházán töltött utolsó néhány évbe, s így nem esett nehezebbre, hogy megfontolja felesége kérését: költözzenek vissza Sárospatakra!

V. A második sárospataki tanári időszak (1954-71)

Sárospatakra történt visszatérését tehát családi okok motiválták. Feleségének fontos volt a szülőhely, és Bolvári Zoltánnak is maradtak kellemes emlékei első pataki időszakából, ezért 1954-ben áthelyezését kérte. Szakmai megbecsülésére jellemző, hogy Nyíregyházáról alig akarták elengedni. (Később is

⁴⁰ V.ö.: Kodályra emlékeznek májusban = *Kelet-Magyarország*, 1992. január 15., 1.; Éneklő ifjúság hangverseny Kodály Zoltán tiszteletére, a Kálvineum udvarán, Nyíregyháza, 1942. május 2. Jubileumi kiadvány, 1942-1992, szerkesztette: TARCAI ZOLTÁN; Váci Mihály Városi Művelődési Központ, Nyíregyháza, 1992

többször megkísérelték visszacsábítani, de sikertelenül. Fellépést vállalt viszont a 40. alapítási évfordulón.) Annál közönyösebb volt a fogadtatása Patakon. Zilahi Ferenc igazgató – aki 1937-ben még a hosszabbítására szavazott – kényszeredetten vette tudomásul a megyei tanács döntését, és hozzáállása később sem változott.⁴¹ Bolvári Zoltán 1954. március 1-jén foglalta el tanári állását a sárospataki tanítóképzőben. Itt az ének-zenei szakórakat 1937 óta Tóth Károly látta el, s az ő munkáját segítette 1952-től Klacskó Béla és 1953-tól Fráter József.⁴² Ami a továbbiakat illeti, 1959. július 1-jén a tanítóképző felsőfokú intézetté vált, és Tóth Károly vezetésével szakcsoport alakult. Az 1970-ig terjedő időszak alatt – Bolvári Zoltán mellett – intézeti tanárként dolgozott Domokos Lajosné és Fráter József, mindketten általános iskolai ének-zene szakos tanári képesítéssel. Az új tanítóképzős tanterv az ének-zenét és tanításának módszertanát a teljes képzési ciklusra vetítve 192 órában határozta meg, de ez hamarosan 240-re emelkedett. Ez nem tartalmazta a tanítási gyakorlatot.⁴³

Bolvári Zoltán 1954-ben kiforrott egyéniséggént tért vissza, gazdag zeneelméleti és módszertani tapasztalatokkal. Az ezt követő több mint másfél évtizedes működésére így emlékezett vissza kollégája, Kódóböcz József főiskolai tanár, volt főigazgató-helyettes: „Tanítóképzős tanár volt, aki közvetlen kapcsolatot tudott tartani órán is tanítványával. Szeretett..., tudott tanítani. Tanítványait jól tudta mozgósítani, vezetni. Tanítási órai célratörőek voltak. Tervszerű, következetes munkájával jól felkészítette őket az ének tanítására, az ének-zenei nevelésre. ... Adomázó típusú tanár volt, s így órai színesek, hangulatosak voltak.”⁴⁴ A gyakorlati képzés terén végzett magas színvonalú munkájára elismerően gondolt vissza Füle Sándor főiskolai tanár, aki szakfelügyelőként többször megfordult Sárospatakon.⁴⁵

Ami a fellépéseket illeti, Bolvári Zoltán – visszatekintve – úgy vélte: „itt valószínűsíthattam meg legszebb rendezvényeimet”. Valóban se szeri, se száma nem volt magas színvonalú műsorainak. Az általa – sajnos nem teljes körűen – összegyűjtött és megőrzött dokumentumok tanúsága szerint 1954 ősze és 1971 tavasza között 5 önálló műsort (zongoraestet, illetve előadással egybekötött bemutatót), valamint 17 fellépéssel járó műsort szerkesztett, és további 32 iskolai rendezvényen működött közre szólístaként, karvezetőként vagy zongorakísérőként.

⁴¹ Zilahi Ferenc úgy fogadta Bolvári Zoltánt, hogy kezét nem nyújtott, és helyet sem kínálta. Az igazgató személyiségének bemutatása nem feladatunk, erről részletesen írt KODÓBÖCZ JÓZSEF i.m. 296-298.

⁴² Uo. 337-338.

⁴³ A Sárospataki Tanítóképző Intézet évkönyve 1959-1965 (a továbbiakban: *Évkönyv I.*), szerkesztette: KOMÁROMY BÉLA, KODÓBÖCZ JÓZSEF, MÁTRAY LÁSZLÓ, SZELÉNDI GÁBOR; Sárospatak, 1965, 4-7., 12. és 23. A Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1965-1981 (a továbbiakban: *Évkönyv II.*), szerkesztette: DR. FÖLDY FERENC, DR. CSUHAJ VARJÚ IMRE, DR. KOVÁTS DÁNIEL; Sárospatak, 1981, 17-18.

⁴⁴ VARGA CSILLA i.m. 35-36.

⁴⁵ FÜLE SÁNDOR: A lelki tehetségek kiművelése a sárospataki tanítóképzőben, ahogy egy szakfelügyelő látta, in: *Comenius és a sárospataki iskola*, szerkesztette: KODÓBÖCZ JÓZSEF, *Bibliotheca Comeniana VI.*, Sárospatak, 1997, 232.

Intézeti műsorral Erdőbényén és Tiszalúcon is szerepelt. Két ízben volt zsűritag a Sárospataki Diáknapokon. Állandó kísérője volt a testnevelési bemutatóknak, és a szintén Sípos György intézeti tanár által vezetett Bodrog Néptánc Együttesnek. Érdekesség, hogy karvezetőként nem használt kottát, ám ha zongorázott, mindig kítette. Ennek oka egy ifjúkori zongoravizsgán történt memóriazavara volt, s bár később fejből tudta legtöbb számát – egy ízben áramszünet alatt is tovább játszott –, a kotta növelte a biztonságérzetét.

Patakra kerülve először csak általános iskolai énekkarral foglalkozott. Később számtalanszor vezényelte az olykor 120 tagú intézeti vegyeskart. A Szózatot például Sípos György emlékei szerint úgy adták elő, hogy „a nagyszámú közönségben szem nem maradt szárazon, olyan csodálatosan tanította be és vezényelte a kórust”.⁴⁶ Vagy ahogy az egykori résztvevő, a tanítvány Faragó Lajos fogalmazott: „úgy énekeltük el a Bodrog-híd avatásakor Bolvári tanár úr betanításában a Szózatot, hogy sírt az egész közönség”.⁴⁷

Ifjúkorában rengeteg táncdalt írt, de ezek kottáit utóbb megsemmisítette. Nem volt zeneszerző típus, ám a pataki évek alatt ismét feltámadt alkotói kedve. Tíz szerzeménye (zene és/vagy szöveg) maradt fenn kéziratban, ebből négyet kartársa, E. Kovács Kálmán verseire írt. A legismertebb kétségkívül *A pataki diákok dala*. Ha keressük azt a bizonyos „pataki szellemet”, akkor érdemes elidőzni egy picit e tényen: a két, nem sárospataki, de még csak nem is zempléni származású és indíttatású pedagógus olyan átééléssel alkotott meg egy pataki diákdalt, mintha ők maguk is az Iskolakert fái alatt bandukoltak volna diákkorukban. Alighanem egyik legszebb példája annak, amikor valakit a patakiság végleg megérint.

Ami az elméleti munkásságát illeti, 1959-ben két kollégájával felkérték a II. képzős évfolyam központi ének-zene módszertani tankönyvének elkészítésére. A minisztérium által kijelölt lektorok azonban olyan rövid időt szabtak bizonyos részek átdolgozására, hogy mindhárman elálltak a megbízástól. Később a Pedagógiai Tudományos Intézet tanítóképzős kutatócsoportja számára véleményezte az általános iskolai ének-zene tantervet, osztályokra lebontva is. Legjelentősebb műve azonban *Az ének-zene tanítás módszertana* című kétkötetes kézirat, amelyben az alsó tagozatos tananyag elsajátíttatásának minden elméleti és gyakorlati részletre kiterjedő ismeretanyagát összefoglalta. Munkájához – melyet az intézeti ének-zene szakcsoport tananyagként elfogadott – *Dalkísérek zongorára* címmel elkészítette 190 népdal és ifjúsági dal zongoraátíratát az 1-4. osztály, és 112 hasonló jellegű átiratot az 5-8. osztály számára.

A nyíregyházi időszakhoz hasonlóan e periódusból is fennmaradt néhány előadásának szövege. Így a *Romantikus dalszerzők és operisták*, a *Chopin, a zongora poétája* és a Kodály-előadásé. Két 1967-es, kéziratban maradt dolgozata *A fogyatékos hallás problémái az általános iskolában*, valamint *A tanítóképző intézetek zenei hallásvizsgájának néhány problémája*.

⁴⁶ VARGA CSILLA i.m. 48.

⁴⁷ Faragó Lajos: Visszaemlékezés a Sárospataki Felsőfokú Tanítóképző Intézetben töltött diákéveimre, in: *Comenius és a sárospataki iskola*, i.m. 227.

Pataki didikole dala

E. Korus Kälunda

Volvari Zolman

Moderato

142

1. Sl-ros - pa-tak, te Bot-rog-par-ti At-hen, saip if-ju id-gom Ked-ues ud-to-
 2. val-ros min-den bok-a em-lek, A sei oom hez-zu min-dig vrez-sa-
 3. stut see-sel-miek seip- id-ga, A Bot-rog part-jan meqder-meet a-
 4. falk ar o-sie bel-len Air-ned, he if-ju id-gom vrez-sa-al-ao-o-

Refr.

sa, A sots a-kdr ho-va is vet-bet in-nen, A-mit ad-tal, nom fer-le-dem so-ba. A Bad-rog
 ja, A alama ma ter e-des ja a niden salt, So-kat me-selt a bds Rikd-sei vdr. p
 ret. Tagget lochel a tel a vze tik-re-se, Hem la-tom ben-me seip seime seim net.
 dom, A seipen le-keet ujtun-zek-vel eg-ned, Fol-wen-dal ujtun-ze seip da-lom:

Refrain

part-ján sokkal kebb a má-jus, A Bod-rog part-ján per-se-lőtt a nyár, A Bod-rog part-ján ál-mo-doz-va

143

1. Bőb ömletlen velliél 2. →

fár-tunk, a Bod-rog part-ján vígagonfósz tárn, A Bod-rog part-ján vígagonfósz tárn.

2. Az ö-bi
3. A-hal vi-
4. A-mag a

3. /utólag/

A számos hangverseny és *A pataki diákok dala* ismeretében nem meglepő, hogy Kódóböcz József három helyen is utalt a személyére és hatására sáros-pataki művelődéstörténeti monográfiájában.⁴⁸ Kevésbé dokumentálták ugyanakkor munkásságát a tanítóképző évkönyveiben. Az 1965. évben csupán egyetlen zongoraestjéről esik szó, és megemlíti karvezetői tevékenységét, valamint – általában – az ének-zene szakos tanárok szerepléseit. Az 1981-es évkönyv a nevét említi, mint „időközben nyugalmába vonult” oktatóét, illetve utal a hangversenyekre: „színesítették rendezvényeinket a régebbi években Bolvári Zoltán zongoraestjei”.⁴⁹

Amikor 1968 októberében betöltötte 60. életévét, felmerült a nyugdíjazásának kérdése. Az akkori főigazgató, Károly István – elsősorban ideológiai okokból, hiszen a szakterületéhez nem értett – nem szívelte őt, s bár kitűnő fizikuma és szellemi frissessége miatt még évekig szolgálhatott volna, az 1969/70. tanév végével, kérése ellenére, nyugdíjazták. Ez rendkívül fájdalmasan érintette, különösen annak ismeretében, hogy – főleg a módszertan terén – a képzőben nem volt elegendő oktató. A döntés tehát nem egy intézeti stratégia része volt, hanem személyes indokú.⁵⁰ Pedig a kényszerű távozásával támadt űr betöltése már csak azért is nehezen haladt, mert 1970-ben Domokos Lajosné, 1972-ben Tóth Károly is nyugdíjba vonult. A bizonytalan állapotokat mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1976-ig, az intézet főiskolává történt átszervezéséig, hét új zeneoktató lépett be, de közülük hárman el is távoztak.⁵¹ Bolvári Zoltán az 1970/71. tanévben óradóként még foglalkoztatták, de módszertant nem taníthatott. 1971. április 8-án kántori szerződést kötött a sárospataki református egyházközséggel, s erről értesülve a főigazgató a következő tanévtől nem alkalmazta.

VI. Bolvári Zoltán személyisége

Vallási nézetei családjában gyökereztek. Édesapjától e téren is sokat tanult. Istenhívó volt, de nem bigott módon; értelmes hittel bízott a világ tökéletességében. Első pataki tanári időszakából kellemes emlékei maradtak a Mátyás Ernő teológiai professzor által a tanároknak tartott heti bibliamagyarázatok. Örömmel vállalta a kántori megbízást is, hiszen gyermekkori közege, a templom tért viszsza.

Politikával 1945 előtt nem foglalkozott, igaz, nem is nagyon lett volna rá ideje. A világháború után kialakult többpárt-rendszer azonban hatással volt rá, és 1945. szeptember 1-jén belépett a Nemzeti Parasztpártba. Úgy vélte, ő elsősorban paraszti származású gyerekekkel foglalkozik, tehát ebben a pártban tudja a legtöbbet tenni értük. Egyetértett a koalíciós kormányzat szociális intézkedéseivel.

⁴⁸ KÓDÓBÖCZ JÓZSEF: Sárospatak a magyar művelődés történetében, Sárospatak, 1991, 109 és 132., 74. kép

⁴⁹ Évkönyv I., i.m. 9. és 24. Évkönyv II., i.m. 59. és 61.

⁵⁰ Bolvári Zoltán kérte, hogy legalább addig maradjon, amíg Éva lánya a tanítóképzőben, illetve Péter fia a Testnevelési Főiskolán befejezi nappali tagozatos tanulmányait, de a főigazgató kijelentette: „A képző nem szociális intézmény!”

⁵¹ Évkönyv II., i.m. 17-24. és 58-59.

vel, és eleinte a kommunista párttal szemben sem voltak fenntartásai. Általában jóhiszeműen közeledett mindenhez, amíg az ellenkezőjéről meg nem győződött. Álláspontját hamarosan módosítania kellett, hiszen először a pártját számolták fel, majd következtek a Rákosi-rendszer jól ismert fejleményei. Többször felkeresték MDP-agitátorok, de viszolygott az egypártrendszerrel, és nem volt hajlandó belépni.⁵² Meggyőződését, köztük a polgári értékekbe vetett hitét azonban sosem hallgatta el, volt is miatta nem kevés kellemetlensége. Egy ízben egy miskolci pedagógus értekezleten óvott a fizikai dolgozók gyermekeivel való foglalkozások abszolutizálásától, de mert hozzászólása logikus volt, mások ellenében a megyei párttitkár a védelmére kelt. Persze, csak ritkán akadt efféle támogatója. Szakmai munkájában azonban bírálói nem találhattak kifogást. Tagja volt a pedagógus szakszervezetnek is, 1945-től egészen 1986-ig.

Nagy gondot fordított az egészségre. Rajongott a természetért, sokat túrázott, még tanár korában is többször körbегyalogolta a Balatont. Rendszeres résztvevője volt a képzős kirándulásoknak. Oberschützeni kollégiumi emlékei alapján reggeli gyakorlatot állított össze magának, és ötven éves korától minden reggel tornázott. 1967-ben egyik napról a másikra abbahagyta a dohányzást. Az egészséges közérzet iránti igénye kiváló humorérzéssel párosult. Bármely élethelyzetben képes volt környezetében derűt fakasztani. Tanári pályája számos anekdota forrásává vált; mind tanítványai, mind kollégái tanúk erre.⁵³

A nyugdíjban töltött évtizedei egyetlen pillanatig sem teltek tartalmatlanul. A napi gyakorlást élete végéig folytatta, és erre szüksége is volt, hiszen 1971-től 17 esztendőn át, nyolcvan éves koráig volt a református gyülekezet kántora. Elkészítette 70 vallási ének zongoraátíratát, s ezeket az orgonánál is hasznosítani tudta. Aktívan tartotta a kapcsolatot volt tanítványaival. Külön füzetben vezette valamennyi általa tanított osztály névsorát foglalkozással és lakcímmel, regisztrálta a találkozókat, figyelemmel kísérte növendékeinek életútját. Sokat levelezett. Újfajta elfoglaltságot jelentettek unokái: Gábor (1967), Ádám (1970), Ákos (1975) és Kitti (1977). Gyakorolta a német nyelvet, sokat olvasott, sétált, tervszerűen rádiózott és tévézett.

Ha egyetlen mondattal akarnánk jellemezni Bolvári Zoltán életét, azt mondhatjuk: teljes életet élt. Nem csupán a szó fiziológiai értelmében, hanem abban az értelemben, amit egy harmonikus, boldog élet jelent. Miután a napjait tartalmasan töltötte el, sohasem volt hiányérzete. Pontos napirend szerint élt, és figyelemmel kísérte a világ dolgait. Véleményt alkotott mindenről, és mindig tanulni igyekezett a saját, de elsősorban a mások hibáiból. Kiváló önkritikai érzékkel bírt. Családmódellje polgári normákon alapult, de nem volt patriarchális jellegű. A családot nagyon fontosnak tartotta, úgy vélte, gyermekeiben ő maga is tovább él. Mindig annyi munkát vállalt, hogy felesége a gyerekekkel maradhasson, és vállotta a családi munkamegosztást, más vonatkozásokban is.

⁵² Egy ízben felesége fűtanúja volt, hogy a primitív agitátorok a háta mögött összesúgtak: „Hát ez burzsuj! Még zongorája is van!”

⁵³ Vö.: A pataki diákvilág anekdotakincse, III. kötet, i.m. 215, 224-227.

Imádta a hivatását, és megkövetelte, hogy ezt mások is tiszteletben tartsák. Egyetlen értékmérőt ismert: a minőséget. Gyűlölte a felületességet, a hanyagságot. Szerencséje volt. Bár művészi és tanári pályája során politikai rendszerek és ideológiák gyakran váltották egymást, neki sohasem kellett nézeteit revideálnia.

Ami az elismeréseket illeti, Bolvári Zoltán a munkában töltött hosszú pályájára során kitüntetésben sohasem részesült. Ez nem annyira az ő, mint inkább a feletteseinek szűgyene. Csupán a magyarországi felsőfokú tanító- és óvónőképzés 25. évfordulójára kiadott miniszeri emléklapot kapta meg 1984. április 27-én, majd a hivatalból járó zeneakadémiai aranyokleveleket, 1985. szeptember 17-én. „Korszerűtlen”-nek és „polgári”-nak tartott szemlélete, szókimondó stílusa, különcködésnek látszó életmódja nem illett bele a rendszer sémáiba. Benne volt az 1988-ban megjelent *Ki kicsoda a magyar zeneéletben?* című kiadványban⁵⁴, ám az elismerések csupán halála előtt néhány hónappal érték el. 1993. október 9-én 85. születésnapja alkalmából levélben köszöntötte őt Mádl Ferenc művelődési és közoktatási miniszter, a Magyar Comenius Társaság pedig Comenius Orbis Pictusának bekötött példányával fejezte ki tiszteletét. Október 14-én a Comenius Tanítóképző Főiskola Tanácsa tiszteletbeli tagjává fogadta. November 26-án a Főiskolai Tanács ajándékozással egybekötött ünnepséget rendezett Bolvári Zoltán, Egey Antal és Kodöböcz József nyugalmazott tanárok tiszteletére, ám Bolvári Zoltán ekkor már kórházi kezelés alatt állt.⁵⁵ 1994. január 5-én köztársasági elnök „zeneművészeti és pedagógiai életútja elismeréseként” a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjével tüntette ki, ez azonban már csupán posztumusz elismerés lehetett. „Göncz Árpád elnök úr is mélyen fájjalja, hogy egy ilyen jeles művésztanár nem élhette meg művészi és pedagógiai munkássága elismeréseként adományozott kitüntetése személyes átvételét” – írta Tóth Lajos, a Köztársasági Elnöki Hivatal főosztályvezetője, 1994. január 26-ai levelében.

1993. november 29-én hunyt el. Temetését Virágh Sándor református lelkész végezte december 9-én, a sárospataki református temetőben. Egykori tanárát a Comenius Tanítóképző Főiskola saját halottjának tekintette, a sírnál Komáromy Sándor főigazgató búcsúztatta, és Takács Andrásné vezényletével közreműködött a főiskolai énekkar is. A sírkövén ez olvasható: „Bolvári Zoltán 1908-1993, tanítóképző intézeti zenetanár”.

⁵⁴ *Ki kicsoda a magyar zeneéletben?*, szerkesztette: SZÉKELY ANDRÁS; második, bővített kiadás, Zeneműkiadó, 1988, 63-64.o.

⁵⁵ Születésnap kiadvány Patakon = *Észak-Magyarország*, 1993. november 27., 6.o.; Pedagógus-nagyságokat köszöntöttek = *Sárospatak*, 1993. december, 2.o.

KOMLÓSI SÁNDOR

A gyöngyösi református népiskola történetének áttekintése

Ahhoz, hogy a református népiskola történetét felvázolhassuk, párhuzamosan Gyöngyös város, valamint a református eklézsia történetéről is szólni kell, legalábbis a reformáció kezdete óta.

A város lakossága körében 1535 táján már erősen teret nyert a protestantizmus.¹ Gyöngyös török uralom alá kerülésének pontos ideje és körülményei nem ismeretesek, de valószínű, hogy 1544 és 1546 között történt. A török földbirtoklási rendben Gyöngyös szultáni magántulajdon, azaz khász-város lett, török magánföldesurak soha nem osztották ki, török népesség nem telepedett meg benne, ezért a városi tanács továbbra is működhetett. Bár a város mind a török szultánnak, mind magyar földesurainak továbbra is fizette az adót, amelyet a városbíró szedett be és juttatott el rendeltetési helyére, a város mégis viszonylag kedvezőbb helyzetben volt sok más török megszállás alatti helységnél.²

A gyöngyösi protestantizmus első okleveles adata 1538-ból való, de a meg erősödését csak az 1553. január 26-án kelt török irat mutatja, mely a gyöngyösi református egyház levéltárában található. Ezen irat szerint a gyöngyösi katolikusok a hatvani kádi előtt a protestánsoknak engedték át a Barátok-mahallájában álló *Kápolna* nevű templomot. Ez a templomocska – a későbbi okmányok szerint a középkorban *Szentlélek-kápolna* – az apácák (alkalmasint klarisszák) tulajdonában volt. Ez hamarosan szűknek bizonyult a protestánsoknak, és ekkor a két keresztyén felekezet a hatvani kádi előtt 1555-ben új egyezséget köt. Eszerint a protestánsok az eddig bírt kápolna mellé még az „öreg ház”-nak nevezett *Szent Urbán (Orbán) templomot* is megkapták. A város reformátusai *Szetrekapu-templom* néven említik ez utóbbit.³ Ezt az állapotot az 1566-os egyezés is elismeri, utána mintegy 40 esztendeig nem is bolygatódik meg ez az egyensúly. 1579-ben az egri püspök már kálvinistaként említi a gyöngyösi protestánsokat.⁴

A gyöngyösi református gyülekezet iskolájáról az első említést 1573-ból ismerjük, melyet Monok István 1986-ban megjelent tanulmányában átvett Góldvári László művéből, aki viszont Skarica Máté adatára támaszkodott. Skarica azt írja,

¹ Heves megye műemlékei III. Bp. 1978. 14.

² Uo. 14.

³ Uo. 44.

⁴ BÁN IMRE: A gyöngyösi templom per Bocskay István korában. In: Csikesz Sándor Em-lékkönyv. 2. kötet. Debrecen 1941. 143.

hogy „idők folyamán Gyöngyösön és másutt is” megfelelő segítséget nyújtott az iskola megerősítésében.⁵ 1583 szeptemberéből egy érdekes török oklevél szól a reformátusi iskoláról: Ali hatvani szandzsák-bej igazolványt állt ki arról, hogy a Gyöngyösön működő iskolába a „jól védett” birodalomból jövő tanulókat senki se zaklassa.⁶ 1585. június 29-én kelt Báthory Istvánnak adománylevele, mely szerint „2 malmának évi hasznát a gyöngyösi keresztyén egyháznak prédikátor és mester tartására” rendelte.⁷

A református egyház az iskolát mindig az „egyház veteményeskertjének” tekintette, és igyekezett azt megszervezni, gondozni. Annak ellenére, hogy a gyöngyösi reformáció első 40 évében nincs okleveles, írásos nyoma a református iskolának, továbbá annak ellenére, hogy az első tanító nevét csak 1594-ből, tehát a reformáció itteni meggyökeresedése után 50 évvel ismerjük, feltételezhetjük más települések példájára, hogy Gyöngyösön is működött protestáns, majd az egyházközségnek helvét hitvallásúvá válása után református alsófokú iskola. Ennek tisztázásához remélhetőleg új adatokat lehet majd találni a török szultáni levéltárban, hiszen Gyöngyös szultáni birtok volt.

A 17. századtól szinte megszakítás nélküli sorrendben ismerjük az itteni iskola tanítóit. Névsoruk több helyen is ránk maradt, kisebb-nagyobb eltéréssel, elírási hibával. Az egyik forrás a Gyulafehérvárott 1636-ban kiadott *Öreg Gradual*, melyet I. Rákóczi György ajándékozott a gyöngyösi református gyülekezetnek, sajátkezűen beírva: „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei”. Ezt az énekgyűjteményes kötetet az egyház később szorult helyzetében eladta, s most az MTA Könyvtárában őrzik. A könyv végére bekötött üres lapokra jegyezte fel 1679-ben Körmendi Bornemissza János, akkori gyöngyösi rektor viszszaemlékezőleg az egyházközség prédikátorainak és iskolamestereinek névsorát.⁸ Ránk maradt a gyöngyösi lelkészeknek és iskolarektoroknak egy névsora, a kecskeméti református egyházmegye levéltárában is.⁹ Ugyancsak egy harmadik névsort őriz a gyöngyösi ref. egyházközség levéltára.¹⁰ Mind a három névsor tartalmazza az azonos nevek legnagyobb részét, de az egyik névsorban szerepelnek olyanok is, melyek a másokban, vagy a másik kettőben nem szerepelnek. E névsorok összevetését, kritikai feldolgozását nem vállalhattam, de úgy látom, hogy ezeket Monok István nem ismerte, és így az összehasonlításukat nem végezhetette el kiváló munkájában.

Az megállapítható a névsorok alapján, hogy a 17. században folyamatosan működött a gyöngyösi református elemi iskola, néha talán két tanítóval is. A

⁵ MONOK ISTVÁN: A gyöngyösi református gyülekezet lelképásztorai és tanítói 1557-1710. Bp. 1986. 95. – SZAKÁLY FERENC: Kiegészítések Monok István: A gyöngyösi református gyülekezet... c. munkájához. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI.* Bp. 1989. 235-236.

⁶ BÁN IMRE i. m. 144.

⁷ A gyöngyösi református egyházközség levéltára (a következőkben: GyRLt.) A. I. XVI. századi okmányok kötet.

⁸ MONOK i. m. 1-2.

⁹ *Ráday Levéltár. Kecskeméti református egyházmegye levéltára* (a következőkben: RLt), *Nomina Rectorum Scholae Rftae Gyöngyösiensis.*

¹⁰ GyRLt. A XV. Papok csomag.

rektorok többsége a sárospataki anyaiskolából jött, ritkábban a debreceni kollégiumból. Rendszerint évente váltották egymást, de előfordult, hogy két – sőt, ritkán három – évig is itt tanítószkodott valaki. A rektorság után vagy más helyre kerültek rektornak, vagy visszamentek továbbtanulni az anyaiskolába, igen sokan külföldi egyetemekre távoztak magas szintű tanulmányokra. Az is előfordult, hogy a volt tanító Gyöngyösön maradt, mint itteni polgár vagy egyházgondnok; néhányukból lelkipásztor lett különböző gyülekezetekben.

Az iskolamesterek névsorán kívül a 17. századból származó más dokumentumok is bizonyítják, hogy itt ebben az időben református iskola működött. 1653-ban Ibrahim hatvani kádi engedélyével az eklézsia saját költségén megnagyobbította a birtokában lévő templomot.¹¹ Erre hivatkozott később, az 1721-ben Pesten üléselő vallásügyi bizottság előtt az egyik tanú: „1653-ik Esztendőben építettett Templomát, melynek ususában... ez esztendőől fogva meghagyattatván... még az 1681-dik Esztendőbeli Diaetán is, 1687-ben is megvoltanak, lévén Parochiájok, Oskolájok és tulajdon költségeken tett épületeik.”¹² 1654-ben, amikor Comenius elhagyta Patakot, Lorántffy Zsuzsanna egy mézsárszéknek való helyet, 1659-ben pedig Fajzatpusztát engedte át az ekléziának.¹³ 1662-ben gróf Eszterházi Sándor Zólyom és Dobrovina várainak örökös ura egy házhelyet adott a „böcsületes Gyöngyös városában lakos Evangelicus statuson levő emberséges embereknek”. A házhely „az Evangelicus statuson levők oskolájok mellett fekszik” és azért adta a kegyes adakozó, hogy „ő kegyelmek minden per patvar nélkül applicálhassák oskolájokhoz és építhessenek rajta ötven tallérig épületet.”¹⁴

A jezsuiták 1634-ben Gyöngyösön gimnáziumot alapítottak és tartottak fenn. Thököly Imre 1679-ben eltávolította a jezsuitákat, és a gimnáziumot a protestánsok vették át. A gimnáziumnak 1689-ig protestáns jellege volt, tanárait nem ismerjük. De majdnem biztosra vehető, hogy az akkori lelkész, Otrokocsi Főris Ferenc, aki az utrechti egyetemen tanult, és gályarabságból tért vissza, tanított benne. A protestáns időszak azonban csak néhány évig tartott, Thököly szerencsésül hamar leáldozott.¹⁵

1687-ben Eger visszavétele folytán Gyöngyös is felszabadul a török megszállástól. Ez a reformátusok számára azzal a következménnyel járt, hogy a református egyháznak a török hatóságok előtt a katolikus egyházzal kötött egyezségei, melyek viszonylagos nyugalmat jelentettek számára, érvényüket veszítették. Az ellenreformáció minden erővel terjeszkedett. A gyöngyösi származású Széchenyi György esztergomi érsek 1688-ban többször felszólította a város előljáróságát – még kiátkozással fenyegetőzve is –, hogy a „veszélyes elvű” tanárokat és tanulókat távolítsa el, a reformátusok templomának kulcsait adja át a plébánosnak. Gróf Erdődy György földesúr is fellépett a prédikátor eltávolítása

¹¹ DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: A gyöngyösi templomok története. Gyöngyös 1944. 92.

¹² GyRLT. A VI. a pesti Religionis commissio iratai.

¹³ DEZSÉRI I. m. 12.

¹⁴ GyRLT. A III. iratanyag 1605-1686 közt.

¹⁵ FÜLÖP LAJOS (szerk.): Gyöngyös. A 630 éves város. Gyöngyös, 1964. 92.

érdekében. A városi előljáróságot azonban egyik hatalom nyomása sem tudta rábírní a protestánsokkal szemben erőszak alkalmazására. Végül a Heves megyei Almássy János és a Pest megyei Sötér Ferenc szolgabírák a város és a környék katolikusaitól erős csapatot szerveztek, és 1688 májusában fegyveresen foglalták vissza a templomot, a lelkésziakat és az iskolát. Még aznap kiűzték Gyöngyösről Dési János lelkészt, Váli Pál rektort 26 Patakról idemenekült tógátussal és egy egyéb diákokkal együtt.¹⁶ 1692-ben a gyöngyösi helvét hitvallásúak sérelmeikről és követeléseikről „Declaratio”-t írtak, melyet azonban csak 1721-ben, majd 30 évvel később tárgyalt a pesti vallásügyi bizottság.¹⁷

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején 1703-tól már ismét van rektor, 1705-től prédikátor. Az 1705-ös szécsényi országgyűlés a katolikusok tiltakozása ellenére visszaállította a gyöngyösi protestánsok jogait, és az országgyűlés megbízottai visszaadták a néhány évvel előbb elvett javakat. Ezeknek egy részét egy év múlva Rákóczi engedélyével átadták a plébánosnak. 1707-ben a jezsuitáknak ismét el kellett hagyniuk a várost. 1710-ben még tanított református tanító, de ugyanezen év novemberében a császári seregek bevonultak Gyöngyösre, a templomot azonnal visszakapták a jezsuiták, a protestánsok prédikátorát és tanítóját a plébános eltiltotta a működéstől.¹⁸ 1711 és 1782 között a gyöngyösi reformátusok vallási tevékenységüket kizárólag csak háznál folytathatták mint magán vallásgyakorlatot. Ezalatt református iskola sem működhetett. 1713-ban „Régi Skola Helyünket Temetőknel együtt a pápista Szomszédok a Tanács jelen létében” elfoglalták.¹⁹ 1721 áprilisában a már említett pesti vallásügyi bizottság elutasította a protestánsoknak templomuk s egyéb vagyonuk visszaadására vonatkozó kérelmét.

A Mária Terézia által kiadott 1777-es Ratio Educationis rendelkezése szerint minden helységben meg kellett szervezni az ún. nemzeti iskolát. A jászberényi református egyház előljárósága Kazinczy Ferencnek, a kassai tankerület nemzeti iskolái királyi inspektorának leirata alapján 1787-ben adta tudtára az érdekelteknek, hogyan kell megszervezni a nemzeti iskolát azokon a helyeken, ahol a protestánsoknak csak „privatum religionis exercitium” engedélyeztetett. Az érvényben levő rendelkezések szerint, ha a településen elegendő számú katolikus család van, külön protestáns iskola nem engedélyezhető. Ezeken a helyeken közös iskolát kell szervezni, ahol katolikus és protestáns tanítók együtt tanítanak. A katolikus tanító nem taníthat vallástant a református gyermekeknek, hanem ezeket református katecheta vagy tanító tanítsa az iskolában vagy vasárnaponként. Legyen egy katolikus és egy református „localis director”, egyenlő hatalommal, s ezek bármikor meglátogathatják a tanítási órákat és a hibákat megfeddhetik. Ezek a helyi igazgatók ügyeljenek arra, hogy a református tanulókat se erőszakkal, se csalogatással, se rábeszéléssel ne törekedjenek katolikus templomba járásra, katolikus imádságok mondására, katolikus ceremóniák vég-

¹⁶ DEZSÉRI I. m. 12.

¹⁷ GyRLt. A IV. köteg. Declaratio gravamina et Postulatorum nomine...

¹⁸ DEZSÉRI I. m. 95-99.

¹⁹ GyRLt. A VI.

zésére ösztönözni. A protestáns tanítókat a katolikus tanítókkal egyenlő fizetés illeti meg.²⁰

Változást, de csak lassú változást eredményezett II. Józsefnek az 1781-ben kiadott türelmi rendelete, melynek értelmében a protestánsok szabad vallásgyakorlatot nyertek, templomot építhettek torony és harangok nélkül, papot és tanítót tarthattak, lelkészlakot és iskolát emelhettek, közhivatalt viselhettek. A gyöngyösi reformátusok már a következő évben, 1782 novemberében II. Józsefhez intézett kérvényükben lelkész és tanító tartását, harangok használatát kérték arra hivatkozva, hogy vallásgyakorlatukat annak idején önkényesen nyomták el. Az uralkodó 1784. Évi elhatározását, hogy a protestánsok és görögök vallásukat szabadon gyakorolhatják, a városi tanács késve, 1785 júniusában hirdette ki. Erre a református gyülekezet azonnal hozzálatott a papi és tanítói állás megszervezéséhez.²¹ Egy református egyházi „catalogus” úgy tartja számon, hogy 1784-ben Gyöngyösön még magán vallásgyakorlat van (Post Edicti Tolerantialis publicationem Priv. Exercitium concessum est... Gyöngyös Ao 1784.)²² Új prédikátoruk, Mester János 1785. május 19-én érkezett meg, s nemsokára betöltötték a tanítói állást is. 1785. május 29-én volt a gyülekezet első istentisztelete.

Több éven át a lelkészi és tanítói lakásnak kibérelt házban tartották az istentiszteleteket és a plébánosnak tovább fizették a stólát. 1787-ben kérték az alispánt és báró Orczy József földesurat, hogy templom, paplak és iskola céljaira engedjék át azt a telket, melyet az eklézsia már 1626-tól temető céljaira az akkori földesuraktól bírt. A helyi szervek, a vármegye húzta-halasztotta az ügyet, végre két év múlva 1789 áprilisában 505 négyszögölnyi területet jelöltek ki. Ezen azonban csak a templom és a paplak fért el. Az építkezés 1792 szeptemberében kezdődött és 1793. október 20-án fejeződött be. 1794. május 25-én szentelték fel a templomot Bónis János lelkészsége és Lévai István gondnoksága idején.²³

1785-ben Nagy József kántortanítóhoz járt 20 fiú és 23 leány,²⁴ a következő évben 40 iskoláskorú fiú közül 22, 37 leány közül 14 látogatta az iskolát.²⁵ Nagy József még 1788-ban is itt tanítószkodott.²⁶ Iskolának a hívek adományaiából egy házat, Batik Mihály és felesége, Suhajda Zsuzsanna házat vették meg.²⁷

Érdekes lehet, hogy mi volt akkoriban az évi fizetése a lelkésznek, tanítónak. 1875-ben a prédikátor évi fizetése 100 Rh forint készpénz, 30 kila búza (ez majdnem 30 mázsának felel meg), 25 akó bor, 1-1 mázsa hús és só, 40 font faggyú gyertyára, 3 öl tűzifa.²⁸ Ugyanekkor a kántornak „conventiója” esztendőnként 30 Rh forint készpénz, 15 kila búza, 50-50 font só és hús, sorkoszt helyett

²⁰ RLI KLt. A/5 128 b. Annotationes in Annum 1788. § 5. 65-67.

²¹ DEZSÉRI i. m. 148-149.

²² Uo. 149.

²³ Uo. 149.

²⁴ Egyházi Névtár 1848-dik évre. Kecskemét, 1848. (Szerk. BÁTHORY GÁBOR.) 30.

²⁵ RLI KLt. A/5 190.

²⁶ RLI KLt. A/5 128b. Protocolum Tractatus Ecclesiastici Kecskeméti... 45.

²⁷ DEZSÉRI i. m. 149.

²⁸ RLI KLt. A/5 Kecskeméti ref. egyházmegye iratai Liver matricularis... Ao. 1785. die 29 maj. 188.

minden pártól 20-20 krajcár, gyertyára faggyú 20 font, 1 ½ öl tűzifa, 8 akó bor, iskolás gyermekenként 15 garas; tehát kevesebb mint a lelkészi javadalom fele.²⁹

Az 1793. évi canonica visitatio szerint „az Oskola Mester hivatalát letette és az eddig Jász-Kis-Éri Praeceptor Cser Andrásnak hívása az Ekklának meg engedődött”.³⁰ A gyöngyösi iskola ebben az időben is valamelyik anyaiskolától hozta tanítóit. Az anyaiskolával tartott kapcsolat másik formája a sátoros ünnepi legátus prédikálása. A templomépítés évében panaszkodtak a gyülekezet előljárói arról, hogy az ünnepi diák-követ „terheltetésekre volt az Ekkla tagjainak azzal, hogy minden Házakra maga s véle való inasa fel szokott vala járni.” Ezért az egyháztagok könnyebbségére és a deák ifjak tisztességére úgy határoztak, hogy ezután egyikük se házaljon, hanem a templomban hirdetés után gyűlt adományok lesznek a gyülekezet ajándéka, az Uraságok a maguk jótéteményeit szabadon adják.³¹

1802-ben özv. gr. Teleki Józsefné és fia, gr. Teleki László folytatólagosan biztosítják a Gyöngyösi református papnak és mesternek az eddig kifizetett adományt.³² 1814-ben a gyülekezet eladta a volt „Oskola Házat, amely taxás funduson volt” és elhatározta, hogy újat fog építeni „parochiális funduson”.³³

A 19. században az egyházmegye megbízottai többé-kevésbé rendszeresen látogatták az elemi iskolákat, s e látogatásokról az egyházmegyei közgyűlésen jelentést tettek. Idősebb Báthory Gábor szuperintendens a kecskeméti egyházmegyében, ahova Gyöngyös is tartozott, 1817-ben megkezdte, és működése idején folytatta a szuperintendens személyes vizitációit. Sajnos, ezek a jegyzőkönyvek elvesztek. A későbbi idők látogatásairól elég sok jelentés fennmaradt. Mivel Gyöngyös az egyházmegyének földrajzilag a periferiáján feküdt, a nagy távolság, a rossz utak meg a gyülekezet szegénysége miatt (nem tudták a látogatók fuvarkölségeit viselni) csak 2-3 évenként jutott el ide látogató. Ilyenkor is rendszerint az egyik aránylag közel fekvő gyülekezet lelkésze vizitált. Ezek a jelentések az iskolával, a tanítóval keveset, akkor is csak általánosságban foglalkoztak. Néha a tanító nevét, a tanulók számát sem közölték. Csupán akkor írtak bővebben az iskoláról, ha valami teljesen jót állapíthattak meg, vagy ha problémáról, esetleg komoly konfliktusról kellett beszámolni. Mindegyik típusú esetre említtek példákat.

Először pozitív eseteket. 1842-ben a consistoriális gyűlés Görömbei Pál bejelentését, mely szerint gyöngyösi tanítói hivataláról ünnepélyesen leköszön, hogy tudományos pályáját folytathassa, elfogadja. Görömbei kéri, hogy az iskola gyerekek évi próbatételét a szokott időnél, Gergely napnál egy héttel előbbre hozhassa, hogy tanulmányai folytatásához a húsvéti legációt s vele az anyagi támogatást is elnyerhesse, a következő határozattal engedélyezi: „Mélyen érzi ugyan és szívéből fájlalja az Eklézsia közönsége fenti munkás egyednek – ki két

²⁹ RLt Klt A/5 190.

³⁰ RLt Klt A/5 128 b 1793. 17.

³¹ RLt Klt A/5 128 b. 87.

³² GyRLt A. XIII. köteg.

³³ Heves megye műemlékei. I. m. 33.

évek hosszú során át két oldalról is terhelt hivatalos kötelességének pontos teljesítése által – mind pedig példás maga viselete és jeles erköltse által magát kitünőleg meg különböztette és a köz-várákozásnak minden megfelelt, leendő távozását tudományos pályája folytatásában öt akadályozni nem kívánja.”³⁴

Egy másik ilyen szép példa. A tavaszi examenre szokásban volt bemutatni, mennyire haladtak a gyermekek az írás tudományában. 1851 márciusában (az önkényuralom idején!) Gyói Miklós tanító a „gyöngyösi helv. hitvallású szent gyülekezet tanodájába járó mindkét nembeli növendékek írásmutatványát”-hoz ilyen szövegeket íratott le:

„Romlásnak indult hajdan erős magyar,
Nem látod, Árpád vére miként fajul,
Nem látod a bosszus egeknek ostorait nyomorul hazádon?”

Másik:

Miért szerettek oly hűn, szülőföldem s hazám!

Harmadik:

Vak vagy-é te szent igazság, néked látni kellene,
Látni, mit mivel a gabszág, jámborságnak ellene.

Negyedik:

Ki tette naggyá s dicsővé a magyar hazát?
Ki tette legfényesebbé százada aranykorát? (Mátyás)

Ez a tette nagy erkölcsi bátorságra, igaz hazafiúi érzületre vall!³⁵

További szép példa. Kasza Gábor 50 év körüli férfi volt, ki a Balaton melletti rektorságból költözött Gyöngyöstre, kis szőlőjéből, megtakarított pénzecskéjéből azonban nem tudott megélni. Amikor 1855-ben megürült a tanítói hivatal, bár ideiglenes állásra hívták meg, azt örömmel elfogadta. Az egyháztanács minden tekintetben meg volt elégedve a munkájával, s felszólították, hogy vállalja továbbra is a tanítást. Ő betegeskedését hozva fel indokul, ezt nem vállalta. Az ifjú, nőtlen rektorok cimboráskodásába beleunt gyülekezet egy idő múlva ismét felkérte a tanításra, amit elfogadott. Szorgalmas, becsületes munkájával, tanítói ügyessége által kiérdemelte a gyülekezet józanabb s tivornya után nem áhító részének teljes szeretetét. Tanítványain meglátszott az értelmes oktatás sikere. Több megszakítással tizenegy évet és 8 hónapot tanított itt.³⁶

Komoly összeütközésről tudósít a következő eset. 1842-ben a gyülekezetből választott iskolavizitátor elhatározta, hogy ő lesz az examennek arbitere (vezetője, bírálója). Ezért nem a szokás szerint a templomban, hanem az iskolában tartatta meg a vizsgát. Ezt a változást a lelkésznek, a református iskola hivatali vezetőjének és felügyelőjének egy illetlen és névtelen levélben hozták tudomására. Ez a nép akaratával is ellenkezett, mert az a templomban várta a vizsgát. A pap többször hívta az iskolában levőket, majd maga ment át oda, hogy megkérje őket a templomba átjövésre. Majd bement az iskolába, és felszólította a mestert, hogy a gyermekekkel jöjjön a templomba. De ott a papot megfenyegették, úgy-hogy hívei mentették ki. Az exament az iskolában megtartották, itták rá és mu-

³⁴ GyRLt C I. Számadáskönyv – egyházközség története (Protocollum) 151. Retro oldal.

³⁵ GyRLt E. Iskolai iratok.

³⁶ GyRLt. Protocollum 182 verso oldalon, továbbá RLt KLt. 1865. I. k. 5-7.

zsikáltattak. A lelkész feljelentette az ügyet a vármegyénél, de ezt visszavonta, és az egyházmegyei tanács elé vitte.³⁷

Nem vált dicsőségre az iskolának az alábbi eset sem. 1827-ben a rektor megverte egyik tanítványát, akinek az anyja a világi magisztrátusnál feljelentette a tanítót. Az egyik egyháztag a gyülekezetbeli nehézségek megoldására „instructió”-t írt. Ebben leszögezte, hogy a rektor mindenképpen hibás. Ne vete-medjen tüstént tanítványának megütésére, hanem ha a gyerek türehtetlen, el-szenvedhetetlen, jelentse a papnak, és együtt vigyék jóra a tanítványt; vagy a szülők jelenlétében tegyék meg a fenytést; vagy a kurátoroknak kell átadni az ügyet. Másrészt azt is leszögezi, hogy senki se bíráskodjon önmaga, ne rohan-jon papjának és rektorának lakására, még kevésbé külső hatalomhoz, a szolgál-bíróhoz, a szuperintendenciára. Intézkedik az ilyen esetekre az 1789-i egyházi végzés, aszerint kell eljárni, különben skandalum támad és híveink elidegened-nek az egyháztól.³⁸

Enyhébb belső ellentétet mutat a következő példa. Az 1831-es vizitáción különösen felkeltette a látogatónak a figyelmét a vasárnapi templomi szép éneklés. Az iskolában „a rektorral produkáltatták tanítványait, kik meglehetősen feleltek az eleikbe tett kérdésekre – az arithmetikából különösen igen szép must-ráit mutatták előmenetelüknek.” Utána a lelkész különféle káromkodással, ke-gyetlenséggel, korcsmázással és más botránkoztató cselekedetekkel vádolta a tanítót. A vizitálók azonban látták, hogy az előjáróság nagyobb, hatalmasabb ré-sze a rektor pártján van, s ahhoz, mint jó tanítóhoz s kántorhoz különösen ra-gaszkodik. A békesség érdekében nem kezdtek vizsgálatba, hanem – mivel ügyis csak egy évre jött ki az ifjú a losonci iskolából – úgy határoztak, hogy a rektor menjen vissza Losoncra, vagy más iskolába tudománya folytatására ez ekléziától kapott jó bizonyítvánnyal.³⁹

Szigorú rendezettség hiányát bizonyítja az alábbi történet. Tanítóhírváshoz a gyülekezet mindig elküldte az anyaiskolához a tanítói díjlevelet. 1855-ben a nagykörösi felgimnáziumban Borsi Kálmán tanuló július végén ezt elfogadta. A szuperintendens a kormánynak – az önkényuralom előírása szerint – pecsét-es kötelezvényt adott arról, hogy a beállítandó tanító erkölcsi és politikai magatartá-sa felett híven őrködni fog. Szeptember vége felé derült ki, hogy a tanuló visz-szmondta az állását, és helyette egy nő ember kérte, fogadják tanítónak, és gondoskodjanak odaköltöztetéséről. Az egyház azonban csak iskolából kijött if-jakat szokott fogadni, s egyébként sincs fedezete a pályázó költöztetésére, tehát nem fogadhatta az illetőt. De október elején maga a pályázó bejelenti, hogy más helyre megy tanítani, tehát ne számítsanak rá. Így a tanév kezdetén nem volt még tanító. A gyöngyösi „egyházi előjáróság megilletődve vette ezt a levelet különösen azért, hogy az anyaiskolai előjáróság ily kevés ügyelettel van a bérle-velet elfogadott ifjakra, akik az utolsó pillanatban is lemondhatnak.” A lelkészre bízzák, hogy a rövidesen összeülő egyházmegyei konferencián ezt a rosszallá-

³⁷ RLT KLt. 1842. I. k. 12. És 2. Kováts József gyöngyösi prédikátor védekezése.

³⁸ RLT KLt. 1827. lkv. 21. 18924-dik esztendőben... Instrukció. Lisznyó Damó B.

³⁹ RLT KLt. I. k. 8-13. Polgár Mihály canonica visitatio jelentése.

sukat a nagykőrösi igazgatónak tudomására hozza. A problémát csak részben orvosolta az, hogy közben a kőrösi iskola igazgatósága küldött Gyöngyösre tanítót (akit azonban rossz magaviselete miatt hamar elküldtek).⁴⁰

Sok problémát okozott az, hogy az ifjú, tapasztalatlan tanítók az iskolai oktatást nagyon hanyagul végezték. Például ifj. Báthori Gábor esperes a gyöngyösi iskolát az előjárók jelenlétében megnézve azt igen rossz lábon levőnek tapasztalta. A Heidebergi Catechismust ugyan könyv nélkül, de egészen értetlenül tanulták meg a gyerekek, a tanító semmit nem magyarázott nekik belőle, mint kiderült, mivel maga sem értette.⁴¹ 1842-ben az esperes helyett és megbízásából a jászkiséri lelkész végzi a vizitációt. A látogató két helybeli iskola-felügyelő, két presbiter és a kurátor jelenlétében látogatta meg az iskolát. Az előző tanító három évi szolgálat után már visszament Sárospatakra, az általa feladott tananyagból az új tanító előtt gondosan kikérdezték a 25 gyereket. Azt állapították meg, hogy olvasásban nagyon gyengék, a tanított tantárgyakban is nagyon különböző eredményt értek el, így az egész iskola nagy elmaradása tűnt ki. Ennek fő oka az előző tanító hanyagsága és ügyetlensége. Egy presbiter az elmaradás okát abban is látta, hogy a helybeli lelkészt illetően többször kellett lelkészi funkcióban helyettesíteni a volt tanítónak. A vizitáló meghagyta a jövőre nézve, hogy az iskolára nagyobb figyelmet fordítsanak, s esztendőnként két exament tartsanak.⁴²

A tanítók ebben az időben a sárospataki és a kecskeméti főiskoláról, a losonci és kecskeméti gimnáziumból, majd a nagykőrösi preparandiáról jöttek. A tanítók egy vagy két évre, ritkán három évre maradtak itt, házasságot nem kötöttek, mert a jövedelem nem lett volna elég a családnak. Amint láttuk, az iskolai munka minősége eléggé egyenetlen volt, leginkább a tanító szorgalmától, lelkiismeretességétől és felkészültségétől függött, magaviselete pedig erkölcsi színvonalától. Az iskolai munka figyelemmel kísérésére a gyülekezet tagjaiból évente vagy kétevente iskola-vizitátorokat választottak, akik időnként meglátogatták a tanítást, és tapasztalataikról beszámoltak az egyházi előjáróságnak. De ez és a lelkész felügyelete nem látszott elegendőnek, ezért 1860-ban az esperes nyomtatékosan felkéri a lelkészeket, hogy a presbiterek közül jelöljenek ki legalább néhány tagot, akik a pap mellett különösebben köteleztessenek felügyelni a helybeli iskolára, az iskolát mulasztó gyermekek szüleit hathatósan serkentsék az iskolába járatásra, az engedetleneket a körlelkésznek jelentsék, aki a névsort továbbítja az esperesnek. Továbbá megerősítik a körlelkész-iskolafelügyelői funkciót, kötelezővé téve számukra minden hozzájuk tartozó ref. elemi iskola évenként kétszeri meglátogatását, melynek utazási költségeit a meglátogatott gyülekezetnek kell fedezni. Gyöngyösre senkit nem jelölt az esperes, a gyöngyösi lelkészt sem jelölte más iskolához, hanem a gyöngyösi iskola meglátogatását – az egyházat a túlzott költségek miatt megóvando – a helybeli lelkészre és a

⁴⁰ GyRLt. C. I. Protocollum 183 verso oldal.

⁴¹ RLt KLT. 1837. I. k. 14. Ifj. Báthori G. esperesi visitációja.

⁴² RLt KLT. 1842. I. k. 12. Ifj. Báthori G. főesperes hivatalos tudósítása.

helybeli iskola-vizitátorokra bízta.⁴³ A gyöngyösi református iskola épülete idők folyamán megromlott, 1871-ben a teteje beszakadással fenyegetett.⁴⁴ A gyöngyösi református elemi iskola tanulóinak létszáma ingadozott, folyamatos létszám-összeállítást az elért dokumentumokból nem sikerült készítenem. A legmagasabb tanulólétszám 40 körül, a legalacsonyabb 15-20 körül mozgott, így az egyházmegye legkisebb iskolái közé tartozott. Mivel 1868 előtt nem volt tankötelezettség, a tanulók valószínűleg három-négy osztályba tartoztak, és ezeknek a tananyagát tanulták.

Az 1868. 38. tc.-kel életre hívott hat osztályos kötelező elemi népiskola magasabb követelményeket támasztott, több tantárgy rendszeres oktatását írta elő. Az ebben az időben ismét tanító Kasza Gábort megkérdezte az egyház, hogy vállalja-e az új tanterv szerinti tantárgyak oktatását. Ő 1870 augusztusában írt válaszában egyes tárgyak tanítását határozottan nem vállalta, egyébként is „ily felszeretlen iskolába, hová a tanulók mind eddig rendetlenül jártak s még a legszükségesebb kézi tankönyvekkel sem voltak ellátva, magamra vállalni nem bátorodom.”⁴⁵ A presbitéri gyűlés megkapván a választ „az utolsó időben tettelesen alászállott iskolaügyet lelkiismeretesen fontolóra vevén, oda látja magát kényszerültnek, hogy miután iskoláját még 1 ½ évvel ezelőtt különben is községinek nyilatkoztatta, mint felekezeti iskola, szegénységünk miatt a törvény követelte kellékeknek meg nem felelően, gyermekeink pedig ily függő állapotban kellő oktatást nem nyerhetvén, hogy az államnak törvényei érvényesítésére szabad tér és kötelessége teljesítésére több ok adassék, végeztük, hogy eddigi iskolánkat ezennel beszűntetjük, és felekezeti iskolahelyiségünket mint az egyháznak kizárólagos birtokát ezentúl egyházi célokra fordítjuk. Az 1868. XXXVIII. t. cz. értelmében az 1857-65 évben született 30 fiú és 20 leány, összesen 50 református iskolakötelezett gyermekeink oktatásáról a Gyöngyös városi község tartozván gondoskodni, az iskola fenntartási gondjairól ezennel véglegesen lemondunk... és a városi hatóság a megyei tanfelügyelőség útján felhívandónak határozatott intézkedni, hogy gyermekeink mint községi iskolások már a folyó 1870. október 1-én kezdődő iskolai évben a város által kellékekkel felruházott tanító vezetésével mellett törvényszerű oktatásban részesüljenek.”⁴⁶ A presbitérium tehát már 1869. április havában községinek nyilvánította iskoláját, hogy az iskolatartás gondjaitól mentesüljenek, meg a lelkész szerint azért is, hogy a papi befolyás alól magukat emancipálják.⁴⁷

A gyöngyösi községi és a római katolikus iskolaszékek a tanfelügyelő elnökletével 1870. június 12-én együttes ülésükön elhatározták, hogy a községi iskola helyiségeül egyelőre hat tantermet létesítenek, abból kettő a református iskolaépületben lesz a szükséges építkezések után elhelyezve. A községi iskolá-

⁴³ RLt KLT. 1860. aug. 31. Miskolczi István esperes körlevele.

⁴⁴ RLt KLT. 1871. ik. 13. tvsz. 1. Kálmán Béla h. lelkész jelentése.

⁴⁵ RLt KLT. 1871. ik. 14. és GyRLt A. XIII. köteg.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 1871. ik. 13., 14. tvsz. 1. Máté József levele a főesperesnek.

hoz négy rendes és két segédtanító alkalmazását biztosítják.⁴⁸ Ezt a tervet a városi közgyűlés magáévá tette, mivel a református egyház iskolaépülete „különben is iskolai célra lévén bejegyezve, a törvény értelmében mint községi vagyon, más célra, mint egyenesen községi iskolának, nem használható”.⁴⁹ Ezt viszont a református egyház mint róluk nélkülük történt döntést, mint autonómiájuk megsértését minősítették. „Nekünk 300 éves szenvedései által Canonisált jogaink vannak Gyöngyösön, melyeket apáink vérrel biztosítottak számunkra s amelyek épségét a mi beleegyezésünk nélkül csorbítani nem engedhetjük” – szögezték le. Ezért egy kölcsönös szerződés tervezetét küldtek a város polgármesterének, egy református eklézsia és a népoktatási minisztérium közti szerződés mintájára.⁵⁰ A város ezen bizonyos változtatásokat javasolt, melyről végül is a mindkét részről meghatalmazott 5-5 fős bizottság döntött véglegesen.

A községi iskola kialakításának első szakaszában sajátosan határozták meg a tanítási rendet: minden reggel 8-tól 10-ig minden osztályban a felekezetiek, 10-től 12-ig a közös iskolások járnak, délután 1-től 3-ig a felekezetiek, 3-tól 5-ig a községi iskolások tanulnak. A községi iskolások tehát a református lelkész kifogása szerint bitangolhatnak télvíz idején az utcán, a piacon, oly időben, amikor a kocsik közlekedése a legélénkebb. Mert ha a rendes időnél csak néhány perccel előbb akarnak a gyerekek bemenni az iskolába, vagy a folyosón gyülekeznek, korbáccsal verik ki őket. Egyházunk tagjai teljesen megcsömröltek a községi iskolától, hiszen ezekben a vallás tanítására nem jutott egyetlen tanterem sem. Ezért a szülők részben kifogták gyermekeiket az iskolából, nagyrészt be sem írtatták őket. Egyháztanácsunk a gyermekeket a bitangolástól megőrizendő, továbbá hogy a közös iskolások vallásoktatást nyerjenek, újra megnyitatta a volt felekezeti tantermet, és ott reggel 8-tól 10-ig a közös iskolába járók vallásoktatásban részesültek. Az eredmény: seregestől tódultak a gyermekek az iskolába, nagyrészt olyanok, akik semmilyen iskolába nem jártak. Hiába volt felvilágosítás, intés, fenyegetés, hogy kizárólag csak a közös iskolások jöhetnek, a szülők azt mondták, gyermekeik legalább tanuljanak vallást.⁵¹

A református szülők nagy része még idegenkedik a községi iskolától, a kb. 50 tanköteles református gyerek közül alig 15-20 jár 1871-ben. Az iskolába nem járók szorgalmazására sem a presbitérium, sem a községi hatóság semmit vagy igen csekély intézkedést tesz. Még 1874-ben is sok szülő, minden intés és buzdítás ellenére is, nagyon idegenkedik az iskolába járatástól, mert ellenszenves nekik a községi iskola. Némelyek azzal takaróznak, hogy hitetlenek iskolájába (azaz a közös iskolába) nem adják gyermekeiket. A gyermekek nevelését a szülők megdöbbenően elhanyagolják. A református lelkész a szószékről többször is felhívta a figyelmet a nevelés fontosságára. Különösen a presbiterek lelkére kötötte az ezért való felelősséget. A presbitereket külön összehívta azért,

⁴⁸ GyRLt. A XIII. 1870. jan. 29.-én tartott képviselőtestületi közgyűlési jegyzőkönyv részlete.

⁴⁹ GyRLt. A. XIII. A gyöngyösi városi képviselői közgyűlés jegyzőkönyve, 108/XIII.

⁵⁰ RLt KLt. 1871. lk. 14. Máté József ref. lelkész levele Gyöngyös polgármesteréhez.

⁵¹ RLt KLt. 1872. lk. 103. Egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvéből.

hogy a gyűlésre meghívott hanyag szülőket megdorgálják, de sem a presbiterek, sem a szülők nem jelentek meg.⁵² 1875-re megteremtődött a vallástanítás rendszeressége, és a félévi vizsgát is megtartották.⁵³

Ez a gyöngyösi református elemi iskolának a vázlatos története,

Az iskola a 16. századi indulás nehézségei után a 17. században a török időben megerősödik, majd a század végén az ellenreformáció és a Thököly meg a Rákóczi szabadságharcok alatt váltakozva működik. A 18. század legnagyobb részében szünetel az oktatás, csak az 1780-as évektől indul újra. A 19. században folyamatosan, de váltakozó eredményességgel tanítja és neveli a gyöngyösi református gyerekeket, míg 1870-71-től az egyház szegénysége miatt a felekezeti iskola megszűnik. Ettől kezdve az itteni református fiatalságot a községi iskolában oktatják-nevelik, a református egyház csak vallásoktatásukat végzi.

⁵² RLI KLt. 1874. I. k. 108. Klimó Pál gyöngyösi ref. lelkes levele.

⁵³ A Kecskeméti Református Egyházmegye jegyzőkönyve 1875. Kecskemét. 13.

NAGY GÉZA

Adatok Karcsa népoktatásának történetéhez (1800–1914)

Bár a karcsai népoktatásra vonatkozóan csak a 18. század vége felé találunk feljegyzéseket, mégis azt kell mondanunk, hogy ettől az időponttól jóval korábban megkezdődött itt az elemi iskolai oktatás. Feltehetően a kálvini tanok elfogadásával egyidős ez is. „1580-ban Mágócsy Gáspár kassai főkapitány, Drugeth Borbála férje... a bodrogi közsékeket mind az új hit vallóivá tette. A református egyház alapítását Karcsán is erre az időre kell tenni.”¹

Az egyház korán belátta, hogy híveinek vallásos érzelmeit ébren tartani és nevelni legbiztosabban az iskolai oktatás útján lehet, ezért arra törekedett, hogy az oktatás ügyét a kezébe vegye. „Karcsán és mindenütt a Bodrogi közön 1798-ban kezdődött az anyakönyvvezetés, hogy azelőtt mi volt a hitélet sorsa, nehéz megmondani. Lehet, hogy voltak papjaik, de ezek az úgynevezett fogadott papok, kiknek esztendő végén éppúgy felmondtak, mint a cselédeknek.”²

Mint ahogy papok nem voltak, ebben az időben nem voltak állandó tanítók sem a falvakban. Miután azonban Karcsa a Sárospataki Ref. Főiskola vonzáskörzetébe tartozott, ezért kevés kivételtől eltekintve évenként jutott ide a Főiskoláról egy-egy nagyobb diák, aki azután rektorként az oktatást ellátta, sőt prédikátora is volt a falunak. A rektorok személye azonban majd minden esztendőben változott, ezért ilyen körülmények között az oktatás színvonala is igen alacsony volt. Kevés volt az iskolába járó tanulók száma, s a tanulók is csak késő ősztől kora tavaszig részesülhettek az oktatásban, mert a gyermekek munkájára is szükség volt a családokban. Az iskolában ezen időszak alatt írást, olvasást, számolást és hittant tanítottak a rektorok.

Tekintve azonban, hogy nem valami jó eredményt ért el a rektorokat évenként változtató rendszer, az eredményesebb oktatás megszervezése érdekében az egyházi hatóság szorgalmazni kezdte az egyházközösségben az állandó tanítói hely kialakítását. Ehhez azonban az egyháztagság hozzájárulása kellett volna, mert hiszen az állandó tanító javadalmát nekik kellett vállalni. Ezt azonban az amúgy is nehezen élő nép sehogy sem akarta elfogadni. Nem mintha az állandó tanítói hely ellen lett volna kifogása, hanem azért, mert ez igen nagy terhet rótt volna a lakosságra, hiszen ebben az időben csak 14 féltelkes és 5 negyedtelkes jobbágycsalád élt a zselléreken kívül a faluban. A jobbágytelkek összesen 181, 5

¹ MÁTHÉ GYULA: Karcsa. In: Sárospatak és Vidéke. Bp. 1933. 217-219. p.

² Uo.

hold földet tettek ki. A határ nagy része még ebben az időben mocsár és nádas; a földművelésre alkalmas területen a jobbágybirtokok mellett pedig a földesúr majorsági földje terült el.

Kitérni azonban nem lehetett a többség akarata elől, ezért úgy próbáltak segíteni magukon, hogy meglepetésszerűen tanítót választottak. Kapóra jött ugyanis egy jelentkező, aki az egyházi hatóság által megszabott javadalom mellett vállalta a tanítói állást. „Nevezett tanító, Böltsi István 1801. augusztus 18-án Karcásra elmegy, s mivel ott nem volt mester, bekérte magát igen csekély fizetség mellett, fogadva józan életet és jó munkát. Befogadták és kántornak is alkalmazták, pedig nem volt képesítése.”³

A lakosság a választás miatt igen kellemetlen helyzetbe került. Néhány hónap múlva ugyanis az új tanítóról bizonyosodott, hogy hivatalában nem ér semmit. Nem tanította a rábizott gyermekeket, csak részegeskedett. Így azután az előjáróság – miután többször is megpróbálta tanítóját jobb belátásra bírni, az meg semmiképpen nem fogadta meg a jó szót – kénytelen volt nemcsak az egyházi, hanem a világi, nevezetesen a vármegyei hatósághoz fordulni, hogy a tanítót valahogyan ki tudják rakatni a tanítói lakásból. A tanító ugyanis beperelte az előjáróságot, azt hozva fel indokként, hogy őt emberi méltóságában megsértették. A vármegyei hatóság azonban, miután meghallgatta a pereskedő feleket, a tanító indokait elutasította, és elmarasztalta hivatali kötelességének elmulasztása miatt. „Nehezítvén a dolgot mind az, hogy Böltsi István a bé adott instancia szerint mind ocsmány botránkoztató részegesnek, tolvajnak s némiképpen impostornak compeniatott. Ezért állásából és a Mesteri házból kihordozkodni parancsoltuk.”⁴

A tanító elköltözése után újra sorra került a tanítói javadalmazás rendezése. Most már a községben is többen hajlottak a díjlevél elfogadására, de még három évnek kellett eltelti, amíg a tanítói javadalom rendeződött. Végül is megtörtént a díjlevél elfogadása, de csak azután, miután ígéretet kaptak arra, hogy a földesúr biztosítja a tanítói javadalom földterülete egy részének kiadását, s az nem a jobbágybirtokok területének megnyirbálásával kerül kimérésre. Ezek után 1805-ben a rektorként működő Gáspár István 1806-tól mint egyházi tanító és kántor kezdi meg működését.

Az oktatás ettől kezdve látszólag rendben halad. Ezt a rendben haladást az is bizonyítja, hogy hosszú ideig nem történt említés a tanító munkájáról. Az iskolálatogatók vizsgálódása szerint is rendben megy az oktatás, csak a tanulók hiányzása ellen sürgetik a rendszabályokat. Ennek hatására az egyháztanács a hiányzások ellen fel is lép, de amikor ennek sincs semmi hatása, 1830-ban tíz szülőt pénzbüntetésre ítélnék a gyermekeik iskolai mulasztása miatt.

A tanító közmegegedésre végezte munkáját. Ezt bizonyítja az alábbi feljegyzés is: „A lelkesítő állás betöltése után (1798) már 1806-ban be volt töltve a tanítói állomás is. Ezt mutatja az 1832. évbéli presbitériumi jegyzőkönyv, mely-

³ Az Alsózempléni Egyházmegye Levéltára, Sárospatak, 47/1800-1830. (A továbbiakban: AzEMLt, Sp.)

⁴ Piliši László Zemplén vármegye törvényes táblabrája ítélezett. MÁTHÉ GYULA I. m.

ben rektor Gáspár István 26 éves működéséről tétetik említés. Azután is mindig be volt töltve a tanítói állomás.⁵ Éppen ezért érthetetlen egy 1833-ban az espereshez írt válaszevél, melyben Portörő János káplán feljeleníti főnökét, Babarik lelkészt. Ebben a levélben kitér – többek között – az iskolai oktatás helyzetére is, felróva a lelkésznek, hogy nem törődik az iskola munkájával, a tanító ellenőrzésével. A továbbiakban így ír az iskoláról: „Nincs iskola – legközelebb kerülőn az iskola látogató Tist. Ur 7 gyermeket találtunk ott. Az egész helységbe 3 ember tud olvasni, ímri egy se.”⁶ A levélben foglaltak valószínűleg nem felelhettek meg a valóságnak, mert az elmarasztalásnak nyomát később sem találjuk sehol. Gáspár István tanító munkájával annyira meg van elégedve az egyházközség és az egyháztanács, hogy még 1846-ig marad a helyén, és negyven évet szolgál a faluban. Pedig nem volt könnyű dolga, hiszen az akkori három osztályt kellett taníttania, ezen kívül el kellett látnia a kántori teendőket is. Működése alatt iskolát is kellett építenie, mert „1839-ben leég az iskola a pap szolgálójának vigyázatlansága miatt.”⁷ 1846-ban kolerajárvány pusztított a faluban, Gáspár István is ennek a járválynak esik áldozatul.

Gáspár István munkásságát 1847-től 1858-ig Török János folytatta. Ő is a sárospataki Kollégiumból került a faluba. Tevékenységéről nem sokat tudunk. Feladatát igyekezett elvégezni, azonban tanítási munkájába nem engedett senkinek beleszólni. Ezért aztán nem is maradhatott annyi ideig a faluban, mint elődje. A lelkéssel való nézeteltérései miatt 1858-ban elköltözött a faluból. 1859-től 1870-ig Gönczi József volt az egyházi iskola tanítója. Az ő tanítóskodása alatt újra fellángolt a vita az egyházközség és az egyházi hatóság között a lelkési és a tanítói díjlevél miatt.

Nem volt új keletű ez a vita, immár egy évtizede tartott, és 1864-ben odáig fajult, hogy a világi és egyházi bíróságnak is be kellett avatkozni. Erről így ír egy korabeli egyházközségi, illetve egyháztanácsi jegyzőkönyv: „Ugyanez alkalommal az egyház gondnoka által feljelentetvén, hogy Lénárt András consistoriális személy – letett hitének ellenére, hogy az egyház csendjét és békéjét telyes tehetsége szerént feltartani igyekszik – a papi és iskolai tanítói azon díjlevél forogván szóban azon egyházi gyűlésben, melyen a polgári hatóság, mint végrehajtó bíróság, vagy az egyházmegye által újonnan alakított díjlevél megerősítését sürgeté, vagy pedig az egyházmegyei hatóság végzése szellemében a régi charta helyreállítását törvényesen parancsolá. Nevezett consistoriális személy Lénárt András mind az egyházi előjáráságnak, mind a politikai felszólítás következtében beavatkozott bíróság határozatának ellene állván, a tizenegy évek alatt örökös versengésben levő népet azon szavaival igyekezett fellázasztani, és a régi gyzásos emlékü civódást visszaidézni, hogy akik Szomotorra jártak papért, az új díjlevelet azok fizessék.”⁸ Végül is a régi díjlevél maradt érvényben. Ez pedig az alábbi javadalmazást biztosította a tanítónak:

⁵ MÁTHÉ GYULA i. m.

⁶ AzEmLt Sp. 1/1799-1938.

⁷ AzEmLt Sp. 110/1839.

⁸ Egyházközségi jegyzőkönyvek, Karcsa, 1840-1870.

1. Posonyi Mérőre való belsőség. (Kert, rakodóhely, mely 1200 négyszöglő területnek felel meg.)
2. 11 Szántó Föld Hold. (Holdanként 1200 négyszöglővel.)
3. 5 Hold Ember Vágó Rét. (Holdanként 1200 négyszöglővel.)
4. 1 öl (8 ürméter) kemény tűzifa.
5. Minden iskolából kikerülő gyermek 1 pár jércét ad.
6. Szénagyűjtésre vagy más munkára 15 napszám.
7. Kántori teendőikért minden család 1 véka gabonát ad.
8. Pénzbeli fizetés évi 60 forint.⁹

Gönczi József működésére vonatkozóan nem találtam feljegyzést az egyházi iratokban. Csak annyit említenek meg az egyházi jegyzőkönyvekben, hogy 1870-ben kéri elbocsátását az egyházközségtől. Utóda 1871-ben Horkay Sándor lett, aki 1871-től 1881-ig tanítóskodott a faluban. Működésével kapcsolatban már sokkal több feljegyzés található. Az iskolalátogatások során mindig elmarasztalják. Az itteni működésének tíz esztendeje alatt szinte semmit sem törődött iskolai munkájával. A tanulókat nem tanította meg sem írni, sem olvasni. Sokszor napokig nem látták az iskolában, ha pedig ott megjelent, csak addig tartózkodott bent, míg a nagyobb tanulók gondjaira bízta a kisebbeket. 1875-ben az iskolalátogatók lehetetlen állapotokat találtak az iskolában. Az ellenőrzés befejeztével az iskolalátogatók jelentése az iskolaügyek elhanyagolása miatt az egyháztanácsot elmarasztalja, és jelentést kér az elmaradottság okairól. Az egyháztanács jelentésében azután részletesen beszámolt a karcsai református iskola elmaradottságának okairól, s ezen okok közül elsőként említi a tanító hanyagságát, aki ahelyett, hogy a rábízott tanulók oktatásával foglalkozna „az utcán részegen botorkál”.¹⁰

A jelentés befejező részében az egyháztanács kéri az egyházmegyei tanügyi bizottságot, hogy Horkay Sándor helyébe küldjenek másik tanítót. Ez a kérés azonban még egy ideig nem talál meghallgatásra. Hogy miért, azt ma már nem lehet megállapítani, de igazolja az eredménytelen kérést egy 1880. augusztus 18-án kelt, Páricsi József lelkész, Dakos János gondnok és az egyháztanácsosok aláírásával ellátott, szinte drámai hangvételű levél, mely szerint: „Horkay Sándor tanító, aki hivatalának csak meggyalázására, egyházunk erkölcsi megrontására él, a karcsai egyháztól rendeltessék el, s helyébe egy jó tanító küldessék. Hiszen 8-9 éve már, hogy ez idő alatt felnőtt gyermekek közül alig találkozik egy-kettő, aki olvasni alig, de írni talán egy sem találkozik, aki tudna. Egy nemzedék Karcsán már elveszett.”¹¹

Ez után a levél után Horkay Sándort elhelyezték a községből. Bár ekkor már érvényben volt az 1868. évi XXXVIII. törvény cikk, hazánk első népoktatási törvénye, mely előírta a 6-12 éves korig a mindennapos iskolai, 12-15 éves korig az ismétlőiskolai tankötelezettséget, ennek ellenére még csak háromosztályos volt a karcsai református elemi népiskola. 1880-ban a tankötelezettek iskolába járása így alakult:

iskolakötelezettek száma 62, iskolába járók száma 18;

⁹ Egyházközségi jegyzőkönyvek, Karcsa. 1840-1870. 188.

¹⁰ Egyházközségi jegyzőkönyvek, Karcsa. 1870-1900. 37.

¹¹ Egyházközségi jegyzőkönyvek, Karcsa. 1870-1900. 38.

közülük első osztályos 9, második osztályos 5, harmadik osztályos 4.¹²

Horkay Sándor után 1882-ben Szabó István került tanítónak a faluba, és 1888-ig volt a falu református iskolájának tanítója. Már az első esztendőben eredményes munkát végzett. Ennek eredményeként az iskola munkája a rendes kerékvágásba zökkent. Ez megmutatkozott az iskolába járó tanulók számának növekedésében is. Az 1881/82. évben 59 tanköteles tanulóból 8, 1882/83-ban pedig 58 tankötelesből 49 járt rendszeresen iskolába.

Természetes, hogy még ebben az időszakban is nagy a hiányzók száma. Sok olyan tanuló van, aki csak a téli időszakban jár iskolába, mert amikor kítavasodik, az ő munkájukra is szükség van a mezőgazdaságban. De még a sok hiányzás ellenére is emelkedik az oktatás színvonala úgy, hogy hosszú idő után először van jó vélemény a karcsai református elemi iskola tanulmányi eredményéről. Ez pedig 1883 júniusában az iskoláztatás alkalmával válik nyilvánvalóvá. Az iskolalátogatók az iskola tanulmányi színvonalát az alábbiak tanúsága szerint igen jól értékelik:

„Az iskola növendékeinek vizsgálja a lelkész, a gondnok s két egyháztanácsos jelenlétében megtartatott.

A tanítónak tanítási modora, tan módszere bár nem az, ami már most megkívánatné; mindazonáltal ő – bár két vagy három annyi fáradtsággal, mint máskülönben tehetné – iskoláját oda képes vinni, hogy annak szellemi állása kitűnőnek nyilvánítható...

De beadott tabellájának kiállítása nem felel meg a követelményeknek, amennyiben címnélküli s az osztályozás nem a nagytiszteletű egyházmegye által meghatározott módon történik. A nagytiszteletű egyházmegye ezeket az osztályzatokat vette be: kitűnő, dicséretes, kielégítő, gyenge; ő pedig: semmi, valami, helyes stb. ilyenmő osztályzatokat vesz föl tabellájában.

A tanteremben kellő rend, kellő csín uralkodik. Eredménye: kitűnő.

Luka, 1883. június 20.¹³

Szabó István munkássága csak 1888-ig tartott. Betegsége miatt nem vállalta tovább a tanítást, ezért az egyháztanács az 1888/89. tanévtől új tanítót választott Kántor Lajos személyében. Ő is Sárospatakon végezte iskoláit. Megválasztásával egy időben került sor az új tanítói díjlevél kiadására, illetve elfogadására. Ez annál is inkább szükséges és fontos volt, mert a falu határában bekövetkezett tagosítás alkalmával az egyházi földeket is kimutatták, és ez szükségessé tette a díjlevél módosítását is. Az 1888-ban kiadott díjlevél a következőket tartalmazta a tanító javadalmazásáról:

1. Félteleki illetőség. (Ennek megoszlása: 1200 négyszögöl kert, 11 hold szántó, 5 hold rét.)
2. Minden telektől (később családtól) egy véka gabona.
3. Minden zsellércsaládtól fél véka gabona.
4. Két öl (8 örméter) kemény tűzifa.
5. Minden tanuló gyermek után egy véka gabona.
6. Prédikációs halottanként 32 krajcár, gyermekhalott esetében 20 krajcár.
7. Szénagyűjtésre vagy más munkára 20 napszám.

¹² AzEmLt Sp. 1880. (Szám nélkül.)

¹³ AzEmLt Sp. 1882/83. (Szám nélkül.)

Összes javadalom pénzbe átszámolva évi 314 forint. Az adót az egyház fizeti.¹⁴

Kántor Lajos működésével veszi kezdetét az iskola addigi három osztályáról hat osztályra való fejlesztése. Ez persze nem megy zökkenő nélkül, mivel a szülőkre nehezednek ezzel az emelkedő terhek, s ez az újabb teherterhelés még jobban próbára teszi az addig is nehezen élő szülőket, családokat. A hat osztályos oktatásra való áttérés ugyanis az iskola újjáépítését, bővítését teszi szükségessé.

Már korábban is szóba került ez a fejlesztés, azonban ez nem volt megoldható, mivel a lakosság olyan anyagi helyzetben volt, hogy ezt a terhet nem bírta volna el. 1889-ben azonban egy tűzvész következtében a falu iskola nélkül maradt, s most már akarva-akaratlan új iskolát kellett építeni. Igaz, államsegélyt kaptak, így a lakosságra háruló terhek valamelyest csökkentek.

Az oktatás a tűzvész után akadozik. Rossz idő esetén a községházban folyik a tanítás, de amikor kítavasodik, ez a munka az iskola udvarára helyeződik át. Ez az állapot nem kedvez az oktatásnak, s teljesen érthető az 1891. évi alábbi megállapítás: „Az iskolába a húsvét óta tartó építkezések miatt a gyermekek nagyon szórványosan jártak, a tanító kevés sikerrel taníthat.”¹⁵

Az iskola építése 1892-ben befejeződött. Az új épületben egy tanterem és a tanítói lakás kapott helyet. A tanítás ebben az egy tanteremben folyt reggeltől estig. A tanulók reggel megjelentek az iskolában, délből 2 óras szünetet kaptak, majd délután tovább folyt a tanítás.

A tanító először mindig a kisebb osztályosokkal foglalkozott, a többiek önálló feladatot kaptak. Minden osztálynak megvolt a maga felelőse. Ennek kötelessége volt a rendre, a feladatok elkészítésére, a lecke megtanulására ügyelni. Ha valaki nem készült vagy írásbeli feladatát nem készítette el, azt jelentette a tanítónak. Minden héten egy délután játékdélután volt, s minden tanuló a szabadban játszhatott. Ha azonban rossz idő volt, a tanteremben voltak. A tanító vagy esetleg egy tanuló mesélt, vagy könyvből olvastak fel meséket, történelmi, bibliai tárgyú történeteket, mondákat, legendákat.

A tanító ebben az időben nemcsak tanítója, hanem jegyzője, jogi tanácsadója is volt a falunak. A falu ugyanis közigazgatásilag a nagykövesdi körjegyzőséghez tartozott, s ha valakinek valamilyen írásbeli munkát kellett elkészíteni, természetesen, hogy a tanítóhoz fordult. A tanító részt is vett a falu minden mozgulásában. Tanácsait mindenki szívesen fogadta.

A századfordulóra megemelkedik annyira a gyermeklétszám, hogy az iskolaköteles tanulók jórésze nem jut hely az iskolában. Így azután 1907-ben a falu államsegélyt kap egy két tantermes állami iskola építésére. Az építkezés 1910-ben be is fejeződik, s még abban az esztendőben meg is kezdődik a tanítás az új iskolában.

Az iskolai tűlzsúfoltságot az első világháború kitörése megszüntette. A csatládók katonai szolgálata miatt a nagyobb gyermekek otthon maradtak, mert

¹⁴ Egyházközségi jegyzőkönyvek, Karcsa, 1870-1900. 83.

¹⁵ AzEmLt Sp. 1891-1892. (Szám nélkül.)

szükség volt munkájukra. Akik iskolába jártak, azok sem tudták le az évet, hanem csak néhány hónapig koptatták évenként az iskolapadot.

A karcsai népoktatás helyzetében a két világháború között sem következett be számottevő változás. Ugyanúgy osztatlan és részben osztott formában folyt a tanítás, mind addig.

1945 után a nyolcosztályos oktatás bevezetése jelentős előrelépés volt iskolaügyünkben, s – bármennyire is vitatják egyesek – még a körzetesítés is a tanulók érdekeit szolgálta.

Jó lenne, ha napjainkban a sokat emlegetett esélyegyenlőség érvényesülne. Jó lenne, ha a Nemzeti Alaptantervben megfogalmazott hagyományápolás ténylegesen érvényesülne. Jó lenne, ha a szűkebb értelemben vett szülőföld, a szűkebb értelemben vett szülőföldön élt ősök hagyományaival ismertetnék meg a tanulókat. Ha nem más népek hagyományait plántálnák át iskoláinkban. Ha egyszer már megfogadnák Györffy István 1939-ben megfogalmazott tanácsát, mely szerint: „Kapva kapunk mindenben, ami idegen, ami 'európai'. Pedig Európa nem arra kíváncsi, hogy átvettünk-e mindent, amit az európai művelődés nyújthat, hanem arra, hogy a magunkéból mivel gyarapítottuk az európai művelődést.”

Az ősi karcsai református templom

DEMJÉN ISTVÁN

95 éve alakult meg a Nyomorék Gyermekek Otthona Magyarországon

1934-ben, a Magyar Pedagógiai Társaság megbízásából kiadott kétkötetes Magyar Pedagógiai Lexikonban, amelyet Finácz Ernő és Komis Gyula közreműködésével Kemény Ferenc szerkesztett, a *Nyomorékok iskolázása és otthona* címszó alatt olvashatunk a nyomorék gyermekek tanításáról, gyógyításáról, képzéséről és a Nyomorék Gyermekek Országos Otthonáról. Részletesebben pedig Hegedűs Lajos *A testi nyomorékok gyógyítása és iskoláztatása* című írásból¹, Verédy Károly *A nyomorék gyermekek iskoláztatásáról* című értekezéséből² tájékozódhatunk a nyomorék gyermekek oktatásáról, neveléséről, képzéséről. A Nyomorék Gyermekek Országos Otthonának működéséről pedig Hegedűs Lajosnak 1931-ben és 1936-ban kiadott tájékoztató füzetéből olvashatunk részletes ismertetést.

Ebből tudjuk meg: „Hazánkban a testi fogyatékosokról a legújabb időkig csak társadalmi úton történik gondoskodás. Az északi és nyugati államokban törvény szabályozza a nyomorék bejelentését, nevelését, tanítását és képzését. A szülész nő köteles a születéskor, az orvos a fogyatékoság észlelésekor a nyomorékot bejelenteni. Ha a szülők anyagi helyzete nem engedi meg az orvoslásról vagy a nevelésről való szakszerű gondoskodást, akkor a közösség terhére intézetbe helyezendő.

Magyarországon még az 1900-as évek első felében a nyomorékok ellátását és védelmét csak egy 1920-ban kiadott népjóléti rendelet szabályozta részben, de végrehajtása sokáig késett, s így társadalmi úton gondoskodtak róluk. Ilyen módon tartották fenn, némi állami segítséggel, az akkor Magyarországon első és egyetlen országos otthont. Az 1930-as években hazánkban „kb. 5000 képezhető és ugyanannyi képezhetetlen nyomorék volt”.

Az USA-ban a nyomorék gyermekek gondozása érdekében megalakult nemzetközi egyesület 1931-ben Hágában tartotta nemzetközi értekezletét. Magyarországot Horváth Mihály képviselte, aki előadást tartott a magyarországi viszonyokról. Ekkor határozták el, hogy 1934-ben Magyarországon tartják a következő kongresszust.

Nálunk a testileg fogyatékosok védelmére 1933. június 16-án alakult meg az országos szövetség. „A testi fogyatékosokat célszerűségi és pedagógiai okokból

¹ *Nevelők Lapja*, 1931. 20. sz.

² *Magyar Pedagógia*, 1904.

külön iskolában kell nevelni és tanítani, mert ezek a normálisok iskolájában nem tudnak együtt haladni a többiekkel. A hiányos vagy béna végtagok működése ugyanis szorosan összefügg a lelki élettel, azt mindenestre befolyásolja. Végtagjaink éppúgy szerepelnek a képzetek megszerzésében, mint az érzékszervek, amazok teszik bensővé a mozdulatokat, és rögzítik meg az agyban. Az élet minden szerszáma a teljesen épek részére készült, a nyomorék nem tudná használni, ha külön-külön egyénileg rá nem szoktatnák. Lassan, rendszeresen kell őket az épek társadalmába, a normális életbe bevezetni. E célt szolgálja házáinkban *A Nyomorék Gyermekek Országos Otthona*.³

A Nyomorék Gyermekek Országos Otthona működésének ismertetése 1903-1936 című tizenhat oldalas kiadványban Hegedűs Lajos, az iskola és az iskolával kapcsolatos internátus igazgatója írja le az otthon működését. Tőle tudhatjuk meg, hogy az országos otthon 1903. július 16-án alakult meg Budapesten a Hungária út 20. szám alatt hat nyomorék gyermekkel. Az ápoltak száma folyamatosan növekedett. 1906-ban a létszámuk már 16. A ház kicsi lett. Sok-sok munka árán felépült 1911-ben az Otthon új épülete a Mexikói úton, így 1912-ben a létszám már 40-re növekedhetett.

1913-ban a bőrdíszműves műhely megalakulásával kezdetét vette a nyomorékok ipari képzése. „Együtt volt az iskola, a kórház és a műhely”. 1915-ben a létszám már 50-re emelkedett. Az intézet kórházi része a világháború alatt hadikórházként is működött, de a kifejlesztett ipari részben 1916-ban meglakult a cipésműhely. Ebben az évben nyílt meg az intézet iparostanonc-iskolája is. Majd megalakult a kertészet és 1920-ban a szabóműhely.

1922-ben az intézeten belül létrehozták a leánynyomorékok otthonát. 1925-ben kialakították a kötő-szövő műhelyt, akkor a növendékek létszáma 108. Egy év múlva már 137. 1930-ban megépült egy modern fürdő. Tízéves fennállását ünnepli 1931-ben az intézeti Ifjúsági Vöröskereszt Egylet. Ekkor a létszám 140, amely 1932-ben már 151-re nőtt. 1935-ben a növendékek létszáma 160, a kórház pedig 60 ágyas.

A Nyomorék Gyermekek Országos Otthonát ügyvezető elnök irányította. Az első elnök, dr. Verédy Károly 1903-tól 1906-ig állt az Otthon élén. A második elnök 1906 és 1918 között dr. Medgyes Simon, a harmadik 1918-1919-ben dr. Mautner Adolf, a negyedik Morvai Izsó 1919-től. Az Otthon ügyvezető alelnöke dr. Wirkmann József volt.

Az ügyvezető elnökök közül adatokat csak dr. Verédy Károlyról olvashatunk a Pedagógiai Lexikonban: 1844-ben született, 1906-ban halt meg. Tanítóképző intézeti igazgató volt Iglón 1871-től, Modorban 1872-től, Abaúj-Torna megye tanfelügyelője 1876-tól, budapesti tanfelügyelő 1887-től 1906-ig, haláláig. Fiatal korában Eötvös József tanulmányútra küldte Berlinbe. Lipcsében Ziller pedagógiai szemináriumában is tanított. A lipcsei egyetemen szerzett doktorátust 1871-ben a *Tervszerű nevelés* című értekezésével. Jeles írásai között olvashatjuk *A nyomorék gyermekek iskoláztatásáról* címűt is.⁴

³ Pedagógiai Lexikon, 1934. *Nyomorékok iskolázása és otthona* című szócikk.

⁴ Bp. 1904.

A Nyomorék Gyermek Országos Otthona tanított, gyógyított és élethivatásra képzett. Az Otthonban 8 osztályos elemi és 4 osztályos iparostanonc-iskolában folyt a tanítás. Az iskolák és az iskolákkal kapcsolatos internátus igazgatója Hegedűs Lajos. A 8 osztályos elemi iskolába 1936-ban 35 fiú és 16 leány, összesen 51 tanuló járt. A 4 osztályos iparostanonc-iskolába 48 fiú és 11 leány, összesen 59 növendék járt. Nem volt iskolás, de ipart vagy más hivatást tanult 39 fiú és 11 leány, összesen 50 fiatal. Az Otthon összes növendéke ekkor 122 fiú és 65 leány, összesen 187 növendék. A nevelést szolgálja az internátus, az Ifjúsági Vöröskereszt Egylet, a Nyomorék Sport Egyesülete, a zene- és énekar. 1936-ban bevezették a cserkészetet is.

A gyógyítás, a fogyatékosság csökkentése 60 ágyas kórházban folyt az intézetben. A kórház vezetője 1936-ban dr. Zinner Nándor orthopaed főorvos-igazgató. Helyettese dr. Szegvári György bel- és idegyógyász főorvos. A kórház ortopéd sebészeti, orr-gége, fogászati, röntgen és pszichoanalitikai osztályokra, rendelésekre volt szakosodva. A kórház igazgató-főorvosa 1903-tól 1924-ig Szegvári László, az intézet egyik alapítója. A kórház működése nem merült ki a növendékek gyógyításában. Az ország minden részéről hoztak nyomorék gyermekeket gyógyításra.

Az otthon élethivatásra képezte a növendékeket. Bőrdíszműves-, cipész-, szabó-, kötő-szövő műhelyekben, kertészetben, varrodában, irodában képezték a gyermekeket. A képzésben részesülő növendékek műhelyek szerinti megoszlása 1936-ban a következő volt:

Tanoncok:

	Fiú	Leány	Összesen
Bőrdíszműves	18		18
Cipész	18		18
Kötő-szövő	3	9	12
Szabó	9		9
Varró		2	2
Kertész	1		1
Irodában	3	2	5
Összesen:	52	13	65

Segéddek:

Fiú	Leány	Összesen
5	1	6
5		5
2	4	6
7		7
	1	1
19	6	25

Hazánkban a nyomorék gyermekek első és egyedüli országos otthona 1903-tól folyamatosan működött Budapesten a XIV. kerületi Mezőkői út 62-64-ben.

Az állami támogatás mellett mindig társadalmi segítségre is rászorult. Így volt ez 1946-ban is, amikor a vallás- és közoktatásügyi miniszter az ország összes iskolájában, 1947-ben pedig a belügyminiszter a felekezeti iskolákban a diákok körében gyűjtést engedélyezett a Nyomorék Gyermek Országos Otthona és Kórháza megsegítésére. Idős kollégáink, akik akkor dolgoztak, szóban erősítik meg ma is a gyűjtés eredményességét, de az iskolákban még megtalálható dokumentumok is igazolják az Otthon megsegítésére irányuló jó szándékot. Ezek közül is külön megemlítem az imolai ref. népiskolát – ahol a dokumentu-

mokat találtam —, melynek kevés tanulója is 1947-ben 46 Ft-tal támogatta, segítette az Otthon működését.

A most 95 éve létrejött intézmény működésével kapcsolatban Irja Hegedűs Lajos: „Az iskola, a kórház és a műhelyek közös munkája adja az ép lelket a nyomorék testbe s az ép és egészséges lélek képes arra, hogy megtalálja helyét a társadalomban, ahonnan a mostoha sor kítaszította, mert a nyomorék testben éppen úgy él az élet, mint az ép ember testében. Csak tanítani, gyógyítani és képezni kell. A szeretet vezeti vissza a nyomorékot az épek társadalmába.”

Talán Hegedűs Lajos üzenete nekünk is, a mának is szól.

PAP JÁNOS

Mezőkövesd iskolatörténetének áttekintése és az iskolaügy mai gondjai

Bevezetőben szeretném indokolni a témaválasztást. Aktív munkásságom túlnyomó részében pedagógusként a tanügyigazgatásban vagy annak közelségében dolgoztam. Napjainkban a nagy évfordulók korát éljük. Millecentenárium, millennium, honfoglalás, államalapítás, rendszerváltozás a megváltoztathatatlannak hitt fél évszázados, idegen katonai jelenléttel biztosított rendszer után. Kínálkozik tehát a visszapillantás, az értékelés, az újraértékelés. Ez a kis dolgozat is csupán egy a sok közül, mely napjainkban elhangzik, vagy a későbbiekben megfogalmazódik.

Még mielőtt témámra, a mezőkövesdi alsó fokú oktatás félévszázados történetének vázlatos áttekintésére rátérek, néhány érdekességet idézek fel az előzményekből.

A kutatások szerint Mezőkövesden már a XV. században volt plébánia, de az első ún. iskolát csak 1740-ben építették, fából. Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis által bevezetett „normaiskola” rendszert az 1783/84-es tanévtől alkalmazták először. 1817-től önálló leányiskola működik, majd 1858-ban már öt elemi iskolában 480 gyermek tanul. Az 1868-as népoktatási törvény után tovább szaporodtak az iskolák, a város megvette az ún. *Serházat*, és a *Régi városháza* épületét iskolai célra. A polgárság erősödésével lehetővé vált polgári iskola létesítése. 1909-ben megépült a városnak még ma is büszkesége, a Királyi Katolikus Szent László Főgimnázium, majd 1911-ben ipari tanonciskola létesült. Az 1920-as évektől – talán egyedülállóan az országban – novembertől ápriliséig „summás iskola” is működött. A ma is ismert pedagógus család egyik tagja, Abkarovits Jenő jelentette ki, hogy ha a családok képtelenek alkalmazkodni az iskolai renchez, akkor az iskola alkalmazkodjon hozzájuk. Híres volt megyeszerte Mezőkövesden már a múlt század végén a kötelező ismétlő gazdasági iskola. Varga Pál akkori tanító nevét ma is utcánév őrzi Mezőkövesden.

Lehetne még sorolni az iskolatörténeti érdekességeket, de rátérek az 1945 utáni időszakra – nem teljes körű – elemzésére.

Az alapfokú oktatásra általában jellemző volt az alapozó funkció, valamint a kötelező jelleg. 1945 előtt az 1868-as XXXVIII. népoktatási törvény 6-tól 12 éves korig írta elő a tankötelezettséget, de a hároméves ismétlő iskolát is kötelezővé tette. Az 1940. évi XX. tc. már a nyolcosztályos népiskola fokozatos bevezetését rendelte el, amely azonban a II. világháború miatt nem valósulhatott meg a ter-

vezett ütemben. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány pedig 1945-ben 6.650. sz. rendeletével tette kötelezővé a nyolcosztályos általános iskolát.

De mi is volt ezeknek a törvényeknek a szándéka, tartalma?

Ma is elfogadhatónak tarthatjuk az 1945. évi rendelkezés célját: „a tanulót egységes, alapvető nemzeti műveltséghez juttassa, minden irányú továbbnevelésre és önnevelésre képessé tegye, és közösségi életünk tudatos és erkölcsös tagjává nevelje.” Az 1946-ban kiadott óratervben a hit- és erkölcstan osztályonként 2-2 órában szerepel. 1962-ben – a III. törvény után – már ilyen órák nem szerepelnek, de van heti 3 órában kötelező orosz nyelvoktatás. Az MM-utasítás így fogalmaz: „Az általános iskola célja, hogy megalapozza a kommunista ember személyiségének kialakítását..., egész oktató-nevelő munkájával céltudatosan fejlessze bennük a kommunista emberre jellemző erkölcsi tulajdonságokat...” És így születnek tovább a reform jegyében az újabb és újabb párthatározatok és azok végrehajtására az állami intézkedések. A társadalmi rendszerváltozással áll meg ez a folyamat 1989-ben, amikor megkezdődik a NAT 1995-ben való megjelenésének folyamata, amely tudjuk ugyancsak nem volt zökkenőmentes.

A világháború utáni első években Mezőkövesden tíz épületben volt 43 tanterem. Ekkor már létezett az ún. Zárdaiskola 12 tanteremmel és a Szent Imre Iskola 8 tanteremmel. A többi tanterem a város különböző pontjain helyezkedett el. Egy tanteremre és egy tanulócsoportra kb. 60 gyermek jutott. Ma 78 tanterem (átlagosan 23 tanulóval) és 83 tanulócsoport (átlagosan 21 tanulóval), valamint 1791 tanuló (a 78 tanteremben) jellemzi a számszerű adatokat.

Az 1850-es években a helyi döntések nyomán három mamutiskola jött létre római számokkal különböztetve meg őket elnevezésükben. A későbbi névadások története külön előadást érdemelne. Ma már az is kurlózum számba megy, hogy a város, sőt az egész akkori járás pedagógusainak munkáltatói jogát – rövid ideig – a „számadó igazgató” gyakorolta (a sokunk által jól ismert Kolyvek István személyében), székhelye a Zárdaiskolában volt, míg meg nem szűnt. Az átszervezett iskolák dokumentumait a IV. Sz. (Szent Imre) Iskolában őrizték Szepesi Ferenc igazgatósága alatt.

Meghatározó dátum iskoláink történetében az 1948. évi XXXIII. sz. törvény, 1950. január 3-án a mai Bárdos Lajos Általános Iskolában írták alá a mezőkövesdi általános iskolák államosításáról szóló jegyzőkönyvet. Az aláírók között szerepeltek például dr. Papp Zoltán, özv. Tagányi Istvánné, Koós József. Szentgyörgyi István, Szepesi Ferenc, Répászki István igazgatók. Az iskolatörténet valamikor hűségesen rögzíti majd az iskolák államosításának történetét, amely még talán erőszakosabban zajlott le, mint a tévesztetés.

A szocialista társadalmi viszonyok egyenes következménye volt az iskolai hittanoktatás felszámolására hozott rendelet is 1949. november 5-én. A mezőkövesdi pedagógusok 1949. december 31-én tették le a hivatali esküt a Magyar Népköztársaságra és annak alkotmányára. Természetesen voltak olyan tanítók, szerzetes tanárok, akik nem vállalták a szocialista-kommunista szellemiségű eskütételt, de azok nem is taníthattak tovább. Az ismert direkt és indirekt módsze-

rekkel az 1970/71. tanévben alakult ki olyan állapot, hogy egyetlen gyermeket sem írtak be hittanoktatásra az iskolában. Csak emlékeztetőül mondom el egy példát, amely nem volt „csak” mezőkövesdi jelenség, hogy az iskolai párttitkároknak, igazgatóknak jelenteniük kellett a járási pártbizottság oktatási referensének, hogy mely párttag szülők írták be gyermeküket hittanoktatásra.

A közelmúltban két iskolatípus megszervezése volt kiemelkedően fontos Mezőkövesden, melyekből messzemenő következtetések vonhatók le, és mai létük ellentmondásossága tanulságos. Az egyik a Bárdos Lajos Ének-zenei Általános Iskola, a másik pedig a Szent István Katolikus Általános Iskola.

Az utóbbiról csak röviden szólok. A rendszerváltozás után – igaz, az egri érsek jelenlétében folyó éles viták közepette – a katolikus egyház visszakapta iskoláját, a *Zárdaiskolát*. Ez az iskola volt az elmúlt 40-50 évben a legotthonosabb iskola, de csak itt nem épült tornaterem. Ezt a mulasztást az egyházi tulajdonba vétel után pótolták egyházi és önkormányzati segítséggel. A mostani felújítással kapta vissza a főhomlokzaton a korábban levert vallási témájú domborművet – hasonlóan a gimnázium levakolt aranyozott angyalos címeréhez – és visszaállították az iskolai házi kápolnát is. A távlati tervben szerepel a Szent Imre Általános Iskola egyházi tulajdonba vétele is, de a Szent László Gimnázium visszavételét az egyház jelenlegi képvisellete azért nem szorgalmazza, mert nem látja biztosítottának sem a megnyugtató működtetését, sem a megfelelő tanári kar kialakítását.

A *Bárdos Lajos Általános Iskolára* a szülők, pedagógusok évekig irigykedve néztek kiváló tantestülete, akkor korszerű épülete miatt, és a városból válogatott „Z” osztályai miatt, a kiváló hallású, zenei pályára esélyes, országos hírvénekkaros gyermekei miatt. Ma szomorú tény, hogy már szinte megrendezhetetlen a megyei ének-zenei tagozatos iskolák énekkarainak találkozója, illetve a Bárdos-iskolák országos találkozója. Az okokat két csoportra oszthatjuk. Súlyosabbak az erkölcsi, szemléletbeli okok az anyagiaknál. A tananyag zsúfoltságával, bővülésével is indokolják az ének-zenei nevelés háttérbe szorulását, de ugyanakkor a kozmopolita szemlélet is meghúzódik az úgynevezett Kodály-módszer elhanyagolásában, a magyar ének-zenei hagyományok jelentőségének szándékos háttérbe szorításában. Városokban még találkozhatunk jól képzett énektanárokkal, kórusvezetőkkel, de a községekben már igen kevés a kórusvezetést is vállaló énektanár. Ez a szomorú kép csak akkor változhat meg, ha az oktatásirányítás is gyökeresen megváltozik.

Megemlítem a speciálisan kövesdi problémát, amely igaz, országos következtetésekre is alkalmat nyújt. Nézzük a tényeket: amíg az elmúlt 25 évben a városban az általános iskolai tanulók száma kb. 5 %-kal csökkent (1895-ről 1791-re), addig a Bárdosban a csökkenés több mint 50 %-os (846-ról 394-re), továbbá amíg a város három iskolájában a cigány tanulók aránya nem éri el a 4 %-ot, addig a Bárdosban ez a szám 31 %. Ezek tények. A következtetéseket politikai-ideológiai, vagy netalán faji előítélet nélkül reálisan kell levonni. Mezőkövesden ennek okát ismerjük. A Bárdos-iskola annak a városmagnak a közelségében van, ahol a cigány lakosság száma az elmúlt években megsokszorozódott, nem-

csak a magyarokéhoz képest nagyobb születésszám miatt, hanem a környező községekből (Bogács, Szomolya, Sály) való betelepülések miatt is. Ennek pedig az a magyarázata, hogy Mezőkövesdnek ezen a területén helyezkedik el az ősi városmag (az építészek szóhasználatára szerint: Hadas I, Hadas II), amelynek egyik részét „szegényzug”-nak is nevezték, ahol általában a föld nélküli szegény summás családok laktak, kis udvarral, szegényes szoba-konyhás, földes, vályogból, nádfedéllel épült házakban. Ezek a házak megüresednek folyamatosan, jelentősen korszerűsíteni a kis telkek miatt, a zsúfolt beépítettség miatt nem lehet, és ezek a lakóházak kerültek folyamatosan a cigánycsaládok tulajdonába. Így változott meg ennek a városrésznek az etnikai összetétele, így változott meg a Bárdos Lajos Ének-zenei Általános Iskola tanulóinak összetétele, létszáma is. (Megjegyzem, hogy ez a városrész a Kisjankó Bori emlékházal, a Táncpajtvál, idegenforgalmi szempontból a leglátogatottabb.)

Az iskola tanári karának, vezetésének becsületére válik, hogy ilyen körülmények között is a kivézető utat keresik. Kiválónak minősíthető pedagógiai programot készítettek, amelynek megvalósításában hisznek. Az ének-tagozat leépülését az igazgató fájdalmas értékvesztésnek ítéli meg. Rezignáltan jelenti ki, hogy a szülők úgy fogalmazznak, hogy az énektagozatnak azért sincs jövője, mert a szülők úgy sem tudnák viselni az egyre nagyobb költségeket, hiszen egy ének-kari találkozó, ami pedig lételeme a Kodály-iskolának, még százezer forintba is belekerül, például a nagy létszámú kórus utaztatása miatt. De a jó értelemben vett „elit” iskola-szerepről nem akarnak lemondani, korán elkezdtek a nyugati nyelvek színvonalas tanítását, az informatikát tanterv szerint tanítják, és az ének mellett a rajzot is emelt szinten oktatják. Mindehhez kiváló tanári karral rendelkeznek. De mi a helyzet a sokszorosan hátrányos helyzetű cigánytanulókkal, hiszen minden harmadik tanulójuk cigány tanuló. Válasz: a kis létszámú „A” osztályoknak a 80 %-a cigány, itt igen gyenge a tanulmányi eredmény. A jó képességű cigánygyermek bekeürlhetnek a jó „B” osztályokba, s ritkábban a kiváló „Z” osztályokba is. A pedagógusok optimisták, bizakodóak, meg akarják oldani a rájuk zúduló gondokat.

A következőkben Mezőkövesd egészére vonatkozóan szeretnék összefoglalóan néhány megállapítást tenni a valós statisztikai számok alapján. Egy fél évszázad alatt, 1945 és 1995 között, az általános iskolai tanulók száma drasztikusan csökkent, 31 %-kal, 2670 főről 1845 főre. Itt újra meg kell említeni a cigány tanulók számának alakulását, de mivel nem minden évben kérdezett rá a statisztika erre a problémára, csak azt tudom jelezni, hogy 1962-ben a 2513 tanulóból 37-en voltak cigánytanulók, ez 1,5 %, 1955-ben 166 a cigány tanulók száma, amely már közel 10 %. A Bárdos-iskola vonatkozó kírívó adatait már ismerjük. A lehangoló és szomorú gyermekszám csökkenés mellett talán pozitív jelenségeként értékelhetjük, hogy amíg az 1945/46-os tanévben egy pedagógusra 51 tanuló jutott, addig 1995-ben csupán 12 tanuló.

A hittanoktatásra beiratkozottak statisztikáját is nehéz követni a hivatalos kimutatások nehéz hozzáférhetősége miatt, de igen beszédesek a következő kimutatható adatok. Az 1958. szeptember 15-i állapot szerint a tanulóknak már

csak 73 %-a járt hittanra, az 1945-ös 100 %-hoz képest. A fokozatos leépítés következtében pedig 1970. október 1-jei állapot szerint egyetlen tanuló sem iratkozott be iskolai hittanra. A rendszerváltozásnak köszönhetően a pedagógusok ellenagitációja nélkül és különböző retorziók kilátásba helyezése nélkül a hittanra való beiratkozás lehetőségével az 1995. évi statisztika szerint a tanulók 57 %-a élt Mezőkövesden.

Idő hiányában további elemzésre nincs lehetőségem. Befejezésül néhány gondolatot még a Nemzeti Alaptanterv e tanévi bevezetéséről szeretnék szólni.

1995-ben jelent meg a vaskos kötet, a Nemzeti Alaptanterv (rövidítve: NAT), címlapján az újrafogalmazott tíz műveltségi területtel. A jogszabály-ismerető első lapjából kitűnik, hogy többéves szakmai, ideológiai, politikai vita előzte meg, továbbá egy 1994-es kormány- és szemléletváltás. Bizonyos módosítások még a közeljövőben is várhatók. Ebben a tanévben az 1. és a 7. osztályokban a NAT szerint indult meg a tanítás átmeneti tantervek szerint, hogy kb. 2003-ra váljon teljessé a 6-8., illetve a 10. évfolyamokra, az alapiskolai osztályokra, s folytatódik a kötelező 12. évfolyamig.

Ismerjük az évekig elhúzódó vitát, különösen szakmai berkekben volt a NAT állandóan napirenden. Hogy a NAT sorsa túlmutat az iskola falain, azon aligha lehet vitatkozni. Ha csak az elmúlt 50 év iskolatörténetét nézzük is, belátható, hogy az iskola, a gyermek, mennyire nem lehet közömbös az egész társadalom számára. Most sorsfordító változásokat tapasztalhatunk a nevelő-oktató munka tartalmában, módszereiben, valamint az iskolaszervezetben egyaránt. De azt is reálisan kell látnunk, hogy amíg a rendszerváltozás után az új társadalmi berendezkedés, a politikai hatalmas kérdések nem jutnak viszonylagos nyugvópontra, addig újabb és újabb változás következhet be az alapidokumentumokban.

Az 1994-ben hatalomra jutott baloldali-liberális világszemléletű kormányzat sietett megváltoztatni a rendszerváltó kormány alapvető intézkedéseit, amelyek a nevelés tartalmára, az iskolaszervezetre vonatkoztak. A Nemzeti Alaptanterv (NAT) évekig tartó vitájában, a sok-sok változatban jól megfigyelhető ez a folyamat. Én is azt vallom, hogy nem lehetséges világnézetiileg semleges iskola, nevelés. Az erkölcs tan kötelező tantárgyként való tanítása minimálisan elvárható a polgári demokráciában. És akkor azt is el kell dönteniük a tankönyvíróknak, a tankönyvet engedélyező hatóságnak, hogy melyek azok az erkölcsi értékek, melyeket gyermekeinknek jó szívvvel ajánlunk. Ezt a pedagógusoknak is meg kell érteniük, ha vállalják a társadalmi megújulásban való részvételt, a nevelő-oktató munkát. Az azonban biztos, hogy amint a jó magyar föld a legnagyobb világégések közepette is megteremte az életben maradás feltételét, a jó magyar pedagógus is el tudja hinteni a tanulóiban az életben maradás magvait.

GENTIS FELICITAS

Speculo exhibita iis, qui
num felices sint, & quo-
modo fieri possint, cog-
nosceat velint.

Ad Serenissimum Transyl-
vaniae Principem,
GEORGIUM RACOCI.

Scripta 1674.

ex auct. auct. 1679.

ubi dicitur est ex iung. Catalogo singulor.
suor. hinc volumina infestis & regulis
Hic. anag. 2. gl.

IV.

A Magyar Comenius Társaság életéből

JOHAN-AMOS COMENIUS.

Anno Christi M.DC.LXV. ætatis sue LXXIV.

*Effigiem hanc delineavit, ætq; incidi curavit. et
Viri Clariff. honori dicavit, CRISTINUS DE PAS.*

Chr. Haggenus delineavit. et sculpsit.

CHRISTIAN HAGGENS: Johan-amos Comenius 74 éves korában
(1665)

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Comenius pataki örökségének szolgálatában*

Tisztelt Alakuló Ülés!

Mielőtt négyéves szorgalmas iskolareformátori tevékenysége után Comenius eltávozott Sárospatakról, 1654. június 2-án megható szép beszédben búcsúzott el az itteni működését biztosító Lorántffy Zsuzsannától, a Rákóczi-féle Athenaeumtól, Sárospataktól, Magyarországtól. Szeretett iskolájától búcsúzva külön szava volt az iskola-felügyelőkhöz, a tanárokhoz-tanítókhoz, a diákokhoz és azok szüleikhez. Ismeretes életfelfogása, ekkor is hangsúlyozott vallomása szerint azért jött Patakra, hogy használjon. Búcsúbeszédének elmondásával is szolgálni, segíteni akart! A folyamatos korszerűsítéssel kialakított iskolai rend állandósítására s gyarapítására kérte az itt maradókat. Annak biztosítását kívánta, hogy az iskola „az igazi nevelés, az emberré formálás valódi műhelye legyen”, hogy a „felügyelők és pedagógusok szorgalmasan munkálkodjanak az ifjúság javáért”, továbbá, hogy a szülőkkel együtt „az ifjak is serényen használják fel a művelődés alkalmait, és akarják, hogy ne csak máza legyen rajtuk a tudománynak, hanem legyenek teljesen áthatva attól”. Azt kötötte az itt maradtak lelkére: Vigyázzanak, a felépített alapokat megőrizve, céltudatos munkával, a lehetőségek jó kihasználásával fejlesszék tovább az iskola tevékenységét, segítsék, szolgálják a hatékonyabb nevelés megvalósulását. S mivel a pataki iskolát magyarországi mintaiskolának szánta, ez a kérése, hagyatéka érvényes az egész magyar iskolágyre, nevelésre is.

Comeniusnak ez a felfogása, feladat megjelölése a későbbi koroknak is szólt. A sok gátló körülmény miatt elgondolásai akkor is, később is, közvetlenül kevésbé valósultak meg, de ez a szellem a pataki iskola életében évszázadok múlva is érvényesült. Ez a szellem nevelte többek között Bessenyei Györgyöt, Kazinczy Ferencet, Kossuth Lajost, Szemere Bertalant, Teleki Lászlót s azt a Fáy Andrást is, akinek 200. születési évfordulóját május 29-én ünnepeltük, s aki élete legfőbb törekvésének, jelszavának a comeniusi életeszmet tekintette: egész életében minden tekintetben, minden téren használni, segíteni akart. Ezért is válhatott a haza mindenesevé!

A comeniusi felfogás, Comenius művelődési, pedagógiai öröksége ma is előremutató, jelent gazdagító s jövőt építő eszme, és ezért ma is érvényes, ma is ható erő! Hasznosítása szép és fontos feladat, melyet érdemes vállalni. Kíváncsús, szükséges, hogy Comenius hagyatékát a fejlődés, a műveltségalkulás mai

* A Magyar Comenius Társaság 1986. június 21-én Sárospatakon, a Comenius Tanítóképző Főiskola dísztermében tartott alakuló ülésen elmondott megnyitó beszéd.

fokán is feltárjuk, elemezzük, megismerjük és hasznosítsuk. Ezzel ugyanis segíthetjük a magyar művelődés, a pedagógiai elmélet és gyakorlat tartalmi erősödését, izmosodását, továbbfejlődését, a nevelés hatékonyabb megvalósítását. Mindezt átgondolva és vallva, továbbá azért is, hogy ez a munka szervezettebb és szélesebb körű összefogással, eredményesebb legyen, kezdeményezte Sárospatak a Magyar Comenius Társaság megalakítását. Az előzetes feladatok megoldására, a megalakítás előkészítésére egy szűkebb bizottság létesült. E bizottság munkája nyomán kerülhet most sor az alakuló ülés megtartására.

Mai alakuló együttlétünk bizonyítja, hogy az elindulás kellően megalapozott volt, sokak egyetértésének, kívánságának adott hangot. S most megköszönöm mindazoknak, akik Sárospatak hívó szavát meghallották, hogy a Magyar Comenius Társaság megalakulásának gondolatát magukévá tették, a megvalósításra levélben vagy személyes megjegyzéseikkel ösztönöztek és a munkába tevékeny részvételt ígértek. A Társaság megalakulásának a gondolata csak támogatásukkal válhatott valósággá.

Úgy gondoljuk, hogy törekvésünkkel, munkánkkal régi mulasztást pótolunk. Hazánkban, ahol életének munkálkodásban és eredményekben igen gazdag négy évét töltötte, eddig Comenius művelődési, pedagógiai eszméinek feltárására, értékelésére, továbbfejlesztésére, hasznosítására, eszméi korszerű formában való érvényesítésének segítésére nem alakult országos hatókörű szervezet. – Európa-szerre, Magyarországon is, a múlt század utolsó évtizedében, születésének 300. évfordulója alkalmából fordultak a pedagógusok, a történeti és művelődéstörténeti szakemberek Comenius tanítása felé, s fedezték fel újra életművének nagyságát, pedagógiai tanításainak időtállóságát, ható erejét. E nagy társadalmi felbuzdulás hatására meg is alakult a berlini Comenius Társaság a tudománynak és népnevelésnek Comenius és a vele rokon gondolkodók, pedagógusok szellemében való munkálására. 44 év múlva azonban ez is megszűntette működését.

A comeniusi eszme magyarországi életre keltésében, a comeniusi életmű iránti közérdeklődés felkeltésében, a comeniusi örökség feltárásában nagy szerepe volt a pataki kollégium egyik kiváló tanítványának, a tanítóképző akkori igazgatójának, a Comenius-kutató és fordító Dezső Lajosnak, akit éppen ilyen tekintetben szerzett érdemeinek elismeréseként 1892-ben azzal is megtisztelték, hogy a Magyar Tudományos Akadémia országos emlékülésén az emlékbeszédet tartsa, Comenius életművét méltassa. Azóta hazánkban két alkalommal, 1957-ben és 1970-ben került sor nagyobb országos rendezvény keretében a comeniusi hagyományok elemzésére, de az akkori körülmények és e rendezvények megemlékezései, értékelései nem ösztönöztek országos hatókörű Comenius Társaság alakítására.

S most végre – és a fentiek miatt sárospataki központtal – hazánkban is létrejön egy ilyen közösség, a Magyar Comenius Társaság, melynek fontos szerepet kell vállalnia az 1992-ben megrendezendő, születésének 400. évfordulójával kapcsolatos jubileumra való felkészülésben és annak Comeniushoz méltó megszervezésében. Megalakuló Társaságunk Comenius törekvéseinek, életfelfogá-

sának, szellemi hagyatékának megfelelően minden tevékenységével használni, segíteni akar: a magyar művelődésügy, az oktatás és nevelés fejlődését kívánja szolgálni. Hisszük, hogy a kutatóknak, a művelődés sok dolgozójának, a nevelés és oktatás elméleti és gyakorlati munkásainak kellő összefogásával, önzetlen, áldozatos tevékenységével a Magyar Comenius Társaság munkája eredményes lesz.

E gondolatok előrebocsátásával tisztelettel és szeretettel köszöntöm a Magyar Comenius Társaság alakuló ülésének minden kedves résztvevőjét, s alakuló ülésünket megnyitom.

ERUDITIONIS SCHOLÆ
 PARS PRIMA.
 VESTIBULUM,

Rerum & Linguarum fundamenta
 exhibens.

In usum Scholæ Patachinæ editum:

EDITIO TERTIA,
 novâ ac meliori formâ donata, et re-
 ctis: omnibus longè correctius
 emulâ.

PATACHINER.
 d. JOHANNEM ROHMERT, 1807.

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

Beszámoló a Magyar Comenius Társaság munkájáról (1997-1998)

1. A rendelkezésre álló anyagiak arra kényszerítenek bennünket, hogy visszafogottabb társasági életet éljünk. Költségkímélés céljából nagyobb összejeveleteket ritkábban tartunk. Fontosabb ügyeinkről elsősorban kibővített vezetőségi üléseken határozunk.

2. 1997-ben Társaságunknak egy nagyobb rendezvénye volt, melyet november 3-án a Comenius Tanítóképző Főiskolával együtt tartottunk. Ennek megszervezésére elsősorban a pataki tanítóképző alapításának 140., illetve Comenius születésének 405. évfordulója nyújtott ösztönzést. Kötelességünknek éreztük, hogy bázisintézményünk, a Comenius nevét viselő tanítóképző emlékülésének megszervezésében részt vállaljunk, s az ünneplésben részt vegyünk. Rendezvényünkön főleg három témában hangzottak el előadások: Comenius, a 140 éves sárospataki tanítóképzés, valamint a főiskolai-egyetemi pedagógusképzés korszerűsítési törekvései. Az emlékünnepe jól sikerült.

3. Megjelentettük a Bibliotheca Comeniana VI. kötetét, amely tartalmazza a november 3-i rendezvényünk teljes anyagát, továbbá a korábbi felolvasóüléseink még meg nem jelent előadásait s néhány Comeniusszal kapcsolatos tanulmányt.

4. Viera Žbierkova nyitrai professzor asszony kérésére a készülő cseh Encyclopaedia Comeniana számára „Comenius és Sárospatak” címmel anyagot állítottam össze Comenius pataki munkásságáról és magyarországi hatásáról.

5. A kolozsvári Bolyai Egyetem magyar hallgatói között Comenius Tudományos Diákkör alakult. Az egyetem pedagógiai tanszékének kapcsolata van az ELTE Tanárképző Főiskolai Kara pedagógiai tanszékével, melynek egyik oktatója, dr. Foghtűy Krisztina meglátogatta őket, s elvitte nekik a Bibliotheca Comeniana eddig megjelent köteteit is. Elnökségünk levélben is üdvözölte a diákkört. Tervünk szerint képviselőjüket majd nagyobb rendezvényünkre meghívjuk.

6. Sajnálatunkra nagy erőfeszítéseink ellenére sem sikerült még megvalósítani egy 1993 óta húzódó tervünket. Eszerint könyvsorozatunkban megjelentetjük Comenius Sárospatakon írt művei közül az írás-olvasástanítással foglalkozó munkájának (Tirocinium), az Orbis Pictus Patakon megjelent első nyomdai ívének (Lucidarium) és a Schola Ludus két fejezetének (Az iskoláról, Az akadémiairól) latin szövegét és magyar fordítását, továbbá velük kapcsolatban három tanulmányt. Sokszor sürgettem levélben a fordítót. Végre négy héttel ezelőtt megkaptam a szöveget, de hiányosan. Hiányzik többek között a Schola Ludus V.

része II. felvonásának 4-9. jelenete. Most a hiányok pótlása van folyamatban. Mihelyt megkapom, a könyv rövid időn belül nyomdába kerül.

7. A Comenius-emléktábla, melyet az OTP megyei igazgatóságával és a Sárospataki Városvédő és Széplő Egyesülettel együtt állíttattunk a Comenius utcában, időközben megrongálódott. Betűi közül sok leesett, eltűnt. Míg alkotója, Mladonyiczky Béla szobrász élt, többször pótolta a betűket. Mióta meghalt, sok betű leesett. Tavasszal a szövegből 142 betű hiányzott már. Ezért végleges megoldást kerestünk. Eredetileg a fémbetűk rá voltak ragasztva a vietnami márványra. Mivel az emléktábla nem volt kellően csiszolva, bele a betűket nem lehetett vésni. A kőfaragó mester új vietnami márványtáblába véste a szöveget, bearanyozta, s ezt a táblát erősítette az emléktáblára. Így az emléktábla végleges megoldást nyert. Költsége 237 500 Ft volt.

8. Pályázatainkra a költségvetési támogatásból a Művelődési és Köznevelési Minisztériumtól 1997-ben 300 000, 1998-ban pedig 600 000 forintot kaptunk, melyeket a könyvkiadás és az őszi felolvasóülések költségeinek fedezésére fordítottunk. Hasonlóan kaptunk pályázatunkra Sárospatak város önkormányzatától is 100 000 forintot könyvkiadásra.

A következő időszak feladataiból a következők emelendők ki:

1. Társaságunk célkitűzésének megfelelően folytatjuk a munkát.
2. Fontosnak tartjuk a kutatásra ösztönzést és a publikációs lehetőségek biztosítását. Ennek megfelelően rendszeresen megtartjuk felolvasóüléseinket, és megjelentetjük kiadványunkat. Amennyire lehetőségünk lesz rá – azaz pályázataink sikeresek lesznek – a felolvasóüléseken szereplők útiköltségét és pataki szállás-étkezési kiadásait megtérítjük.
3. A Comenius Tanítóképző Főiskolával együtt tervezzük egy angol nyelvű tájékoztató megjelentetését, valamint a külföldi kapcsolatok kiépítéséhez az Internet lehetőségeinek kihasználását.
4. Tervezzük fiatalok bevonását a társasági munkánkba.

FÖLDY FERENC

A Magyar Comenius Társaság
pénzügyi helyzete

BEVÉTELEK: (forintban)

Év	Tagdíj	Támogatás	Kiadvány	Kamat	Összes
1992.	23 500	250 000	44 700	42 369	360 569*
1993.	4 700	200 000	21 923	38 638	265 261*
1994.	18 656	397 546	39 580	37 606	493 388*
1995.	13 350	200 000	20 166	35 078	268 594*
1996.	12 300	100 000	27 950	40 998	181 248*
1997.	13 700	470 000	4 834	43 516	532 050*

A jelzett összes bevételen felül OTP-ben tartósan lekötvé:

1992:	250 000
1993:	250 000
1994:	250 000
1995:	250 000
1996:	250 000
1997:	250 000

Támogatóink: Oktatási Minisztérium, Sárospataki Polgármesteri Hivatal, Soros-alapítvány, OTP Bank Rt. Megyei Igazgatósága.

KIADÁSOK: (forintban)

Év	OTP költség	Posta	Kiadvány	Rendezvény	Összes
1992.	3 136	5 000	284 000	20 171	312 307
1993.	1 369	972	175 000	35 000	212 341
1994.	1 574	4 000	380 000	26 000	411 574
1995.	1 956	5 000	200 000	30 000	236 956
1996.	333	328	-	25 000	25 661
1997.	7 618	6 838	300 000	10 000	324 448

Eruditionis Scholasticæ
Pars II.

JANUA. ^{bachant}
Rerum & Linguarum Structura ^{stari}
ram externam exhibens.

In ^{bachant} ~~unum~~ ^{stari} ~~schola~~ ^{bachant} ~~paradoxa~~
In unum Scholæ Paradigma

^{bachant} ~~unum~~ ^{stari} ~~schola~~ ^{bachant} ~~paradoxa~~
1711 C. P. S. P. R. I. N. G. ^{bachant} ~~unum~~ ^{stari} ~~schola~~ ^{bachant} ~~paradoxa~~
Georgio Reine, ANNO,
M. DC. LII.

A Magyar Comenius Társaság vezetősége és tagsága

Az elnökség:

Díszelnök: *Dr. Köpeczi Béla*

Elnök: *Ködöböcz József*

Alelnök: *Dr. Bajkó Mátyás*

Titkár: *Dr. Földy Ferenc*

Jegyző: *Dr. Gönczy Ákos*

Pénztáros: *Dr. Hegedűs László*

Tagok: *Feróné Komolay Anikó, Nagy László*

A választmány:

Dr. Benő Kálmán, dr. Csajka Imre, dr. Csorba Csaba, dr. Demjén István, dr. Horváth Márton, Huszár István, dr. Komlósi Sándor, dr. Kovács Dániel, dr. Maller Sándor, dr. Szabó József, dr. Varga Gábor, R. dr. Várkonyi Ágnes.

A számvizsgáló bizottság:

Sóstói Pálné dr. (elnök), Szabó Béláné, dr. Szilágyi Sándor.

Tagsági névsor:

Dr. Bajkó Mátyás, Debrecen

Balázsiné dr. Thury Katalin, Sárospatak

Balogh István Sárospatak

Balogh Istvánné, Sárospatak

Dr. Benke György, Bogács

Dr. Benő Kálmán, Budapest

Dr. Bereczki Sándor, Szeged

Dr. Bolvári-Takács Gábor, Budapest

Dr. Brezsnayánszky László, Debrecen

Czinke Ferenc, Salgótarján

Dr. Csajka Imre, Sárospatak

Dr. Csorba Csaba, Budapest

Dr. Deák Gábor, Miskolc

Dr. Deme László, Budapest

Dr. Demjén István, Cserépfalu

Faragó Lajos, Miskolc

Dr. Fehér Erzsébet, Sárospatak

Dr. Fekete János, Budapest

Feróné Komolay Anikó, Sárospatak

Dr. Filep Antal, Budapest

Dr. Földy Ferenc, Sárospatak

Dr. Földyné dr. Asztalos Adrienn Sárospatak

Dr. Füle Sándor, Budapest

Gonda Sándorné, Sárospatak

Dr. Gönczy Ákos, Sárospatak

Grajz István, Miskolc

Dr. Harsányi István, Budapest

Dr. Hegedűs László, Sárospatak

Herczeg István, Miskolc

Horváth Ferenc, Sárospatak

Dr. Horváth Márton, Budapest

Huszár István, Budapest

Dr. Janó Ákos, Sárospatak

Jósvainé dr. Dankó Katalin, Sárospatak

Karajz Géza, Sárospatak

Király István, Sajóvelezd

Kis-Tóth Miklósné, Sárospatak

Kiss Ferenc, Sárospatak

Dr. Komáromy Sándor, Sárospatak

Dr. Komlósi Sándor, Pécs

Kopasz Árpádné, Eger
Dr. Kovács György, Debrecen
Kovács József László, Budapest
Dr. Kovács Dániel, Szeged
Köddöböcz József
Dr. Köpeczi Béla, Budapest
Kövér Árpád, Budapest
Lavotháné dr. Jáger Katalin, Sárospatak
Dr. Lázár Sándor, Marosvásárhely
Dr. Lénárt Béla, Szirmabesenyő
Malinkó János, Ózd
Dr. Maller Sándor, Budapest
Marcziné Fazekas Erzsébet, Sárospatak
Molnár László, Sárospatak
Nagy Béla, Edelény
Nagy Géza, Karcsa
Nagy László, Sárospatak
Nagy László János, Debrecen
Dr. Oláh János, Szeged
Dr. Ónodi György, Budapest
Dr. Orosz Gábor, Nyíregyháza
Pap János, Mezőkövesd
Dr. Petrikás Árpád, Debrecen
Petrőczy Éva, Budapest
Dr. Pukánszky Béla, Szeged
Dr. Ravasz János, Budapest
Réthy Endréné dr., Budapest
Rózsa László, Debrecen

Rózsa Lászlóné, Debrecen
Simon Istvánné, Miskolc
Sóstói Pálné dr., Sárospatak
Stróbel Árpád, Tata
Dr. Szabó András, Budapest
Szabó Béláné, Sárospatak
Dr. Szabó József, Nyíregyháza
Szabó K. Attila, Székelyudvarhely
Dr. Szecskó Károly, Eger
Szentirmai Lászlóné, Sárospatak
Dr. Szilágyi Sándor, Sátoraljaújhely
Sztrinkóné Nagy Irén, Kecskemét
Dr. Szűcs Ervin, Százhalombatta
Szűcsné dr. Csizsár Magdolna, Sárospatak
Dr. Takács Andrásné, Sárospatak
Takács Tamás, Budapest
Takáts Gyula, Sárospatak
Takáts Gyuláné, Sárospatak
Turóczi Bertalan, Edelény
Dr. Vág Ottó, Budapest
Dr. Varga Gábor, Hajdúböszörmény
R. dr. Várkonyi Ágnes, Budapest
Dr. Vaskó László, Debrecen
Völgyesi István, Miskolc
Vörösné Keszler Erzsébet, Budapest
Zádor András, Debrecen
Dr. Zibolen Endre, Budapest
Zorgel Ferenc, Sárospatak

NAGY LÁSZLÓ

Comenius európaisága és egyetemessége bélyegeken

Négyszáz éve,¹ 1592. március 28-án született Comenius Johannes Amos a morvaországi Uherski Brod közelében lévő Nivnicében. Élete, tevékenysége tükröke a XVII. század mozgalmas világának, a háborúnak, a békének és a vallási mozgalmaknak is. Hosszú életét áthatotta a cseh testvérek huszitizmusban gyökerező, szigorú vallásossága, az ebből adódó pápa- és Habsburg-ellenessége. Üldöztetése is hozzájárult, hogy hosszú pályafutása során eljutott Lengyelországba, Németország több fejedelemségébe, Angliába és Hollandiába, ahol életének vége szakadt 1670. november 15-én. Közben 1650-54 között a királyi Magyarországon, Sárospatakon is tevékenykedett, elsősorban Lorántffy Zsuzsanna fejedelemsasszony meghívására és bőkezű támogatásával. Európaisága, egyetemessége nem elsősorban hányatott életével függ össze, hanem kiemelkedő pedagógiai és iskolaszervezői tevékenységével. Korát megelőzve lett híve és terjesztője a szemléltető oktatásnak, a korszerű iskolarendszernek és a világot a maga teljességében megragadó ismeretrendszernek. (Panszofia-koncepció!)

Ez a gazdag életmű, nézeteinek máig ható elevensége méltányos Comenius-kultusz és -hagyományt teremtett. A pozsonyi egyetem és a sárospataki főiskola Comenius nevét viseli. Szobra a világ számos pontján megtalálható, múzeuma Hollandiában és Csehszlovákiában van. Film és drámai mű kapcsolódik életéhez. Tevékenységével összefüggésben hozták létre az elpusztult lipcsei pedagógiai könyvtárat, amely ma már Berlinben működik. Sárospatakon 1986-tól működik a Comenius Társaság hazai és nemzetközi jelleggel.

A jeles évforduló kapcsán Sárospatakon 1992 márciusában emlékünnepséget szerveztünk bélyegkiállítással egybekötve. Szeptemberben pedig tudományos emlékülésre² kerül sor, amelyre Alexander Dubček, a Cseh és Szlovák Köztársaság Szövetségi Gyűlésének elnöke is készül a február 7-i sárospataki látogatása során elfogadott meghívás alapján.

¹ Ez az írás a Comenius jubileuma alkalmából készült, s megjelent a *Filatéliai Szemle* 1992. április számában, a 20. oldalon. Írója a Magyar Comenius Társaság alapító tagja.

² A nemzetközi tudományos konferenciát a Magyar Comenius Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium szervezte a Magyar UNESCO Bizottság, a Magyar Pedagógiai Társaság, a Sárospataki Református Kollégium, a Comenius Tanítóképző Főiskola, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma és Sárospatak város önkormányzata közreműködésével. (A szerk.)

Comenius jól ismerte a magyar nyelvet, hiszen apai ágon a magyar Szeges család leszármazottja. Magyarországi meghívásához és ennek elfogadásához ezek az érzelmi szálak is hozzájárultak. Az Európa számos országa által kiadott bélyegek, emlékbélyegzések tehát részei a hungarika gyűjteményeknek.

Természetesen szülőhazája, Csehszlovákia adta ki a legtöbb Comenius-témájú bélyeget.

Michel – 1991/92 – alapján megállapítható, hogy Csehszlovákia az 1935/36-os arcképek sor keretében adott ki Comeniusról először bélyeget (1. ábra). Ugyancsak Csehszlovákia emlékezett meg születésének 360. évfordulójáról azonos ábrájú bélyegpárral (2. ábra). A pozsonyi Komenský Egyetem alapításának 35. évfordulóját is bélyegpárral köszöntötték Csehszlovákiában (3. ábra).

1.

2.

3.

Comenius műveinek négykötetes gyűjteménye, a híres Opera didactica omnia megjelenésének 300. évfordulóját sok ország köszöntötte bélyegkiadással. Mi közülük a csehszlovák bélyegeket mutatjuk be (4. ábra). Az 1657-58-as kiadás évfordulóját a Német Demokratikus Köztársaság (5. ábra), Lengyelország (6. ábra), Románia (7. ábra) és a Szovjetunió (8. ábra) postája is köszöntötte.

Halálának 300. évfordulójáról Csehszlovákia (9. ábra) és a Német Szövetségi Köztársaság (10. ábra) emlékezett meg.

Hazánk a magyar könyvnyomtatás

kezdetének 500. évfordulójára kiadott bélyegpár 1 Ft-os címletén betűszedő ábrázol, Comenius Orbis Pictus, vagyis A látható (festett) világ című könyvéből (11. ábra).

A csehszlovák posta a pozsonyi Komenský Egyetem alapításának 50. évfordulójára adott ki bélyeget (12. ábra).

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

Hazánk a 28. országos ifjúsági bélyegkiállítást köszöntő bélyegén a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola homlokzatát jelenítette meg, a város akkori címere alatt Comenius mellszobra látható (13. ábra).

A Magyar Posta emlékbélyeg kiadásával emlékezett meg a jeles évfordulóról.³

12.

13.

³ Az emlékbélyeg kötetünk 203. oldalán látható.

Alkalmi boríték grafikája
és a Comenius-évforduló alkalmi bélyegzője

Kiadta a Magyar Posta 1992 márciusában

400 ÉVE SZÜLETETT COMENIUS

Függelék

Eruditionis Scholasticæ

Pars III.

ATRIUM.

Rerum & Linguarum Ornamentis exhibent.

iusum Scholæ Parakinz editum,
& in Chalcographia Cellæ
Præ: exscriptum.

Anno M. DC. LII.

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

A *Bibliotheca Comeniana* I-VIII. kötetének anyaga (Bibliográfia és mutató)

A *Bibliotheca Comeniana* eddig megjelent kötetei

1. *Bibliotheca Comeniana* I.
Ioann. Amos Comenii ORBIS PICTUS, in Hungaricum et Germanicum translatus et hic ibive emendatus.
A' *VILÁG LE-FESTVE*. Magyarra fordítottatott, és helyyel-helyyel meg-jobbítatott Sz. J.¹ által S. Patakon 1796-dik eszt.
Die Welt in Bildern. In die Ungarische und Deutsche Sprache übersetzt und hin und wieder verbessert.
Nyomtatattott Pozsonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel. 1798.
(Hasonmás kiadás.) [Miskolc] 1986. 168 p.
2. *Bibliotheca Comeniana* II.
Szerkesztő: dr. Földy Ferenc, dr. Csorba Csaba.
[Miskolc] 1988. 91 o.
3. *Bibliotheca Comeniana* III.
Comenius és Magyarország.
Szerkesztette: Kódöböcz József.
Sárospatak, 1990. 206 o.
4. *Bibliotheca Comeniana* IV.
Comenius: Pampaedia. A „De rerum humanarum emendatione Consultatio Catholica ad genus humanum” IV. része. Fordította: Bollók János. Szerkesztőbizottság: dr. Csorba Csaba, dr. Földy Ferenc, Kódöböcz József.
Sárospatak, 1992. 140 p.
5. *Bibliotheca Comeniana* V.
Comenius és a magyar művelődés.
Szerkesztette: Kódöböcz József.
Sárospatak, 1994. 190 p.

¹ Szombathy János pataki kollégiumi tanár, pedagógiai író, a kollégium történetének kutatója, feldolgozója.

6. Bibliotheca Comeniana VI.
Comenius és a sárospataki iskola.
Szerkesztette: Kódóböcz József.
Sárospatak, 1997. 302 p.
7. Bibliotheca Comeniana VII.
Comenius és a magyar iskola.
Szerkesztette: Kódóböcz József.
Sárospatak, 1999. 298 p.
8. Bibliotheca Comeniana VIII.
Művelődésünk múltjából. Comenius, I. Rákóczi György és más tanulmányok.
Szerkesztette: Kódóböcz József.
Sárospatak, 1999. 218 p.

A) Szakirodalmi közlemények

1. Bajkó Mátyás: Comenius korának erdélyi iskolakultúrája. = Bibliotheca Comeniana (a továbbiakban: BC) V. 1994. 64-68.
2. Bajkó Mátyás: Kollégium és tanfőképzés. = BC VI. 1997. 183-186.
3. Bakos József: A comeniusi örökség időszerűségének néhány kérdéséről. = BC III. 1990. 78-85.
4. Bakos József: Comenius és a magyarok. = BC V. 1994. 30-33.
5. Bakos József: Comenius Tirociniuma. = BC VII. 1999. 281-288.
6. Bakos József: A Vestibuli et Januae Linguarum Lucidarium pataki kiadásának újabban felfedezett töredékeiről. = BC VII. 1999. 275-279.
7. Barcza József: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 68-71.
8. Benda Kálmán: A hazai Comenius-kutatás (Vita összefoglalás). = BC III. 1990. 75-77.
9. Benda Kálmán: Megnyitó.² = BC V. 1994. 9.
10. Benke György: I. Rákóczi György és a Biblia. = BC VIII. 1999. 67-70.
11. Benke György: Zárzó.³ = BC VIII. 1999. 117.
12. Bolvári-Takács Gábor: Bolvári Zoltán, a zenepedagógus (1908-1993). = BC VIII. 1999. 129-146.
13. Bölcskei Gusztáv: Comenius teológiája. = BC V. 1994. 46-49.
14. Comenius: Orbis Pictus. = BC I. 1986. 1-168.
15. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. Fordította: Ollé István. = BC II. 1988. 7-44.
16. Comenius: De vocatione in Hungariam brevis narratricula, illetve: A Magyarországra való hívásom rövid elbeszélése. Fordította: Gulyás József. = BC III. 1990. 9-14., illetve 15-21.

² Elhangzott a Sárospatakon 1992. szept. 21-23-án tartott nemzetközi tudományos konferencián.

³ Elhangzott az 1998. nov. 4-én Sárospatakon tartott I. Rákóczi György emlékülésen.

17. Comenius: Ajánlás az 1652-ben Sárospatakon megjelent Zsebkönyvhöz. (Latin és magyar nyelven). Fordította: Szentimrei Mihály. = BC III. 1990. 140-142.
18. Comenius: Pampaedia. A „De rerum humanarum emendatione Consultatio Catholica ad genus humanum” IV. része. Fordította: Bollók János. = BC IV. 1992. 9-138.
19. Comenius: Artificii legendi et scribendi Tirocinium, illetve: Az írás és olvasás alapelemei. Fordította: Bollók János. = BC VII. 1999. 26-72.
20. Comenius: Schola Ludus, illetve: Az iskola mint játékszín (Részletek: Az előszó, Az iskola, Az akadémia). Fordította: Bollók János. = BC VII. 1999. 73-271.
21. Comenius: A Schola Ludus amszterdami ajánlása (latinul és magyarul). Fordította: Bollók János. = BC VII. 1999. 94-109.
22. Comenius: Vestibuli et Januae Linguarum Lucidarium, illetve: A dolgok tárgyjegyzékének szemléltető változata. Fordította: Bollók János. = BC VII. 8-23.
23. Comenius Ámos János búcsúbeszéde (Patakról). Fordította: Dezső Lajos. = BC VIII. 1999. 9-12.
24. Comenius: A családi iskola eszméje. Fordította: Dezső Lajos. = BC VIII. 1999. 27-37.
25. Comenius: Az anyanyelvi iskola, vagyis népiskola eszméje. Fordította: Dezső Lajos. = BC VIII. 1999. 13-17.
26. Comenius: A könyvekről, az értelmi képzés eme főeszközéről. Fordította: Dezső Lajos. = BC VIII. 1999. 19-26.
27. Czinke Ferenc: Művészeti gyökereim Patakon indultak. = BC VI. 1997. 201-207.
28. Csajka Imre: Comenius és a pataki testkultúra. = BC VI. 1997. 83-85.
29. Csorba Csaba: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 73-74.
30. Csorba Csaba: Az írásbeliség helye és szerepe Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján. = BC VI. 1997. 117-123.
31. Csorba Csaba: Comenius Schola Ludusa. = BC VII. 1999. 289-294.
32. Demjén István: Comenius hatása a Sajó–Hernád közti református iskolákra. = BC V. 1994. 69-71.
33. Demjén István: Oktatási lehetőségek az edelényi járás iskoláiban 1945-ben. = BC VI. 1997. 167-171.
34. Demjén István: „Mindent Pataknak köszönhetek” (Joó Vencel néptanító visszaemlékezéseiből). = BC VI. 1997. 195-199.
35. Demjén István: 95 éve alakult meg a Nyomorék Gyermekek Otthona Magyarországon. = BC VIII. 1999. 167-170.
36. Deák Gábor: Imre Sándor helye a magyar pedagógiai irodalomban. = BC VI. 1997. 139-160.

37. Deák Gábor: A gyermek pedagógiai szempontú megismerési módjai és lehetőségei (A gyermeklélektani állomásokra emlékezve). = BC VI. 1997. 173-178.
38. Dienes Dénes: I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak. = BC VIII. 1999. 75-80.
39. Dobay Béla: A mi Comeniusunk. = BC V. 1994. 98-100.
40. Dömötör Ákos: Comenius erkölcsi szabályai és továbbélésük. = BC V. 1994. 89-92.
41. Dukkon Ágnes: Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin-angol nyelvkönyvében. = BC VI. 1997. 53-60.
42. Faragó Lajos: Visszaemlékezés a Sárospataki Felsőfokú Tanítóképző Intézetben töltött diákéveimre. = BC VI. 1997. 227-229.
43. Fehér Erzsébet: Comenius magatartás-szabályzatának hazai utóélete (Praecepta morum, 1653-1791). = BC III. 1990. 126-135.
44. Fehér Erzsébet: Az Orbis Pictus magyarországi kiadásai. = BC V. 1994. 93-95.
45. Fehér Erzsébet: Főiskolánk történetéből (Részletek a most megjelent kötetből). = BC VI. 1997. 237-242.
46. Ferenci Gyula – Fodor László: Comenius oktatásmélete és a rendszerelméleti didaktika alapvető paradigmái. = BC V. 1994. 60-63.
47. Földy Ferenc: Koszorúzási beszéd.⁴ = BC V. 1994. 97.
48. Földy Ferenc: Comenius panszofikus iskolája Sárospatakon. = BC V. 1994. 131-135.
49. Földy Ferenc: A sárospataki tanítóképzés diák- és tanárszemmel. = BC VI. 1997. 219-223.
50. Fráter Margit: A Sárospataki Református Tanítóképző Intézet Dolgozók Tanítóképzője. = BC VI. 1997. 215-218.
51. Füle Sándor: A lelki tehetségek kiművelése a sárospataki tanítóképzőben – ahogy egy szakfelügyelő látta. = BC VI. 1997. 231-235.
52. Harsányi István: A tehetségvédelem gondolata Comenius pedagógiai rendszerében. = BC III. 1990. 103-116.
53. Hegedűs László: Intézetünk 140 éves (Megnyitó az 1997. nov. 3-i emlékülésen). = BC VI. 1997. 181-182.
54. Hegedűs László: Interaktív módszerek a gyermekpedagógusok képzésében. = BC VI. 1997. 277-281.
55. Hörcsik Richárd: Comenius és az észak-magyarországi cseh-morva emigráció. = BC III. 1990. 145-154.
56. Hörcsik Richárd: A Hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 71-73.
57. Hörcsik Richárd: Comenius és Sárospatak. = BC V. 1994. 34-39.
58. Huszár István: Sokoldalúság – a személyiség nevelése. = BC VI. 1997. 209-213.

⁴ 1992. szept. 21-én a Comenius-szobor megkoszorúzásakor mondott beszéd.

59. Jósvainé Dankó Katalin: Sárospatak Comenius korában. = BC V. 1994. 40-45.
60. Kelemen Elemér: Comenius: Pampaedia (Előszó). = BC IV. 1992. 5-8.
61. Képes Géza: Versek Comeniusról. = BC VIII. 1999. 51-56.
62. Komáromy Sándor: Hagyomány és modernség a XVIII-XIX. századi kéziratos diákköltészetben. = BC VI. 1997. 133-137.
63. Komlósi Sándor: A gyöngyösi református népiskola történetének áttekintése. = BC VIII. 1999. 147-158.
64. Koncz Sándor: Comenius teológiája. = BC III. 1990. 86-103.
65. Kováts Dániel: A nyelvkérdés a pataki kollégiumban a XVIII. és a XIX. század fordulóján. = BC VI. 1997. 125-131.
66. Kováts Dániel: Árvay József ürügyén (Könyvajánló szavak). = BC VI. 1997. 249-250.
67. Kováts Dániel: Újszász Kálmán falunevelési koncepciója. = BC VI. 1997. 161-167.
68. Kováts Dániel: I. Rákóczi György alakja a szépirodalomban. = BC VIII. 1999. 81-97.
69. Kódoböcz József: Előszó. = BC III. 1990. 5-6.
70. Kódoböcz József: Comenius nyomában Magyarországon. = BC III. 1990. 25-51.
71. Kódoböcz József: Jubileumi emlékezés (Előszó). = BC V. 1994. 5-6.
72. Kódoböcz József: A diákváros Sárospatak és Comenius. = BC V. 1994. 10-11.
73. Kódoböcz József: Comenius sárospataki tevékenysége és annak elméleti alapjai. = BC V. 1994. 103-130.
74. Kódoböcz József: Előszó. = BC VI. 1997. 5-6.
75. Kódoböcz József: Comenius-tanév Sárospatakon 1949-50-ben (Előzmények és szervezési problémák). = BC VI. 1997. 87-100.
76. Kódoböcz József: A sárospataki tanítói szakképzés elindulása. = BC VI. 1997. 187-194.
77. Kódoböcz József: Emlék Árvay Józsefnek. = BC VI. 1997. 243-247.
78. Kódoböcz József: Előszó. = BC VII. 1999. 5-6.
79. Kódoböcz József: Comenius fizetése Sárospatakon. = BC VIII. 1999. 39-40.
80. Kódoböcz József: Dezső Lajos sárospataki tanítóképzős igazgató Comenius eszméinek érvényesítéséért. = BC VIII. 1999. 41-45.
81. Kódoböcz József: I. Rákóczi György és Sárospatak. = BC VIII. 1999. 59-60.
82. Kódoböcz József: A mi Rákóczi Györgyünk. = BC VIII. 1999. 99-102.
83. Kódoböcz József: A Bibliotheca Comeniana I-VIII. kötetének anyaga (Bibliográfia). = BC VIII. 1999. 189-203.
84. Köpeczi Béla: Bevezető. = BC II. 1988. 5.
85. Köpeczi Béla: A bujdosó fejedelem. = BC II. 1988. 63-73.
86. Köpeczi Béla: Comenius és a magyar művelődés. = BC V. 1994. 12-15.
87. Köpeczi Béla: Zárzó.⁵ = BC V. 1994. 96.

⁵ Az 1992. szeptemberi nemzetközi tudományos konferencia zárszava.

88. Ladányi Sándor: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 67-68.
89. Ladányi Sándor: I. Rákóczi György, a református fejedelem. = BC VIII. 1999. 61-65.
90. Lázár Sándor: Tanulási motiváció Comenius oktatási rendszerében. = BC V. 1994. 57-59.
91. Maller Sándor: Comenius utópisztikus elgondolásai. = BC V. 1994. 50-52.
92. Maller Sándor: Comenius és Sárospatak. = BC VI. 1997. 109-114.
93. Mészáros István: A Comenius-kutatás hazai helyzete és problémái (Vitaindító előadás). = BC III. 1990. 55-63.
94. Molnár László: Comenius: Orbis Pictus (en esperanto). = BC V. 1994. 139-145.
95. Móré József: Emlékek a testnevelés és sport sárospataki történetéből (Kiáltási megnyitó beszéd). = BC VI. 1997. 251-254.
96. Nagy Barna: Tanévnyitó beszéd a sárospataki református főiskolában 1949. szept. 11-én. = BC VI. 1997. 101-108.
97. Nagy Géza: Adatok Karcsa népoktatásának történetéhez. = BC VIII. 1999. 159-165.
98. Nagy Júlia: A Schola Ludus és a magyarországi református iskolai színjáték. = BC VI. 1997. 75-82.
99. Nagy László János: A comeniusi hagyományok ápolása Debrecenben. = BC III. 1990. 155-159.
100. Nagy László: Comenius európaisága és egyetemessége bélyegeken. = BC VIII. 1999. 189-193.
101. Novacká, Maria – Vanekova, Daniela: Jan Amos Komensky hatása a műveltségre és kultúrára a XVII. században a mai Szlovákia területén. = BC V. 1994. 75-79.
102. Orosz Gábor: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 74.
103. Orosz Lajos: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 64-66.
104. Pap János: Mezőkövesd iskolatörténetének áttekintése és az iskolaügy mai gondjai. = BC VIII. 1999. 171-174.
105. Perhács János: Comenius elképzeléseinek megvalósítása az andragógiai képzésben. = BC V. 1994. 53-56.
106. Péter Katalin: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 66-67.
107. Péter Katalin: Comenius és a Rákócziak. = BC V. 1994. 26-29.
108. Psenák, Jozef: Comenius és Béli Mátyás. = BC V. 1994. 84-88.
109. Rádli Katalin: Új törekvések a tanítóképzésben. = BC VI. 1997. 271-275.
110. Réthy Endréné: J. A. Comenius Egyetemes tanácskozás c. munkájának didaktikai tanulságai. = BC III. 1990. 117-125.
111. Sámsondi Kiss György: Társadalmi felelősségtudat az építészetben. = BC VI. 1997. 283-285.
112. Simon Gyula: Comenius a magyar pedagógiában. = BC II. 1988. 45-62.

113. Simon Gyula: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 73.
114. Szabó József: Comenius Gentis Felicitasa és a Kárpát-medence népei. = BC VI. 1997. 61-67.
115. Szecső Károly: Bakos József Comenius-kutatásai. = BC VIII. 47-50.
116. Szentimrei Mihály: Comenius zsebkönyve a sárospataki Nagykönyvtárban. = BC III. 1990. 136-144.
117. Szentimrei Mihály: I. Rákóczi György és a pataki kollégium 17. századi törvényei. = BC VIII. 1999. 71-74.
118. Szővényi Zsolt: A felsőoktatásról a magyar tudomány napján. = BC VI. 1997. 257-269.
119. Tamásné Gál Viola: Comenius sárospataki tartózkodásának befolyása a szlovákiai terület tanügye és műveltsége fejlődésére a XVII. században. = BC V. 1994. 80-83.
120. Terray Barnabás: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 73.
121. Varga Gábor: Adatok Kovács Lajos tanítóképzős igazgató életművéhez. = BC VIII. 1999. 121-127.
122. R. Várkonyi Ágnes: Comenius és a vesztfáliai béke Európája. = BC V. 1994. 16-25.
123. R. Várkonyi Ágnes: Comenius, Zrínyi és a nemzetközi tájékoztatás (1663-1664). = BC VI. 1997. 6-52.
124. R. Várkonyi Ágnes: Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához). = BC VIII. 1999. 103-116.
125. Žbirkova, Viera: A Cseh Testvérek nyugat-szlovákiai gyűlekezetei és Comenius. = BC VI. 1997. 69-73.
126. Zibolen Endre: A hazai Comenius-kutatás (Hozzászólás). = BC III. 1990. 63-64.

B) Idegen nyelvű összefoglalások

1. Angol nyelvű összefoglalás:
BC IV. 1992. 140. - BC V. 1994. 159-171. - BC VI. 1997. 294-297. - BC VII. 1999. 295. - BC VIII. 1999. 211-212.
2. Német nyelvű összefoglalás:
BC III. 1990. 161-175. - BC IV. 1992. 140.

C) A Magyar Comenius Társaság működése

1. A Magyar Comenius Társaság alapszabályzata. = BC II. 1988. 78-92. - BC V. 1994. 149-152.
2. A Magyar Comenius Társaság vezetősége és tagjai. = BC II. 1988. 83-88. - BC V. 1994. 155-156. - BC VIII. 1999. 187-188.
3. Földy Ferenc: Beszámoló a Magyar Comenius Társaság munkájáról (1986-1992). = BC V. 1994. 153-154.

4. Földy Ferenc: A Magyar Comenius Társaság pénzügyi helyzete. = BC VIII. 1999. 185.
5. Kódöböcz József: Comenius pataki örökségének szolgálatában.⁶ = BC VIII. 1999. 179-181.
6. Kódöböcz József: Beszámoló a Magyar Comenius Társaság munkájáról. = BC VIII. 1999. 283-184.
7. Porkoláb Albert: Köszöntő. = BC II. 1988. 75-76.⁷
8. Szentimrei Mihály: Zárszámadás (1986-1992). = BC V. 1994. 154.

D) Képek, hasonmások

1. Árvay József Gyakorló Általános Iskola. = BC VI. 1997. 289.
2. Az ősi karcsai református templom (Kováts Dániel felvétele) = BC VIII. 1999. 166.
3. Bakos József: A magyar Comenius-irodalom V. 1963. (Címlap). = BC III. 1990. 198.
4. Bakos József: Fejezet a magyar Comenius kutatás történetéből, 1971. (Címlap) = BC VIII. 1999. 46.
5. Bolvári Zoltán a zongoránál. = BC VIII. 1999. 128.
6. Comenius and Hungary. Essays. Bp., 1973. (Címlap) = BC III. 1990. 197.
7. Comenius bélyegek. = BC VIII. 1999. 190, 191, 192, 193.
8. Comenius emlékbélyeg (1992). = BC V. 1994. 184. - BC VIII. 1999. 209.
9. Comenius emléklap (Mladonyiczky Béla alkotása, 1986). = BC III. 1990. 202. - BC VII. 199. 2.
10. Comenius emléklap (Comenius Tanítóképző Főiskola; Városi Bélyegygyűjtő Kör, Sárospatak) = BC V. 1994. 184. - BC VIII. 1999. 204
11. Comenius emléktábla Sárospatakon, a róla elnevezett utcában (Mladonyiczky Béla alkotása). = BC III. 1990. 204.
12. Comenius érem (Csucs Viktória alkotása, 1970). = BC III. 1990. 201.
13. Comenius és Lorántffy Zsuzsanna (Bertha Zoltán alkotása). = BC III. 1990. 203.
14. Comenius évforduló alkalmi borítékja és postabélyegzője. = BC VIII. 1999. 194.
15. Comenius-kép (sárospataki működése idejéből) = BC III. 1990. 185. - (1665-ből) BC VIII. 1999. 178.
16. Comenius-képek (Czinke Ferenc alkotása). = BC III. 1990. 203. - BC VI. 1997. 8. , 68. - BC VII. 1999. 280.
17. Comenius művei:
 - a) *Atrium*; az 1652-ben, Sárospatakon megjelent kiadás címlapja. = BC III. 1990. 191. - BC VI. 1997. 298. - BC VIII. 1999. 196.

⁶ A Magyar Comenius Társaság megalakítására 1986. jún. 21-én szervezett gyűlés megnyitó beszéde.

⁷ A Magyar Comenius Társaság megalakulásakor, 1986. június 21-én elhangzott köszöntő.

- b) *De rerum humanarum emendatione Consultatio Catholica ad genus humanum*; az 1966-os prágai kiadás címlapja és más lapok. = BC IV. 1992. Függelék: I/1-8. és II/1-2.
- c) *Didactica Magna*; a magyar fordítás címlapja. = Dezső Lajos fordítása, 1896. BC III. 1990. 195. - BC VIII. 1999. 18. - Geréb György fordítása, 1959. BC III. 1990. 195.
- d) *Gentis Felicitas*; az 1654. évi sárospataki kiadás címlapja. = BC III. 1990. 192. - BC VIII. 1999. 176.
- e) *Janua*; az 1652. évi sárospataki kiadás címlapja. = BC III. 1990. 190. - BC VIII. 1999. 186.
- f) *Musae Patakinæ*; az 1652. évi sárospataki kiadás címlapja. = BC III. 1990. 189.
- g) *Orbis Pictus*; az 1675. évi latin-magyar nyelvű kiadás címlapja. = BC III. 1990. 194.
- h) *Præcepta morum*; a Tolvaj Menyői Ferenc-féle 1677. évi kiadás címlapja. = BC III. 1990. 194.
- i) *Primitiæ Laborum Scholasticorum*; az 1650-1651-ben Sárospatakon kiadott mű címlapja. = BC III. 1990. 189. - BC VI. 1997. 74. - BC VIII. 1999. 120.
- j) *Schola Ludus*; az 1656. évi sárospataki kiadás címlapja. = BC III. 1990. 192. - BC VII. 1999. 74. - *Pars IV.*: címlap BC VII. 110., *Pars V.*: címlap BC VII. 180. - Az 1657. évi amszterdami kiadás címlapja BC VII. 92.
- k) *Vestibuli et Januæ Linguarum Lucidarium*; az 1653. évi sárospataki kiadás címlapja. = BC III. 1990. 191. - BC VII. 1999. 8.
- l) *Vestibulum*; az 1662. évi sárospataki kiadás címlapja. = BC III. 1990. 190. - BC VI. 1997. 298. - BC VIII. 1999. 182.
- m) *Zsebkönyv*; címlap (1652), Comenius ajánlása. = BC III. 1990. 193.
18. Comenius emblémája és jeligéje. = BC VII. 1999. 274.
19. Comenius műveiből szemléltető táblák, könyvdíszek. = BC VII. 1999. 18-19., 22-24., 44-45., 72. 272.
20. Comenius névaláírása. = BC VIII. 1999. 38.
21. Comenius-relief a Comenius Tanítóképző Főiskola tanácstermében (Mladonyczy Béla alkotása, 1989). = BC III. 1990. 201.
22. Comenius mellszobra a Sárospataki Református Kollégium Tudományos gyűjteményei múzeumában (Vay Miklós alkotása, 1859). = BC III. 1990. 199. - BC VI. 1997. 2.
23. Comenius mellszobra a Comenius Tanítóképző Főiskola épülete előtt (Pátzay Pál alkotása, 1969). = BC III. 1990. 200. - BC VI. 1997. 86.
24. A Comenius Tanítóképző Főiskola:
- épülete. = BC VI. 1997. 288.
 - Dezső Lajos Kollégiuma. = BC VI. 1997. 289.
 - könyvtára. = BC VI. 1997. 290.
 - szaktanterme. = BC VI. 1997. 290.
 - Comenius-emléklapja 1992-ben. = BC V: 1994. 184.

25. Dezső Lajos: Comenius Ámos János Magyarországon c. 1883-ban Sárospatakon megjelent művének címlapja. = BC III. 1990. 196. - BC VIII. 1999. 8.
26. Fehér Erzsébet: Tanítóképzőnk története - Sárospatak, 1857-1997. c. könyv címlapja. = BC VI. 1997. 241.
27. Kiállítások 1992-ben Sárospatakon:
 - a) Nagykönyvtári Comenius-émlékkiállítás. = BC V. 1994. 182.
 - b) Comenius az éremművészetben⁸ (Mladonyczkí Béla). = BC V. 1994. 182.
 - c) Ember az emberért - Változatok Comeniusra (Spalinger, Ottó, Svájcz). = BC V. 1994. 183.
28. Konferenciák (fényképek előadókról, résztvevőkről).
 - a) 1992. szept. 21-23. = BC V. 1994. 179-184.
 - b) 1997. nov. 3. = BC VI. 1997. 85., 124., 132., 138., 172., 180., 184., 189., 198., 200., 206., 208., 214., 222., 224., 230., 236., 241., 247-248., 252., 256., 266., 270., 276. 282.
29. Kovács Endre: Comenius Magyarországon (Bp., 1963.) c. mű címlapja. = BC III. 1990. 197.
30. Kódoböcz József: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola (Sárospatak, 1997) c. könyv címlapja. = BC VI. 1997. 245.
31. Lorántffy Zsuzsanna szobra az Iskolakertben (Horváth Géza alkotása, 1931). = BC III. 1990. 188.
32. A Magyar Comenius Társaság közgyűlése 1992. szept. 21-én Sárospatakon. (Képek) = BC V. 1994. 184.
33. Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon (1931) c. mű címlapja. = BC III. 1990. 196.
34. I. Rákóczi György, Erdély fejedelme (metszet). = BC VIII. 1999. 58., 66., 118.
35. I. Rákóczi György (plakett, Borsi Antal alkotása, 1998). = BC VIII. 1999. 98.
36. I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna (relief a Sárospataki Református Kollégium épületének bejáratánál). = BC III. 1990. 187., - BC VIII. 1999. 2.
37. Rákóczi-vár (Sárospatak, Szent Erzsébet u. 19). = BC III. 1990. 186.
38. Sárospatak 1776-os térképe. = BC V. 1994. 44.
39. Sárospataki diákdalok (kotta és szöveg):
 - a) Szigethy Ferenc – H. Bathó János: Bodrog partján van egy város. = BC VI. 1997. 291.
 - b) E. Kovács Kálmán – Bolvári Zoltán: Pataki diákok dala. = BC VI. 1997. 292. - BC VIII. 1999. 142-143.
 - c) Szigethy Ferenc – H. Bathó János: Búcsúdál. = BC VI. 1997. 293.
40. A Sárospataki Református Kollégium épülete. = BC III. 1990. (Comenius idejében) 186., (ma) 187. - Az épület 1765 körüli helyszínrajza. BC V. 1994. 45.
41. Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája c. könyv (1958) címlapja. = BC III. 1990. 199.
42. Vaszkó Mihály: Komensky Ámos János világnézete és pedagógiája c. mű (1954) címlapja. (BC III. 1990. 198.

⁸ Kiállítás a Művelődés Házában (Eötvös u. 6.).

E) Tárgymutató

- Angol nyelvű összefoglalás B/1
 Árvay József A/77
 Árvay József Gyakorló Általános Iskola D/1
 Bajkó Mátyás VI. ¹ 184
 Bakos József: A magyar Comenius-iroda-
 lom V. D/3
 Benda Kálmán V. 179
 Bibliográfia A/83
 Bodrog partján van egy város... D/37/a
 Bolvári Zoltán A/12, D/5
 Bölcseki Gusztáv V. 179
 Búcsúdál D/37/c
 Comenius: Ajánlás a zsebkönyvhöz A/17
 Comenius: A könyvekről A/26
 Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről
 A/15
 Comenius: Atrium D/17/a
 Comenius bélyegeken A/100
 Comenius búcsúbeszéde A/23
 Comenius: Consultatio Catholica A/110, D/
 15/b
 Comenius: Didactica Magna (magyar fordí-
 tás) D/17/c
 Comenius: Gentis Felicitas A/114, D/15/d
 Comenius: Janua D/17/e
 Comenius: Lucidarium A/6, A/22, D/17/k
 Comenius: Magyarországra való meghívá-
 som A/16
 Comenius: Musae Patakinæ D/17/f
 Comenius: Orbis Pictus A/14, A/44, A/94,
 D/17/g
 Comenius: Pampaedia A/18, A/60
 Comenius: Praecepta morum A/40, A/43,
 D/17/h
 Comenius: Primitiae Laborum Scholastico-
 rum D/17/i
 Comenius: Schola Ludus A/20, A/21, A/31,
 A/98, D/17/j
 Comenius: Tirocinium A/5, A/19
 Comenius: Vestibulum D/17/i
 Comenius zsebkönyve A/116, D/17/m
 Comenius emblémája és jeligéje D/18
 Comenius a magyar pedagógiában A/112
 Comenius and Hungary D/6
 Comenius-bélyegek D/7
 Comenius emlékbélyeg (1992) D/8
 Comenius-emléklap D/10, D/24/e
 Comenius-emlékplakett D/9
 Comenius-emléktábla D/11
 Comenius-érem D/12
 Comenius és a cseh-morva emigráció A/55
 Comenius eszméinek érvényesítéséért A/
 80, A/105
 Comenius és a Kárpát-medence népei A/
 114
 Comenius és a magyar művelődés A/86
 Comenius és a magyarok A/4
 Comenius és a mai szlovákiai terület A/
 101, A/119, A/125
 Comenius és a nemzetközi tájékoztatás
 A/123
 Comenius és a Rákócziak A/87
 Comenius és Béli Mátyás A/108
 Comenius és Európa A/122
 Comenius és Lorántffy Zsuzsanna D/13
 Comenius és a pataki testkultúra A/28
 Comenius és Sárospatak A/39, A/57, A/72,
 A/92
 Comenius és a vesztfáliai béke A/122
 Comenius és Zrínyi A/123
 Comenius fizetése A/79
 Comenius hatása A/101, A/105, A/119
 Comenius-kutatás A/24, A/25, A/29, A/56,
 A/88, A/93, A/102-103, A/105, A/113,
 A/120, A/126
 Comenius-képek D/15, D/16
 Comenius műveiből szemléltető képek és
 könyvdíszek D/19
 Comenius névalálírása D/20
 Comenius nyelvtanítási módszere A/41
 Comenius nyomában A/70
 Comenius oktatáselmélete A/46
 Comenius pánszofikus iskolája A/48
 Comenius pataki munkássága A/73
 Comenius-relief D/21
 Comeniusról versek A/61
 Comenius-szobor D/22, D/23
 Comenius-tanév A/96
 Comenius teológiája A/13, A/64
 Comenius utopisztikus elgondolásai A/91
 Comeniusi hagyományok Debrecenben A/
 99
 comeniusi örökség A/3

¹ A római szám a BC kötetszámára utal,

- Comenius Tanítóképző Főiskola
 épülete D/24/a
 kollégiuma D/24/b
 könyvtára D/24/c
 szakterme D/24/d
- Czinke Ferenc VI. 206
- Csajka Imre VI. 85
- Deák Gábor VI. 138.
- Demjén István VI. 198.
- Dezső Lajos Comenius eszméinek érvényesítéséért A/80
- Dezső Lajos: Comenius Ámos János Magyarországon D/24
- diákkélet Sárospatakon A/42
- diákköltészet A/62
- Dobos Krisztina V. 182.
- Dolgozók Tanítóképzője A/50
- eddelényi járási iskolák 1945-ben A/33
- előszó A/69, A/74, A/78, A/84
- építészet és társadalmi felelősség A/111
- Erdély és a vesztfáliai béke A/124
- erdélyi iskolakultúra A/1
- Faragó Lajos VI. 224
- Fehér Erzsébet V. 180, VI. 241
- Fehér Erzsébet: Tanítóképzőnk története, 1857-1997 D/26
- felsőoktatási törekvések A/118
- Földy Ferenc V. 181, VI. 222
- Fráter Margit VI. 214
- Füle Sándor VI. 230
- Gránicz-Barth Katalin V. 183
- gyermek-megismerési módok A/37
- gyöngyösi református népiskola története A/63
- Hegedűs László VI. 180
- Huszár István V. 184, VI. 208
- idegen nyelvű összefoglalás angol B/1
 német B/2
- Imre Sándor A/36
- írásbeliség szerepe A/30
- iskolai színjáték A/98
- Jászberényi Pál latin-angol nyelvkönyve A/41
- Jó Vencel visszaemlékezése A/34
- jubileumi emlékezés A/71
- Karcsa népoktatása A/97
- Karcsa református temploma D/2
- kiállítások 1992-ben
 a Nagykönyvtárban D/27/a
- A Művelődés Házában D/27/b
 a Rákóczi-várban D/27/c
- Képes Géza versei A/61
- Kiss Ferenc VI. 276
- kollégium és tanítóképzés A/2
- Komáromy Sándor VI. 132
- konferenciáról, gyűlésről képek D/28, D/32
- koszorúzási beszéd (1992) A/47
- Kovács Endre: Comenius Magyarországon D/29
- Kovács Lajos A/121
- Kováts Dániel VI. 124, 247
- Köddöböcz József V. 184, VI. 189, 247
- Köddöböcz József: Árvay József, a magyar népoktatásügy sárospataki apostola A/77, D/30
- Köpeczi Béla V. 179
- Lorántffy Zsuzsanna szobra az Iskolakertben D/31
- Magyar Comenius Társaság
 elindulása C/5, C/7
 alapszabályzata C/1
 vezetősége és tagjai C/2, C/9
 vezetőségi beszámolója C/3, C/6
 pénzügyi helyzete C/4, C/8
- Maller Sándor V. 180
- megnyitó (1992) A/9
- Mezőkövesd iskolatörténete A/104
- Móré József VI. 252
- művészeti fejlődés A/27
- német nyelvű összefoglalás B/2
- nyelvkérdés a kollégiumban A/65
- Nyomorék Gyermek Otthona A/35
- oktatás az eddelényi járásban A/33
- pataki diákok dala D/39/b
- pedagógusképzés A/54
- Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon D/33
- Rádli Katalin VI. 270
- I. Rákóczi György A/10, A/68, A/89, A/117, D/34, D/35
- I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak A/38
- I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna (relief) D/36
- I. Rákóczi György és Sárospatak A/81, A/82
- II. Rákóczi Ferenc A/85
- Rákóczi-vár D/37
- rendszerelméleti didaktika A/46
- Sajó-Hernád közti népiskolák A/32
- Sámsondi Kiss György VI. 282

Sárospatak Comenius korában A/59

Sárospatak térképe (1776) D/38

sárospataki könyvnyomda D/41

Sárospataki Református Kollégium A/48,
A/62, A/65, A/73, A/75, A/76, A/96,
D/27/a, D/31, D/36, D/40

sárospataki tanítóképző A/27, A/34, A/42,
A/45, A/49-51, A/53, A/58, A/76

személyiségnevelés A/58

Szövényi Zsolt VI. 266

Takács Béla: Comenius sárospataki nyom-
dája c. kötet címlapja D/41

tanévnvtő beszéd 1949-ben A/96

tanítóképzési törekvések A/109

tanulási motiváció A/90

tehetségvédelem A/52

testnevelés és sport Sárospatakon A/28,
A/95

Újszászy Kálmán A/67

Vaszkó Mihály: Komensky Á. J. világnézete
és pedagógiája c. könyv címlapja D/42

R. Várkonyi Agnes V. 179

zárszó

1992 A/87

1998 A/11

A Magyar Posta Comenius emlékbélyege (1992)

EMLÉKLAP

400 éve született Comenius

1592. III. 28. - 1992. III. 28.

VÁROSI BÉLYEGGYŰJTŐ KÖR SÁROSPATAK

Angol nyelvű tájékoztatás

From the Past of Our Hungarian Culture (Information)

When Comenius came to Sárospatak in 1650 he dreamt of a magnificent school which was filled with light inside, and outside it radiated its splendour far away. He made an effort to create such a school which was the 'workshop of Humanity' and in which everyone, who was born human learned to live as a human being. After four years he voiced his desire in his farewell speech in the following way: "Oh my school Sárospatak, I wish I saw you prospering so that I could call you my delight and crown".

The history of the school shows that even because of the petty-minded human feebleness maybe sometimes the influence and the value of its noble service decreased, and although it had to suffer difficulties and go through a life and death struggle for its survival, Comenius' dream and wish came true. The school of Sárospatak became the real workshop of human education, the goldmine of wisdom and the cultural jewel of the entire Hungarian nation. The history of the Sárospatak College has an important role in the history of our nation. Its life and work became inseparable from the Hungarian pursuit of independence, the national and religious war of independence and the struggle for the Hungarian nation's cultural rise. Due to its confession, science, activity and consistent and courageous fight, its light glittered and exercised an influence not only in its near surroundings but, through the help of pastors, teachers, lawyers and several other educated people who studied here, the school's radiating impact could be sensed in the far corners of the country, even in the Czech and Moldovan Reformed congregations, and even in the life of distant countries and through Comenius in the world's pedagogical movements.

The fact that the school could fulfil its mission, highly responsible ambition, valuable work and that its constructive influence could succeed to a great extent was due to the Rákóczi family, first of all to Rákóczi György I, his wife Lorántffy Zsuzsanna and their sons, Rákóczi Zsigmond and Rákóczi György II. and their great-grandchild, Rákóczi Ferenc II. As the result of their care, sacrifice and help the school made great progress and became a modern, influential educational institution and it strengthened in spirit and structure. All this contributed to the fact that in the time of the 3 decade-exile and wandering that started in 1671 the College survived and after returning in 1703 it could continue its work and carry out its service again as the 'Sárospatak school'.

The Hungarian Comenius Society's book-series, the *Bibliotheca Comeniana* endeavours to spread the thoughts of the great teacher, Comenius, who was invited to Sárospatak by the Rákóczi family to modernise the College. The Society's aim is moreover to make the lessons of the past and history of the Hungarian education and to use them. According to this in the present volume we publish Comenius' following works translated by Dezső Lajos: from the *Didactica Magna* his discussion on his *idea of the family and mother-tongue school*, from his work in Sárospatak we present his *lecture on books* and these major tools of the intellectual education, and his *farewell speech* he gave before his departure. These passages were translated to Hungarian by Dezső Lajos. Beside these along with the introduction of two scholars we give you a taste of Hungarian research in relation to Comenius.

Our book includes the material of the delivered lectures for the reading society that was held on 4th November, 1998. First of all these lectures are connected to Rákóczi György I., secondly they sketch the work of the teachers and the formation of the life of the children's home. In addition to this we give you information about the work of the Hungarian Comenius Society, and along with this we present the details of the foundation of the Hungarian Comenius Society, and for better information we also publish the opening speech of the ceremony of the Society's formation.

Finally in this volume we also present the list and bibliography of Volume I-VII, the material published until now. To a certain extent this is a kind account on the work of our Society that has been done since its foundation in 1986. The bibliography gives information on how our Society succeeded to urge its members to carry out research, what they did in order to explore and spread Comenius' ideas, and how they helped the progression of our education with all this and with the discovery of the past and some details of the Hungarian education and the life of its workers, and with the publishing of the lessons. The published material in the volumes show not only how our fellow members' research in relation to Comenius and the history of the Hungarian education developed in the past 12 years, but also what kind of essays and other kinds of materials were written in our book-series.

According to the result it can happily be stated that the Hungarian Comenius Society fulfilled its obligation even in the midst of difficulties.

(Fordította: FÜSTI-MOLNÁR SZILVESZTER)

Contents

Foreword by <i>Ködöböcz József</i>	5
I. Comenius	
COMENIUS: The idea of the family school	9
COMENIUS: The mother-tongue school, the idea of public school	13
COMENIUS: About books, the major tools of the intellectual education	19
Comenius: Farewell speech	27
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: The salary of Comenius at Sárospatak	39
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Dezső Lajos, the director of the Teacher-Training College, for the validation of Comenius' ideas	41
SZECSKÓ KÁROLY: József Bakos's Comenius research	47
KÉPES GÉZA: Poems on Comenius	51
II. Rákóczi György I.	
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Rákóczi György I. and Sárospatak	57
LADÁNYI SÁNDOR: Rákóczi György I., the reformed prince	59
BENKE GYÖRGY: Rákóczi György I. and the Bible	65
SZENTIMREI MIHÁLY: Rákóczi György I. and the 17 th century laws of the Sárospatak College	69
DIENES DÉNES: Rákóczi György I. and the Czech-Moravian Fellows	73
KOVÁTS DÁNIEL: Rákóczi György I's figure in our literature	79
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Our Rákóczi György I.	97
R. VÁRKONYI ÁGNES: Transylvania and the westfalian peace (To Rákóczi György's politics)	101
BALOGH JUDIT: Bisterfeld	115
BENKE GYÖRGY: Epilogue	117

III. History of Pedagogy

VARGA GÁBOR:	
Data of the life-work of Lajos Kovács	121
BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR:	
Zoltán Bolvári, the music teacher (1908-1993)	129
KOMLÓSI SÁNDOR:	
A brief review of the history of Gyöngyös reformed public-school	147
NAGY GÉZA:	
Data to the history of the public elementary education in Karcsa (1800-1914)	159
DEMJÉN ISTVÁN:	
The Disabled Children's National Home was established 95 years ago	167
PAP JÁNOS:	
Rough outline of the history of Mezőkövesd schools	171

IV. From the Life of the Hungarian Comenius Society

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Comenius in the service of Sárospatak's heritage	179
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Report on the work of the Hungarian Comenius Society (1997-1998)	183
FÖLDY FERENC:	
The Hungarian Comenius Society's economic situation	185
The members and leaders of the Hungarian Comenius Society	187
NAGY LÁSZLÓ:	
The universality of Comenius on stamps	189

Appendix

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
The materials published in I-VIII th volumes of Bibliotheca Comeniana	197
Information in English	211

(Fordította: FÜSTI-MOLNÁR PÁLMA)

Az illusztrációk jegyzéke

I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna reliefje (Vaszary László alkotása)	2
Dezső Lajos: Comenius A. J. Magyarországon c. munkája (1883)	8
Comenius Ámos János Nagy oktatástana (Dezső Lajos fordítása, 1896)	18
Comenius névaláírása	38
Bakos József: Fejezet a magyar Comenius kutatás történetéből (1971)	46
I. Rákóczi György, Erdély fejedelme (metszet)	58
I. Rákóczi György (rézmetszet, hamis Rembrandt-szignóval)	66
I. Rákóczi György (Borsi Antal plakettje)	98
I. Rákóczi György (metszet)	118
Comenius: Primitiae Laborum (1650-1651)	120
Bolvári Zoltán a zongoránál	128
Bolvári Zoltán – E. Kovács Kálmán: Pataki diákok dala (kotta)	142-143
Az ősi karcsai református templom (Kováts Dániel felvétele)	166
Comenius: Gentis Felicitas	176
Christian Haggens: Johan-Amos Comenius 74 éves korában	178
Comenius: Vestibulum	182
Comenius: Janua	186
Comenius-bélyegek	190, 191, 192, 193
A Comenius-évforduló alkalmi borítékának grafikája és alkalmi bélyegzője	194
Comenius: Atrium	196
A Magyar Posta Comenius emlékbélyege (1992)	209
A sárospataki Városi Bélyegyűjtő Kör Comenius emléklapja (1992)	210

Tartalomjegyzék

Előszó (Kódóböcz József)	5
--------------------------	---

I. Comenius

COMENIUS:	
A családi iskola eszméje (Ford.: Dezső Lajos)	9
COMENIUS:	
Az anyanyelvi iskola, vagyis népiskola eszméje (Ford. Dezső Lajos)	13
COMENIUS:	
A könyvekről, az értelmi képzés eme főeszközeiről (Ford.: Dezső Lajos)	19
COMENIUS ÁMOS JÁNOS	
búcsúbeszéde (Ford.: Dezső Lajos)	27
KÓDÓBÖCZ JÓZSEF:	
Comenius fizetése Sárospatakon	39
KÓDÓBÖCZ JÓZSEF:	
Dezső Lajos sárospataki tanítóképzős igazgató Comenius eszméinek érvényesítéséért	41
SZECSKÓ KÁROLY:	
Bakos József Comenius kutatásai	47
KÉPES GÉZA:	
Versek Comeniusról	51

II. I. Rákóczi György

KÓDÓBÖCZ JÓZSEF:	
I. Rákóczi György és Sárospatak	59
LADÁNYI SÁNDOR:	
I. Rákóczi György, a református fejedelem	61
BENKE GYÖRGY:	
I. Rákóczi György és a Biblia	67
SZENTIMREI MIHÁLY:	
I. Rákóczi György és a pataki kollégium 17. századi törvényei	71
DIENES DÉNES:	
I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak	75
KOVÁTS DÁNIEL:	
I. Rákóczi György alakja a szépirodalomban	81
KÓDÓBÖCZ JÓZSEF:	
A mi I. Rákóczi Györgyünk	99
R. VÁRKONYI ÁGNES:	
Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához)	103
BENKE GYÖRGY:	
Zárszó	117

III. Neveléstörténet

VARGA GÁBOR:	
Adatok Kovács Lajos tanítóképzős igazgató életművéhez	121
BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR:	
Bolvári Zoltán, a zenepedagógus (1908-1993)	129
KOMLÓSI SÁNDOR:	
A gyöngyösi református népiskola történetének áttekintése	147
NAGY GÉZA:	
Adatok Karcsa népoktatásának történetéhez	159
DEMJÉN ISTVÁN:	
95 éve alakult meg a Nyomorék Gyermekek Otthona Magyarországon	167
PAP JÁNOS:	
Mezőkövesd iskolatörténetének áttekintése és az iskolaügy mai gondolatai	171

IV. A Magyar Comenius Társaság életéből

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Comenius pataki örökségének szolgálatában	179
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
Beszámoló a Magyar Comenius Társaság munkájáról	183
FÖLDY FERENC:	
A Magyar Comenius Társaság pénzügyi helyzete	185
A Magyar Comenius Társaság vezetősége és tagsága (Névsor)	187
NAGY LÁSZLÓ:	
Comenius európaisága és egyetemessége bélyegeken	189

Függelék

KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:	
A <i>Bibliotheca Comeniana</i> I-VIII. kötetének anyaga. Bibliográfia és mutató	197
Angol nyelvű tájékoztatás (Ford.: Füstli-Molnár Szilveszter)	211
Angol nyelvű tartalomjegyzék (Ford.: Füstli-Molnár Pálma)	213
Az illusztrációk jegyzéke	217

Megjelent
az Oktatási Minisztérium támogatásával

MAGYAR COMENIUS TÁRSASÁG
3950 Sárospatak, Eötvös u. 7.

•

Szedés és tördelés: *Felíciter Kft.*, Nyíregyháza-Szeged
Nyomás és kötés: *Sárospataki Nyomda Kft.*
(Felelős vezető: *Derda László*)

A Magyar Comenius Társaság fontos feladatának tekinti, hogy Comenius eszméinek, hagyományainak feltárására, a magyar nevelés és oktatás történetének kutatására ösztönözzön, s fórumot biztosítson a szóbeli bemutatás mellett a kutatási eredmények írásbeli publikálására is. Lehetőséget kíván nyújtani ahhoz, hogy a pedagógiai elmélet és gyakorlat továbbfejlesztése a történelmi fejlődés tapasztalataival szembesítve, a múlt tanításának, tanulságainak figyelembevételével minél sikeresebben, hatékonyabban történhessék.

Társaságunk **BIBLIOTHECA COMENIANA** című könyvsorozatának első kötete, 1986-ban, az *Orbis Pictus* 1798. évi kiadásának hasonmása volt. A II. kötet (1988) a névadónak „A lelki tehetségek kiműveléséről” mondott beszédét adta közre, továbbá művelődéstörténeti írásokat közölt. A III. kötet *Comenius és Magyarország* címmel 1990-ben jelent meg Comenius írásával, a Comenius-kutatásokról szóló beszámolókkal. A *Pampaedia* fordítása 1992-ben a IV. kötetként látott napvilágot, az V. kötetet pedig, amely az 1992-es jubileumi megemlékező ünnep tanulmányait fűzi csokorba, *Comenius és a magyar művelődés* címmel 1994-ben adtuk ki. A *Comenius és a sárospataki iskola* című VI. kötet 1997-ben jelent meg, benne tájékoztatunk a neveléstörténeti kutatás újabb eredményeiről, és bemutatjuk a 140 éves sárospataki tanítóképző nevelő munkáját. A VII. kötet (1999) Comeniusnak három Patakon, a magyar iskola számára készített munkáját (a *Tirociniumot*, a *Lucidariumot*, a *Schola Ludus* két fejezetét) tartalmazza latinul és magyarul, emellett ismertetést közöl e három munkáról.

Jelen új kötetünkben olvasóink kezébe adjuk *Comeniusnak* a családi iskoláról és az anyanyelvi iskola eszméjéről szóló fejtegetéseit, a könyvekről tartott előadását, valamint a Sárospatakról való távozásakor mondott búcsúbeszédét. Két Comenius-kutató munkásságának felvázolásával ízelítőt adunk a magyar comenológia múltjából. Könyvünk közzéteszi a Sárospatakon 1998 őszén tartott felolvasó ülésünkön elhangzott előadások szövegét *I. Rákóczi Györggyel*, valamint az újabb neveléstörténeti kutatásokkal kapcsolatosan. A *Bibliotheca Comeniana* eddigi nyolc kötetének bibliográfiája zárja legújabb kiadványunkat, amelyet szeretettel ajánlunk az érdeklődők figyelmébe.